

Антологија

СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Стеван Јаковљевић

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ПРВА

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2009.

Стеван Јаковљевић

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ПРВА

Садржај

ДЕВЕТСТОЧЕТРНАЕСТА	2
УЗ БРУЈАЊЕ ЗВОНА.....	3
СИРОТЕ МАЈКЕ.....	6
ОД САДА ПРИПАДАМО ОТАЏБИНИ	9
ЗДЕСНА, У ТОПОВСКУ КОЛОНУ!.....	22
НА ДУГОМ МАРШУ	28
ТАМО СЕ ГИНЕ	32
НА ПАДИНАМА ЦЕРА	39
НА ДОМАКУ ПОГЛЕДА И СЛУХА НЕПРИЈАТЕЉА	52
ОКО ЈЕДНЕ ПРЕЂИЦЕ.....	59
ПРЕКО САВЕ.....	64
ШТО НИ У КРВАВОМ РАТУ НИЈЕ ТАКО ОБИЧНА СТВАР	77
ПОД ОКРИЉЕМ КРСТА.....	84
РАТ ЈЕ БУКТАО.....	90
ОСМАТРАЧНИЦА НА ЦРКВЕНОМ ТОРЊУ	95
НА КАРТЕЧ!.....	100
КРВАВ ТЕКУЋИ ПОСАО	105
НА УЗОРАНИМ И ПУСТИМ НИВАМА МАЧВЕ	110
АЛАЛ ТИ ВЕРА, ТОБЏИЈА.....	121
ПО ЗАКОНУ ОТПОРА.....	129
СТРАШНА ВЕСТ	135
СЕЛА СУ ГОРЕЛА	142
У ИШЧЕКИВАЊУ СМРТИ	147
ПА ДОКЛЕ ЋЕМО?.....	158
БИЛО ЈЕ ТО ДВАДЕСЕТОГА НОВЕМБРА.....	167

РЕЛЕЈ.....	177
„НАЗДАР... НАЗДАР“	184
НАША ЗЕМЉА ЈЕ СЛОБОДНА	189
ПОД КРСТОМ.....	193
ПОЗАДИНА СЛАВИ НАШЕ УСПЕХЕ	194
СМРТ, ЖИВОТ... ИДУ НАИЗМЕНИЧНО	197
У ЗАТИШЈУ	207
ТОЧАК	210
ОТМИЦА.....	217
ЗЕМЉА ЈЕ УЗАВРЕЛА	224
НЕ, БОГА РАДИ!	229
РОВОВИ СУ ОСТАЛИ ПРАЗНИ	232

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

КЊИГА ПРВА

ДЕВЕТСТОЧЕТРНАЕСТА

УЗ БРУЈАЊЕ ЗВОНА...

Ч

удне су вечери на високим планинама... Равница као да тоне у неки

бездан, лагано нестаје, а над нама још увек лебди млечни одблесак већ зашлог сунца, и кроз њега жмиркајући затрепери по која звезда.

Те вечери, јула 1914, умукло је већ било и блејање оваца. Овчарски пси се разместили по околним брежуљцима, скотурени али начуљених ушију... Једино се чуо зричак и лавез паса из долине. Овчари, увијени у јагњеће коже, спавали су по земљи. Само један стражарио је покрај ватре, која је тихо пуцкетала. А и он је дремао.

Лежао сам на покошеној папрати и кроз пукотину на кровинари посматрао једну сјајну и светлу тачку, која се померала лагано, нечујно, још мало, још мало, и звезде нестаде... Осећао се отужан мирис изгњечене папрати и чуло шушкање бубица... Склапао сам очи. Још један дубок удисај и тело као да обамре... Негде је лануо пас. Као да чујем зричка; онда је умукао, па опет затреперио његов шум, али то као да није био шум, већ звук, који се понављао правилно, одмерено, као звоно. Па да, ту је било и стадо... И кроза сан сам чуо ритмичке ударе, час слабије, час јаче, и мени се причињавало као да то звоно неко клати. Могуће, могуће... Али пси нису лајали, а планина је језовито ћутала. А звоно се и даље јогунасто клатило, и ја отворих очи.

Звони... звони... дрхтаво и тужно, однекуд из даљине, из долине, из неког села, са неке цркве. Откуда у ово глуво доба?... Придигох се. Стражар као да се прену, и погледа ме зачуђено.

— Не спава ти се?...

— Чујеш ли звоно?

Он накрену главу на једну страну. Отворених уста бленуо је у тамну ноћ. Онда се окрете мени и проговори равнодушним гласом:

— А, ко му га зна! — и слегну раменима.

Завалио сам главу на леђну торбу, послушкујући непрестано. Помислих да је то можда обичај у овом крају. Сигурно је нека црквена свечаност, уверавао сам себе. Али тешка, злокобна слутња витлала је по души. Можда је пожар — помислих и лагано се подигох, да не бих пробудио оне поред себе.

— Чувај се паса, господине! — довикну чобанин, па се и он диже те изиђосмо заједно.

Огромни врхови оцртавали су се према звезданом небу и као џинови се надносили над црном земљом. А звоно као да је јецало. Погледах у правцу села, далеко доле, одакле су светлוצале ватрице као из каквога понора. Ипак се нешто догађало. Чобанин не умеде да ми каже да ли је то увек тако. А шта и он зна?... Као да живи на неком другом свету. Он познаје своје овце у главу, са псима разговара, по цео дан слуша мелодичне звуке меденица, и мисли ваљда да је тако и доле међу људима. Он слеже раменима и чудно му је што се ја толико узбуђујем. А и да је штогод, шта се то њега тиче. Његови пси-стражари спавају, курјаци су по јазбинама, овце његове мирују. Ван тога света, он и не познаје други. Наби кабаницу на главу и уђе у колибу, а за њим и ја.

Ћутали смо... Чобани мало говоре. Осамљени по цео дан, упућени су на себе и своје мисли. Гледају вас детињском љубопитљивошћу и пуно пута пустиће вас да прођете, а да вам не поставе ниједно питање. Отпратиће пролазника погледом, не дуго, а одмах затим окренуће леђа, па ће набити кабаницу, загледати се негде у даљину и тако ће сатима остати.

За једно кратко време звуци се нису чули... Али наскоро допреше они поново преко неме планине. Око мене сви су спавали. Чобанин је дремљиво посматрао ватру и с времена на време подстицао огањ. Цело биће његово одисало је бескрајном равнодушностју, која је најзад прешла и на мене, и сан ме почео хватати.

Жуљала ме постеља, окретао сам се, опет сам спавао, али чини ми се непрестано у неком полубуновном стању. А ноћ је одмицала. Кад сам отворио очи, чобани су већ били устали, пси су лајали. Али нешто се догађало. Из даљине су допирали дозиви, и онда се изви само један глас:

— Е-хе-еј!

Исток се помало беласао, сјај звезда гасио, а зорњача блештала металним сјајем.

— Е-хе-еј!... Објављена мобилизација!... Покупите стадо и терајте у долину.

Чобани се згледаше, као да не схватају смисао речи и као да се питају: а зашто то? Шта су они коме учинили? Њима је тако добро овде. Саживели су се са својим стадом... природа им све даје, од људи ништа не траже. Од њих су се већ и отуђили... Ван домаћаја свога погледа, они као да не знају ни за људе, ни за земљу.

— А ако непријатељ дође и покупи вам стадо? — рече неко.

Њихове очи синуше горштакком дивљином... Браниће се, браниће, до последње капи.

Потоварише чобани своје торбе, закупише стадо и лагано, готово невољно пођоше низ планину.

А планине и појате остале су пусте...

СИРОТЕ МАЈКЕ...

М

оји су родитељи стари, патријархални људи. Мајка се бринула да

ми се није шта десило, а отац, као стари исправан чиновник, размишљао је да ли ћу на време стићи у своју команду. Обоје су се обрадовали када су ме видели. Али је њихово расположење било већ помућено кад сам им рекао да сутра изјутра треба да кренем. Мајка се заплакала. Отац је ћутао. Али сам осећао како савлађује свој бол. Кријући поглед од мене, добовао је нервозно прстима по столу. Најзад проговори:

— Шта ћеш... није он сам. Цео народ иде... Не вреди плакати, опет ће доћи.

Да бих их утешио, причао сам како рат не може дуго трајати при овако усавршеној техници. Али моја мајка као да то није ни слушала. Она је сва била обузета једном мишљу:

— Ето, родиш га, чуваш га, да га напослетку пратиш у рат...

Мој се отац наљути:

— Ви сте жене злослутнице. Шта плачеш?... Нисмо ја и ти сами. Стотине хиљада родитеља испраћају сутра своју децу.

Разговор се онда пренео на Французе, Русе, Енглеze...

— Наравно да то не може дуго трајати. На јесен има све да се реши — говорио је отац.

— Сироте мајке! — плакала је моја мати, бришуће очи кецељом.

Она је уопштавала свој бол, плакала је због себе, а и за друге. У жена је развијено осећање материнства, а оно је у тесној, органској вези са њиховом природом, њиховим бићем. И зато оне више саосећају него што је то случај са људима. А уз то, човек се растрже у непрекидној борби, у којој очврсне, огруби, док је жена везана више за кућу, децу, коју сматра као део свога тела.

— Ти би боље урадила да га спремаш за пут — прекиде је мој отац.

Моја млађа сестра као да није схватала о чему је реч. Њу је више занимало како ће ми униформа стајати. Причала ми је да је данас видела неке моје другове и да лепо изгледају. Ожалостила се много што и ја немам униформу, па да је одмах обучем и да ме виде њене другарице. И већ по десети пут ми је рекла да одмах тражим одсуство, да би ме видела.

Отац се насмеја слушајући њено наивно причање, па ће рећи:

— За њих је рат занимљив са декоративне стране. Него, остави ти та њена причања и њене другарице, већ се спремај. Сутра ти ваља рано устати.

Упаковао сам што ми је најпотребније и легао. Мајка је остала да ми у току ноћи спреми за јело. Јер ко зна колико ћу путовати, а сад је тешко ма шта куповати на станицама.

Отац ме пробудио.

Они су већ одавно били устали. На столу су се налазиле упаковане моје ствари и мајка ми је објашњавала где је шта. Сели смо за доручак. Сви смо били усиљено равнодушни и, чинило ми се, била је потребна само једна реч, па да се проспе бујица суза и нежности. Отац је разговарао, а мајка ме нетремице гледала и с времена на време тихо и с дрхтајима уздисала. Увиђао сам колико је тешко њихово душевно стање, па ми се чинило: лакше ће бити и њима и мени кад се растанемо. Погледао сам на часовник.

— Е...

— Шта? — и мајка ме са страхом погледала.

— Је ли време? — додаде отац, па се диже, као да жели да убрза тренутак растанка.

— Сине, зар идеш? — Мати ми паде око врата. Осећао сам како дрхти и све ме јаче стеже. Заплака се и сестра, ваљда што је видела од мајке. Отац је гризао усну и са муком се савлађивао. Онда се обрати мајци.

— Доста, буди паметна. Шта бунеш дете... Тако мора бити — па јој одмаче руке од мога врата и леденим гласом обрати се мени: — Сине, отацбина те зове... Буди веран заклетви... и извршуј све што ти се нареди... — Онда застаде, као да се загрцну: Нека ти је Бог на помоћи!

Ја узех ствари. Приђох наново мајци и пољубих јој руку, она мене у један па у други образ.

— Сине, молићу се Богу за тебе, да ми те чува — и покри лице рукама.

Сестра ми се обисну о врат. Дуго ме љубила, па ме онда ухвати за руку, да ме испрати.

Отац је помилова:

— Е, врати се ти, имам нешто да му кажем...

— Па што? — и напући уста.

— Е, још једном до виђења! — пољубих је и пођох журно са оцем.

— Да пишеш и да тражиш одсуство! — добаци ми сестра, којој махнух руком, и онда затворих врата.

Ишли смо једно време ћутећи. Отац као да се мучио, хтео је нешто да ми каже. На излазу застадосмо.

— Е, сине да се растанемо. Али... хоћу да ти нешто кажем. Наш растанак можда ће бити дужи. Ти ћеш доћи... не сумњам... али ја сам стар... осећам... — доња му усна задрхта.

— Не говори о томе. Све ће добро бити.

— Људи смо... ти знаш... пази мајку и сестре — он се опет уозбиљи. — Буди разуман и чувај се. Е, збогом, и срећан ти пут!...

Дотада нисам нарочито помишљао да ми се шта може десити. Али сузе мајчине су ми навлачиле тугу, не толико што сам се плашио за себе, колико због бола који би њој био нанесен... А после и завет очев. Још и та могућност. Било ми је тешко. И пожурих се да утонем у онај народ, који је већ преживео ове прве, тешке утиске растанка.

ОД САДА ПРИПАДАМО ОТАЏБИНИ

О

сећао бих се лакше, чини ми се, да сам у некој јединици која се

мобилише у мом родном месту. Ту су били сви моји другови и познаници. А овако, идем у непознато место, међу туђ свет.

Сељаци су пристизали у масама. Пописана кола закрчила улице. На угловима се окупили ђаци и весело разговарају, а трговци задовољно трљају руке.

На станици жагор. Дугачка композиција, пуна муниције, креће... На рампи утоварују кола и коње. Испред перона постројена чета инжењераца, у пуној ратној спреми, чека да се попне у воз... Народ навире са свих страна. Један капетан издавао је строга наређења. Војници са бајонетима свуда око станице... Локомотиве су пиштале, сигнално звоно одјекивало, склапале се композиције од празних затеклих вагона... Народ нагрну на неке од тих вагона, што их зауставише пред станицом.

— Стани, марво... Заустави! — нареди капетан одсечно војнику на стражи. — Где сте запели?

— У команду — усуди се један да одговори.

— А где ти је команда?

— Ваљево...

— Будало једна, па куд си навро за Велес?... Терај то напоље! — нареди војнику.
— Кад буде време, јавиће се. Шта је?... За тебе не важи наредба? — обрати се мени.

— Опростите, хтео сам само да питам када воз полази?

— Рекао сам да ћемо објавити — онда ме дохвати за раме, војник ме прихвати и тако се нађох у оној маси народа.

Неки су гунђали, али не толико гласно да би их могао и капетан чути.

— Ех, шта ћеш, војна дисциплина!... Строга вика на војника! — чули су се гласови.

— А што си ти запео првога дана, кад ти је близу?

— Знаш како је... рат је, можда ми команда крене, па не волим да имам посла са ратни параграфи — објашњавао је неко поред мене.

— Где бисмо већ сад били, да смо још јутрос кренули! — жали се један.

— Друже, не секирај се... и ово спада у рок службе — добаци један дебелко, па се маши своје торбе, одакле извади месо и хлеб. — Сигурно ти ово први пут, те не знаш шта значи то „додисати“... Видиш... јединица крене, па стане, онда опет хајд сто метара, затим стој три сата у месту.

— А зашто?

— А враг би га знао... Заглави се нешто напред, или таква му је ситуација...

Локомотива на улазу писну и композиција, састављена од вагона означених као класе, затим фургона, отворених вагона пуних народа захуктано улете у станицу и, не задржавајући се, продужи даље. Они из вагона махали су рукама, подврискивали, чула се и песма, а неки у последњем отвореном вагону загрљени, и вичу из свег гласа: „Доле Швабе... доле!“ — и њихови узвици изгубише се са клопарањем гвожђа.

Иза станице чује се такође песма. Група сељака навали на перон. Војник их зауставља.

— Море, може... пожурите — вичу ови иза оgrade. — Само се на вас чека.

Сељаци застадоше неодлучно.

— Одбиј! — наређује војник.

— Што, бре, одбиј, не идемо на свадбу, већ у рат.

— Тако је наређено... Тамо идите, па чекајте.

Неке вагоне дотераше пред станицу. Народ загалами, почеше купити торбе и сви нагрнуше излазу. Стражар их је с муком задржавао. Најзад неко викну да се народ пусти и свет покуља са свих страна, прескачући ограду, гурајући се, вичући, дозивајући један другог. Маса понесе и мене, размакнух лактовима, а онај дебелко налегао на моја леђа, и запео из све снаге.

— Ама полако, човече!

— Само право и гурај — вели он и запиње још јаче.

Запах и ја, и тако се дочепасмо једнога фургона. Он ме готово убаци, те му додадох руку и извукох и њега.

— Тако — говорио је трљајући руке — све иде на снагу... Пази да не уђеш — добаци једноме, који само помоли главу. Онда се обрати осталима: — Седите на улаз, и опустите ноге... тако, да се бар и ми мало опружимо.

Иако се не познајемо, опходимо се један према другоме као да смо стари пријатељи. Војска нас је изједначила, идемо истоме циљу, боримо се за исту ствар.

— Друже, где ти је команда? — запита неко дебељка.

— Најјача, најсилнија, најважнија команда, без које се не може. Месарска чета Дунавске дивизије — говорио је бришући зној.

— Јака команда!

— Највише сам мрзео куваре и посилне, славу им њину...

— Без нас, бре, не можете. Ко ће вас хранити? — говорио је дебељко откопчавајући прсник, па завуче руку у недра и поче да се брише. — А после, где ћу ја овакав? Нашли би ме од прве — и он се задовољно насмеја.

— Штета би велика...

— Ћут! — Викну неко са улаза, и они који су седели поскакаше.

На вратима вагона појави се онај капетан.

— Шта је ово? — капетан све одмери погледом и поче да нас пребројава. Затим се окрете онима који су стајали напољу: — Нека уђу још двадесет... И нико да ми није изишао из вагона!

Почеше нови да улазе; стари се померају, неки седају, да би што пре заузели место.

— Ала смо се згуснули — добаци неко.

— Нема ту „али“ — говорио је један од оних који су сада ушли, настављајући, вероватно, започети разговор. — Спартанци су све оне са физичким недостацима убијали, да би сачували расу. Добро, такав закон у нас не постоји. Али ево ти сад прилике да са тим шкартовима рашчистиш... Прво бих њих пустио у борбу. Ако нема једно око, а има здраве ноге, натовари му муницију на леђа, па нека носи дотле док не погине. Ако има здраве очи, а нема једну ногу, стави га негде у заседу и подај му митраљез...

— А шта ћемо са оним „цвећкама“... зараженим? — пита кроз смех један са риђим брковима.

— „Маркираним“? Е, бато, њих бих ставио на расположење регрутима, као покретне нишанске мете.

Околни се засмејаше.

— Па то ти, бре, осуди човека на смрт — добаци дебелко, машући око лица шареном марамом, да би се расхладио.

— А зар ја нисам?... Зар ниси и ти?

— Немој да га вређаш...

— Ала се „штрецну“!...

— Кувар је он...

— Море, и њега бих ја поред митраљеза — добацивали су са разних страна на рачун дебелка, који се задовољно смејао.

— Јест, а шта ћемо онда са митраљезом?

— Е, бато, ту бих поред митраљеза поставио оне ћораве у једно око, али са здравим ногама, па нека они спасавају митраљез. А ако сви изгину и остане митраљез... опет добро: мање је три до четири шкарта.

— Слушај, народе — скочи онај са риђим брковима — седите један до другог и одуприте се леђима о зид, тако...

— А о шта ћу да се одупрем ја? — запита један који је стајао при отвореним вратима.

— Ти се згури, а кад наиђе мост, ти се онда наслони...

— Да ти мало прочибука леђа...

— Шта се буниш — упаде онај риђи — окрени се упоље, и седи. Ето тако! Сад се луфтирај!

И тако се сви разместисмо.

Поред нас прохукта локомотива. Мало затим наиђе нова композиција и заустави се у станици. Опет се разлеже песма, чује се вика и ларма. Неки поскакали из воза и потрчали на перон да траже воду. Капетан виче, стража их враћа. О наше вагоне с треском лупи локомотива и одмах затим крете, да нас прикачи за нову композицију.

— Вози... терај! — падали су повици. — Јесте ли нас жељни? — запита дебелко оне из суседног воза.

И опет трескање, лупарање вагона, и најзад се све утиша. На перону су остали још само капетан и стража.

Напољу се зачу пиштаљка. Локомотива писну, вагони затакараше и композиција крете, уз дреку војника, довикивање и добацивање свима онима поред пруге.

Имало их је као да путују на неко весеље. А многи су носили у души носталгију за остављеном кућом и породицом. Осмехивали су се на шале, али је још било сете на њиховом лицу. С времена на време би се замислили и лак уздах, готово не приметан, отимао им се из груди. Само не задуго. Сунце је освајало, а у вагону била запара. Људи поскидали капе и гуње... Ређају се нови утисци и нарушавају онај готово устаљен ток мисли, а што ближе команди, у свима расте осећање ишчекивања о том новом животу. Општи талас масе обухвата и ове носталгичне, витла их, слама, док не навикну и онда ће сви заједно, као захуктала река, јурити тамо где им се нареди.

Било их је из разних команди. Неки се на успутним станицама скидали.

— Е, здраво браћо! — рекоше кад воз стаде. — Дај Боже да се опет видимо.

Дебељко се измигољи из једног угла и добаци:

— Слушај, друже, пиши кад стигнеш!

Било је мало војника на улици, више сељака, старијих, са торбама на леђима... Из паланачких радња допирао је мирис катрана и штављених кожа. Пред кафанама седели старци и посматрали пролазнике... А куће промичу, све их је мање, одстојање од касарне се све више смањује, а с тим, чини ми се, ишчезава и онај безбрижни живот... Не знам да ли да успорим ход, или да прекратим што пре неизвесност, па да се увучем у самога себе и окрећем по вољи и наређењу других...

Пред оградом поседали сељаци и зуре у ону пољану где су им синови, браћа. Чекају да приме њихове ствари, или да узму... можда последње збогом.

Пред капијом застадох неодлучно.

— Артиљеријски пук? — обратио сам се стражару.

— Пролази — одговори стражар и не гледајући ме, као да је хтео рећи: унутра може сваки, али је отуда тешко изићи.

Закорачих. Угледах једнога наредника како постројава војнике. Мало даље једна група носила је сламу... Један је трчао некуда. Неки поднаредник викао на војника, који је држао коња на дугачком конопцу и терао укруг. Тамо даље су подизали шаторе, а резервисти се на отвореној пољани пресвлагали... Сва лица уозбиљена, сви журе, само ја стојим на средини круга, неодлучан на коју ли ћу страну.

— Пардон — обратих се једном каплару.

Али он прође журно поред мене, и тек када се одмаче, као да се нечега присети, окрете се и руком ми показа:

— Тамо! — и продужи.

Упутих се у правцу оних шатора и угледах како испод једног дрвета седе за столом неки официри, окружени резервистима. Приђох и ја.

Пријављивали се резервисти редом и одговарали на питања шта је ко био у кадру. Нишанџија, пунилац... Помоћник нишанџије... возар.

— Који? — запита потпоручник.

— Шта га питате? — упаде капетан. — Видите какав је смолав.

— Средњи? — запита потпоручник.

Резервиста развуче уста у осмех и процеди нешто у знак одобравања.

— А ти? — обрати се капетан мени.

Рекох му своје име и презиме и занимање у грађанству.

— Не питам те то, него какву си службу вршио у батерији, имаш ли чин?

— Ђак, поднаредник.

Потпоручник је превлачио прстом преко списка, погледа до краја, а онда се обрати капетану:

— Нема га...

— Е, иди у другу батерију, ено тамо! — и показа ми руком у правцу неких шупа, испод којих су зјапиле топовске цеви.

Моје су ципеле тупо одјекивале према лупи поткованих војничких чизама. Гледајући онај правилно „упаркирани“ челик, она строга лица, слушајући одсечне команде, имао сам утисак као да тонем у неку дубину, безнадежно, неповратно. Бојажљиво сам се кретао и готово застрашено приђох столу за којим су седели поручник и наредник.

Нисам заборавио да им прво кажем чин.

Опет ме упутише даље...

Као да сам се мало уживео у околину... Застадох пред шталом одакле ме запахну мирис сена и амонијака, подсећајући ме на живот у кадру. Коњи су били нешто узнемирени, чуло се трупкање ногу и рзање. Наједном зачух команду:

— Код коња!

— Прими! — викнуше војници сложено углас и одјекну једновременно: шљап, шљап.

И као да се онај мој живот у кадру слепи са овим садашњим, све ми се учини познато и блиско, а све оно што се збивало у међувремену као да ишчезну Намах, одједном. Сметало ми је сада грађанско одело и пожурих да нађем своју јединицу.

— Још сте нам само ви недостајали — говорио је један капетан — па смо комплетни. Сада списак можемо закључити.

И за мноме као да се затворише врата.

Стајао сам неодлучан, не знајући шта треба да радим, ни куда да идем.

— Дакле, од овога момента си поднаредник пете батерије! — обрати ми се онај капетан. — Батерија је код оних шатора. Иди нађи батеријског наредника и реци му да ти дâ ново одело и осталу потребну спрему.

— Разумем! — понављао сам, а при поласку замало да војнички поздравим и готово стидљиво се дохватио за шешир, и упутих у правцу оних шатора и људи около њих. За њих је одсад била везана моја судбина, за онога наредника, за онога редова у широким чизмама, за целу ону масу људи који се постројили, укочили и гледају у наредника, који објашњава:

—... Свршено је. Од сада за вас важе правила и прописи о војној дисциплини. Ко одрекне послушност, ко избегава службу, ко омета рад, судиће му се по кратком поступку. Биће изведен пред ратни суд и стрељан... Јесте ли разумели?...

Маса нешто процеди кроз зубе у знак разумевања и остаде нема и укочена. Униформа, онај челик... параграфи... дисциплина... смрт, нека осећања тешка као олово падала су на душе, залазила у најскривеније куте и потискивала нежне мисли о породици, љубавне дрхтаје и многе ситне бриге свакидашњег живота... Војници су нетремице гледали наредника, као да чекају разрешење или неко правдање за онако тешке речи. А наредник, наслоњен на сабљу, продужио је:

— Сазнали сте да нам је Аустрија без повода објавила рат. Наше куће, наше породице и све оне тековине које су знојем нашим и наших предака изграђене, хоће непријатељ да уништи. И још више... хоће да нам пороби Отаџбину... Бранићемо се до последњег човека. Јесте ли разумели?

— Разумели смо! — грмнуше једногласно војници. Овим ускликом слише се све оне појединачне мисли у једно заједничко осећање, изражено у појму: Отаџбина. Као да су тек сада разумели да је сваки од њих један мали беочуг у огромном ланцу, и да сваки носи један део одговорности на себи. И зато им је израз лица био ведрији. Гледали су наредника смело у очи.

— Капларе — обрати се наредник — послужиоце води код топова, а возаре у шталу.

И паде команда, звецнуше мамузе, маса полегну и тресну ногом.

— Добро је, војници! — поздрави их наредник.

— Стараћемо се! — одговорише они сложно, и онда се изви један глас:

Јесам ли ти, јелане,

говорио, дивна вита јело...

Наредник се окрете и пође у шатор. Тада му приђох.

— А, ти си тај... Видим ја да ми један недостаје. — Онда се обрати једноме војнику: — Води поднаредника код руковаоца да му дâ одело и осталу спрему.

Песма је одјекивала касарнским кругом и чули су се сложни удари ногу. Сасвим несвесно подскочих да променим корак, и од тога тренутка овај одмерени такт као да укалупи и моје мисли...

Жуљила ме јака, сметале ми чизме, тешка ми била сабља, саплитао сам се о мамузе... Али са извесним поносом посматрао сам оне две звезде на рамену, а војници су са неким страхопоштовањем пролазили поред мене.

Било ми је одмах јасно. Људи у војсци имају два лица: једно којим гледају испред себе, а другим иза себе. Иако су испред мене биле високе степенице, ипак ме је тешило што је за мном велика маса, која се окреће по мојем наређењу и која се стара да погађа моје мисли.

Притегао сам сабљу, подухватио је прописно, затегао блузу и стао пред командиром у ставу „мирно“.

— Господине капетане, дошао сам да вам се јавим...

— А-ха!... Наравно, сасвим други човек.

Развукао сам усне у смех, вероватно исто онако као онај средњи возар из прве батерије.

— Пошто си положио официрски испит, одређујем те за водника другог вода. Наредниче, то ћеш ставити у батеријску заповест. Дужности водника су описане у „Правилу службе“, а даља упутства добићеш од потпоручника Александра. Јеси ли разумео?

— Разумем!... Господине капетане, бићу тако слободан да вас замолим...

— Нема овде „бићу тако слободан“... Тако се разговара са фрајлицама. Молим, и одмах изложи шта желиш.

— Господине капетане, молим за дозволу да однесем у варош цивилно одело и потесним саре на чизмама.

— Добро, имаш дозволу до пет часова по подне.

Поздравио сам и немарно се окренуо на другу страну.

— Поднаредниче!

Једва сам схватио да се то на мене односи, па се журно вратих стрепећи да се командир није предомислио...

— За овај моменат ти праштам, јер си нов и још се ниси свикао. Али одсад упамти: кад полазиш од старешине, онда салутираш, окренеш се налево-круг у ставу мирно, и тек онда полазиш. Тиме ћеш давати пример војницима, а исто ћеш захтевати и од њих. Јеси ли разумео?

Говорио је одсечним гласом и сугестивно ме питао да ли сам разумео. Ту поговора нема. И ја сам несвесно понављао: „Разумем, разумем.“

Свратио сам до шатора да узмем одело. Мој „стан“, који су сачињавала два шаторска крила под нагибом, и два троугласта додатка са стране, налазио се у првом реду с десне стране, на углу. Затекао сам мога „собног“ колегу, поднаредника резервисту, вођу одељења, иначе економа свога добра, Траила из Вратне. Закрвављених очију, претио је једном редову да ће му јабучицу ишчупати ако се још једном саплете о колац за који је утврђен шатор.

— Иде кô марва и не гледа где гази — говорио је сав црвен у лицу, па се опет обрати војнику: — Јеси ли разумео?

Онда ми прича како је одређен да са војницима донесе сламу за простирку и да се ја не бринем, он ће уредити наш шатор.

При изласку из касарнског круга успорих ход, да би ме стражар уочио. Претварао сам се да га не гледам, али сам добро приметио кад је спустио руку низ каиш пушке и заузео став „мирно“. Отпоздравио сам га немарно. Био сам тада горд на моје две звезде. При сусрету са војницима нарочито сам их посматрао, да би ме поздравили. У почетку, то је била мала разонода за мене и као неко задовољење за све оне придики које ми је одржао командир. Тешио сам се да и сав тај народ мора исто онако ћутати преда мнош, као што сам и ја јутрос пред командиром... Јер ја носим две звезде и ту поговора нема. Мамузе су звецкале, сабља је тандркала о рогобатну калдрму и ја сам се прсио. Поднаредник... Бог!

А када ми је још обућар потеснио и саре од чизама, ех, као да сам одрастао са овом сабљом. Шетао бих, загледао у прозоре, седео пред оном кафаном, али... време је неумољиво одмицало. Требало је кренути у логор, у шатор на сламу, код Траила, или можда у шталу.

Траило је већ био уредио шатор и војници су под његовим надзором чистили круг. Дежурни потпоручник, водник, са ешарпом о појасу, наслонио се на сабљу и пропуштао редом возаре, који су водили коње на појило. Приђох потпоручнику да се јавим.

— Добро... Слушај, када се сврши коњопој, уреди строј за вечеру.

Прва моја дужност... Враћам се шатору и мислим, какав оно беше поступак. Строј... па молитва. Око тога нешто беше... Треба командовати „капе скини!“, али да ли пре трубног знака или после? Поборавио сам те ситнице, и запитах Траила да ми објасни.

— Ништа немаш ти. Само нареди трубачу да свира „збор“, онда преброј војнике и изиђи потпоручнику на рапорт. Он врши молитву. А ти после ради шта ти се нареди.

Пошто је Траило упростио ствар, то се завучем у шатор да видим како изгледа. За мном уђе и он. Преко дебелогa слоја сламе пребачено ћебе, те се ја сав увалих.

— Дигао сам једну балу више, па сам свима напунио шаторе — хвалио се Траило.

— Како си смео и могао?

— Ех... Је ли теби ово први рат?... Научићеш се, де!... Ја заговарам руковаоца, а мојим земљацима мигнем оком. Они већ знају... Стари су то војници. Него! У рату што ко увати! — тако ми је давао прве лекције поднаредник резер-виста, Траило Живуловић.

Слушам и мислим како моје школско искуство нема много важности у овој новој средини. А Траило је већ био у једном рату, он је прекаљен војник, зато говори убедљиво, са ауторитетом. Он и не крије такве своје подвиге, јер је радио, управо крао, за своју јединицу и био чврсто уверен да ради за опште добро... Лежећи удобно на дебелој слами почео сам и сâм веровати да је он у пуном праву. Било је меко и пријатно... Обазрех се задовољно око себе и тада приметих да ми нема шињела и чутурице што сам их јутрос примио. Помислих да их је Траило приликом намештања шатора негде склонио, те га узгред упитах где ми је оставио шињел и чутурицу. Он се уозбиљи, а затим ме зачуђено запита:

— А где си их оставио?

— Где бих на друго место, него овде. — Погледасмо се, па ми наједном паде на памет: — Да ниси ти случајно намигнуо својим земљацима?

Траилу заиграше мускули на вилицама, шмркну кроз нос, и стави руку на груди:

— А не, не, жива ми деца... Ах, фирија дракулуј! — шкрипну зубима, онда се изви изнад шатора и повика:

— Јанкуљ, Живуљ!

У суседном шатору зашуста слама и тек нечије мамузе треснуше пред шатором.

— Одите унутра! — рече им значајним гласом. — Слушајте, нашем поднареднику су данас украли шињел и чутурицу. Сигурно онда када смо отишли за сламу. Е, па... ви знате, има да се нађе.

— Разумем! — повикаше углас.

— Ту... код трећака... четвртака... Хја! — и мигну оком. — Кад падне мрак... Ајд сад! — па се окрете мени: — Време је.

Извукох се из шатора мислећи непрестано на ову заповест Траилову.

— Трубач, свирај збор! — рече одсечно Траило уместо мене.

— Ама је ли, богати, како ће они да нађу ствари, кад не знају?...

— Е, ће нађу, де!... Није им првина да траже украдене ствари — затеже Траило појас и оде да стане на десно крило.

Војници су журно прилазили, вукући на ногама гломазне жуте чизме, носећи собом мирис штале, покошена сена и нафталина. Већ су запамтили и своје место. Команда паде и звецнуше мамузе. Тајац. Стотине очију упише се у мене, пратећи нетремице сваки мој покрет. Стотина мени непознатих људи напрегнутих нерава и мускула, стајала је укочена, сви готови да се безусловно покоре мојим заповестима... Гледајући она послушна лица, у мени су се стварала сасвим супротна осећања... Ја сам се прсио и чинило ми се да сам виши од свих, па чак и од онога деснокрилнога возара са кукастим носом и великом главом као пуна зобница. Командовао сам још строже, и они сложено забацише главе удесно, затрупкаше ногама, а строј се пови, час напред, па назад, као житни вал, развуче се, опет се скуп и онда занеме... Чуо сам само звек својих мамуза. Неко се закашља. Погледао сам строго у том правцу, исто онако као и батеријски наредник. А војници су ме гледали из очног угла, очекујући нову команду. И као да их креће један механизам, исправише главе гледајући далеко испред себе. Паде ми у очи само један црномањаст, тамо негде на левом крилу, са опуштеном доњом усном и отвореним устима, како равнодушно гледа испред себе, као да дрема.

Потпоручник се лагано приближавао, одбацујући десну ногу у страну, да се не заплете о сабљу. Зауставио се преда мном, примио равнодушно рапорт, јер је знао унапред шта ћу му рећи. Пошто ми лако отпоздрави, поздравио је одсечно војнике. Из стотину грла одјекну сложено:

— Бог ти помого!

По завршеној молитви потпоручник нареди да се војници прозову. Батеријски наредник је читао разна имена, Траила, Милана, Станкуља, Стојана, Душана, беше један Вучко, онда Крста... Пољаном се разлегало: „Ја.... ја“, у разним тоновима и октавама, док се један при помену: Танасије Првуловић, продра из свег гласа и одјек се одби о зидове штала.

— Ти, Тасо, као да си гуштере гутао! — прекиде читање потпоручник.

А Таса, онај с левога крила, са опуштеном доњом усном, развуче уста у блажен осмех, па се насмеја и потпоручник, а са њим и цела батерија.

Сви су били на лицу. Онда се потпоручник исправи и строгим гласом саопшти да је одсад забрањен сваки излаз у варош, и ма где из бивака.

— Ви одсад припадате отаџбини... Она неће злоупотребити вашу добру вољу, али исто тако и сваки онај који се огреши о правила и прописе, испустиће најстрожу казну.

Било је ту разних лица, са разноликом нарави, чудним појмовима, многим обичајима, из разних места. Многи су имали и прошлост своју, нимало завидну, неки безначајну, други часну и поштenu. Сви ти људи, сабијени у строју, слушају данас већ други пут речи: преки суд, стрељање... и њихове мисли, ма како разноврсним токовима стремиле, каналишу се у једноме правцу.

Када им дадоше вољно, да узму порције за јело, људи се ћутећи, а журно, разиђоше и опет се вратише у строј. Онда их вољним кораком одведох пред казан. Гибајући се с ноге на ногу, прилазили су лагано, подметали порције и одлазили на пољану. Тек сада одјекну весели жагор. А одатле су ишли на бунар, где су прали судове.

Сунце је већ зашло... Сивкаста прашина лагано се таложила.

Са једног краја логора допирала је монотона, отегнута песма војника, што је у многим будило сећање на родни крај. Неко је у близини ћурликао на свирали народну игру, из свега четири тона, док га је други из суседнога шатора пратио, певушећи: „Шалај Данке, гиздаве девојке“... Најзад песма замре, свирка умуче. Војници су распремали шаторе и из једнога се чуло:

— А ти, бре, сву сламу привукао, а ја лежим на земљи.

— Шта је ово, шта је ово? — зачу се строги глас батеријског наредника. — Ко вам је казао да се завлачите у шаторе. Напоље!

Извукох се брзо. Али је наредник наишао прво на Траила.

— Па то онако... као да смо на сељачком вашару... а?... Слушај, разумеш ли, да то нисам више видео... Возари напред... Вас четворица бићете пожарни у штали, а од послужиоца, вас четворица, пожарни у биваку и још вас четворица — стража код топова. Све ја морам...

— Господине наредниче, ја сам мислио — усуди се Траило.

— Шта мислио, где пише то?... Знаш ли ти, поднаредниче, да ћу да те згромошем... Слушај, разумеш ли, док гамижеш на овој земљи у униформи, то ти је

одсад дужност. И увек да ме на време известиш! — љутито добаци батеријски наредник.

— Шта ћеш... све је то рок службе — обрати ми се Траило, као да се правда за све оне прекоре батеријског наредника.

Трубачи су се сакупљали. Један писну, као да проба трубу. Мало затим растегнуто одјекну повечерје... Уморан народ завлачио се у шаторе. Живост је замирала и логором овлада тишина. С времена на време чуло се рзање коња, а из поља је допирао метални звук зричка. Звезде су невино жмиркале.. Готово да заспим, када ме пробуди неки шум око шатора. Неко задиже шаторско крило.

— Поднаредниче, ево, нашли смо.

— Шта то?

Траило се пробуди.

— А-ха, је ли све? Добро, оставите и одмах лезите.

— Добро, молим те, како су нашли?

— Море, ко те пита?... Све су војничке ствари исте. Твоје, моје, његове, свеједно!
— И Траило се окрете на другу страну...

ЗДЕСНА, У ТОПОВСКУ КОЛОНУ!...

искала је труба, упорно, тврдоглаво, као да неком тера инат. Уморан од пута, а ненавикнут на овако рано устајање, тешко сам се будио. Траило се већ обукао и дрмао ме. Војници су размештали шаторе и, док сам се дигао, трубач је свирао збор. Последњи је стигао Таса, вукући крај опасача, који никако није могао да дохвати руком иза леђа.

Однекуда наиђе и командир. Батеријски наредник му изиђе на рапорт. Погледао нас је командир строго. Затим је опоменуо Крсту возара да намести право шајкачу, Петра нишанцију да закопча дугме на блузи, Јанкуља, онога што ми је донео одело, да увуче пантљике од чизама, а Тасу да закопча чакшире.

Онда је и он одржао говор и рекао да ће сутра вршити смотру командант дивизиона и пука. Логор има да се уреди, штала очисти, топови орибају, коњи отимаре, и сто других наређења, да сам се чудιο откуда му све то паде на памет.

— А ти, дроњо један — обрати се Таси — само ми изиђи сутра пред команданта такав! — Као да се присети: — То је била твоја дужност, наредниче, да приметиш...

— Разумем! — говорио је сав црвен наредник и страшно погледао Тасу, који ситно затрепта очима.

Радило се целог дана. А сунце припекло, па јара трепери два метра од земље...

Заузети послом, људи нису ни имали времена да мисле на рат. Уосталом, били смо далеко од границе, са грађанством нисмо имали додира, а служба се вршила по свима мирнодопским правилима и прописима. Само онда када су одвучене каре за попуну муниције, у ово свечано расположење се увлачила нека слутња. Мало после вратиле су се каре и као да стењу под теретом шрапнела и разорних зрна. Војници су са љубопитством задизали поклопце, да виде оне дугуљасте направице са јајасто зашиљеним врховима, фино градуиране и изрецкане, како на сунцу светлуцају.

Преко две стотине снажних руку гладило је цео дан онај челик, превлачило преко коњских леђа и ногу, подмазивало каишеве и махало метлама. Животиње и мртве ствари су одисале на чистоћу, али су зато војници попадали од умора.

Људи су се уморно протезали, нарочито возари, који дуго нису јахали.

— Хајде, хајде, шта се вучете као мрцине — журио је војнике поднаредник Живојин.

— Поднаредниче, од јахања сам добио ране...

— Рана на рану, и ето ти лек... док се размрдаш, све ће проћи. У фронт!

Вршио је смотру прво наредник.

Омален, а црвен, са развученим уснама као ранфле, па како их љутито скупии јави се читав палисад од бора, изнад којих штрче накомстрешене ретке длаке, батеријски наредник је вршио појединачну смотру призивајући све могуће свеце са неба. А имао је довољно разлога: те опасач померен за милиметар у страну, те чизме неочишћене, а још се мало подерале, те брњица на пређици зарђала, те поцепани рукави. И његова љутња, да ли случајно или намерно, тек сразмерно је расла, да се на крају све сручи на Тасину главу — што није обрисао жвале на устима.

Онда је наишао потпоручник Александар. Звали су га „Бас“. Онако висок и кошчат, са рукама у џеповима, са раскреченим ногама, стајао је пред стројем као орлушина. Напућивши усне, да му се нос изгубио међу густим, поткресаним и накомстрешеним брковима, ошинуо је зналачким погледом цео фронт. Онда је управио прст на једнога и запитао како се зове.

— Вучко Стојковић — дрекну онај из строја.

— А коме се ти обраћаш?... Оној штали или дрвету?... И јеси ли ти владика, или митрополит? — урлао је из баса потпоручник Александар, прилазећи све ближе грешном Вучку.

— Господине потпоручниче, ја се зовем Вучко Стојковић, редов пете батерије...

— Наравно — обрати се потпоручник нареднику — овако је требало да одговори команданту дивизиона. — Као да је хтео рећи: па би се све сручило на нашу главу.

Нареднику су поигравали мускули на вилицама. Затим је потпоручник наредио да се изврши запрезање батерије.

— Не сме да буде ларме, вице, сваки има ћутећи да врши посао! — додао је на крају.

Затакарали су топови и каре које су војници на рукама гурали и равнали. У штали су звецкале алке и узенгије, чуо се потмули бат ногу и рзање коња. Мучили се возари да размрсе оне силне каишеве, да пронађу крај уздама и запрежницама, гурали се између коња, онда подизали камуте, кроз које су коњи сами провлачили главе. Само се зеленац „Ескило“, рудни коњ, узјогунио, па издигао главу и маше около камута. А поднаредник Живојин, као за инат, командује да се људи пожуре и Крста возар, сав црвен у лицу, бије коња ногом у трбух и кроз стиснуте зубе псује: „Ах, кинезо, и ко те створи!“

Онда су шесторне запреге прилазиле својим возовима и настало је запрезање. Наједном се пољана зацрнела од топова и коња. Све је давало утисак неке гломазне и тешке масе, око које су обигравале ситне фигуре људи обливених знојем. А сунце зинуло...

Најзад је потпоручник командовао да се јаше, и људи изиђоше као они пајаци из кутија. Тада нове муке... Равнање, ах, то пусто равнање, а фронт ратне батерије широк као развучена лепеза, те неке испала глава, другоме леђа, онај излетео цео... Кони се узнемирили. Уто наиђе и командир на коњу.

И опет команде, затим поздрављање, рапорти — онда поновни преглед. Облио је зној и људе и коње. Тек тада командир даде вољно. Али возари нису равномерно шљапнули коње по врату, те опет паде команда: „мирно“, затим „вољно“, опет „мирно“, и напослетку „вољно“.

Једва нам мало лакну. Сви скинули шајкаче и бришу зној. Али људи су још забринуте и ћутљиви као да су у ишчекивању неке немани, јер тек сада настаје оно што је главно овога дана. Очекује се смотра коју врши командант дивизиона.

Наскоро се узмуваше око суседне батерије. Разлеже се команда и људи као да се следише. Сви зуримо негде на десну страну. Само коњи машу реповима и трупкају ногама.

Однекуд излете командант дивизиона, јашући на белом коњу са кусим репом. За њим су јурили командири, ордонанс-официр, ађутант, маса подофицира, ордонанаса. Копите коња су трупкале дижући облаке прашине, и цела „кавалкада“ заустави се тамо негде на левом крилу, код суседне батерије.

Дуго смо чекали док је стигао до нас.

Командир је бледео, црвенео, знојио се, шкргућао зубима и бесно колутао очима на војнике који нису обратили пажњу на своју спрему. А било је много замерака... Каиш на опреми преврнут. Тамо мрља на камуту, на коју ће, разуме се, да падне прашина, па да се направи гомилица, што ће коњу да створи рану. А рудни возар Марјан није обрисао коњу очи, од чега овај може да ослепи... Живуљу отпао зврчак од мамуза, и може коњу трбух да пробије... А на другој кари поклопац није чврсто затворен и, наравно, када се нареди галоп, испадаће гранате као краставци... Она опет смрдљива буба Станоје, пунилац на трећем топу, накривио шајкачу, као да је сада дошао из кафане.

— Ситне ствари, господине капетане, врло ситне — говорио је командант — али када се наслажу, испада планина!...

— Нови војници, резервисти — покушавао је да правда командир и себе и војнике.

— Да, али зато имате капларе, поднареднике, потпоручника, и опет на крају треба све ја да видим — говорио је строго командант, отпоздравио кратко и у галопу одјурио суседној батерији.

Батерија се притајила, као да је људима криво што је због њих командир добио прекор. Или се плаше гнева командира батерије. А командир се одмаче лагано, па се онда окрете.

— Батерија вољно!... Водници, напред!

У галопу смо пришли и поздравили.

Командир нас је гледао мрачно и строго. Онда срдито, кроз стиснуте зубе, савлађујући љутину, проговори.

— Чули сте... и више да се то није поновило! То је ваша дужност била. Јесте ли разумели?

— Господине капетане... — заустити потпоручник Александар.

— Јесте ли разумели? — запита још строже командир.

— Разумемо!

— Батерија да се врати у бивак. По ручку да се изврши детаљни преглед људи, коња и возова, и да ми се о томе поднесе извештај у четири часа. Тада ћете примити нова наређења. Јесте ли разумели?... На своја места!

Кроз батерију се пронео глас да ћемо вечерас кренути, јер су послани причали како је наређено да њихови официри морају вечерас бити у касарни тачно у осам часова. Можда би се још преко тога и прешло, али је заиста важно оно што кувари говоре: како ручак за сутра мора бити готов још вечерас у десет часова. Најзад је стигла вест са меродавне стране, од посланог команданта пука, који је чуо када је командант наредио ађутанту да напише заповест за покрет у два часа по поноћи. То нам је исто рекао и командир, када смо подносили рапорт у четири часа после подне.

Чињене су последње припреме. Послани су довлачили сандуке официра, подофицири су слали војнике у варош да им купе разне ствари.

При улазу је стајала маса људи и жена. Оцеви, мајке, сестре и жене преко ограде разговарали су са својима, саветовали се, заветовали и били. А било их је које нико није испраћао. Седели су они тужно пред шатором, посматрали чеЖЊИВО ове испраћаје, мислећи на своје и родни крај...

Седели би дуго тако, али труба засвира „збор“, потом за „вечеру“ ... „повечерје“ ... Морало се раније лећи.

Жмиркале су звезде и шкиљили варошки фењери, када су војници устали. У даљини негде крекетале су жабе, а зричак је и дале безбрижно зрикао и подсећао на она времена када се лешкарило на трави, сањарило у топле летње ноћи... Сећање је било кратко као мисао, па се одмах све изгуби у шуму топова и кара, топоту коњских копита, звекету ланаца и оштрим командама. Тамни дугачки редови запрегнутих топова и кара низали су се, померали и равнали. Широко је фронт ратног артиљеријског пука, и крила су се губила у помрчини. А луди, сићушни, малени, промицали су са фењерима. При овој светлости цаклио се челик и светлוצале очи коња, чије су упола осветљене фигуре изгледале огромне.

Сеизи су приводили коње, командири дозивали дежурне, водници вршили последњу смотру и онда рапортирали командиру да је батерија спремна за полазак.

Поноћ је била прошла...

Војници су се збили у мале групице и причали. Чујем како Танасије објашњава да је у турски рат пошао са једним динаром у џепу, а вратио се из рата са сто динара. Неки, сигурно они којима је ово први рат, запиткују: како је то могуће.

— Вешта вештина и брза брзина! — поче Танасије да разлаже, али га прекиде оштра команда: „На своја места!“

Војници се разиђоше. Још се неки искашљују, и онда батерија занеме... Гледали смо на десну страну, у ноћ, одакле је допирао топот коњских копита. Онда се нареди да војници скину капе. Из даљине се зачу дрхтав глас:

— Благословен Бог наш всегда ниње и присно...

Једна звезда прелете преко мрачног неба, остављајући за собом траг, па се и он истопи, а околне звезде као да синусе јаче.

— Побједи благовјерному Государју и Краљу нашем Петру првоме...

Предњи левак поче да шкљоца зубима о ђем, али возар притеже узде, слушајући глас свештеника који се молио за победу оружја, за здравље и живот војника и оних на дому. Сви су понављали молитву смирено, шапућући од срца, искрено, да их Бог благослови и сачува... А Бог је милостив и добар и услишиће молитве њихове. Хоће... хоће... и они иду за гласним молитвама свештеника, понављају његове речи и заветују се да ће бранити краља, отаџбину и цео народ.

— Благословеније Господње на вас... и во вјеки вјеков. Амин.

Као да ишчезну оно колебљиво стање... Нека тако буде. И биће. А после овога као да настаде неки прелом у душама; људима овлада ново расположење И решеност... зачу се команда... — Здесна, у топовску колону!

Здесна затакараше каре и топови, и широк фронт ратног пука поче да се распада у дугачку топовску колону, која замаче у мрак, по неравноме друму.

— Је л то пета? — питали су сељаци из мрака, чекајући да се последњи пут поздраве са својима. Иако нису могли разговарати, ишли су тако поред батерије, саплитали се о камење на путу, или се држали за ограду предњака, гледајући нетремице сина или брата.

— Живље, живље!... У запрежнице! — чуо се глас потпоручника Александра.

Сељаци, већ преморени, застрашено су одмицали и остајали покрај пута...

НА ДУГОМ МАРШУ

Б

или су топли дани јула месеца. А маршовало се често од јутра до самога

сутона. Дугачка колона возова, обавијених облацима прашине, кретала се лагано... Првих дана неки су стављали мараму на уста, да би се заштитили од прашине што се таложила по лицу, обрвама, трепавицама, па и на тој марамици кроз коју се дисало. Са лица је избијао зној, и блатњави млазеви су цурили низ образе, наједали кожу, а у очима су људи осећали свраб. Било је најзад и смешно држати мараму стално под носом И бранити се од невине напасти, када ће на целу ову масу падати ројеви челика. А таква поза и не пристоји лепо старешини, који треба да командује и својом издржљивошћу да служи као пример војницима. У почетку смо се осећали нелагодно, а потом смо навикли, уверавајући себе да је и прашина једна од ратних невоља, која се мора подносити.

Да се коњи не би много умарали, послуга је ишла пешице поред топова. Заморени журним маршевима, раскопчавали су војници блузе и држали се за штитове топова, да би ма и мало себи олакшали.

У пролазу кроз село народ је износио воду, воће, давао је хлеб, што је све послуга радо прихватала и делила са возарима, који нису могли сјახати. Мотрило се строго да војници не залазе у куће. А било је и таквих. Обично су тад кришом делили шта је ко могао на брзину да дохвати. Такви поступци се нису сматрали као грех, а многи су се и поносили окретношћу својом. А ни сам народ их није осуђивао. Рат је... жељни су војници много којечега, и сељаци су без роптања гледали за њима. „Кад се вратим, платићу ти... чекај ме!“ — добацивали су војници и уз смех истрчавали на пут. Често су се смејали и официри. А некад су опет војници строго кажњавани. Било је то у једном селу покрај Мораве, када је Танасије Првуловић излетео из једне куће са закланом кокошком, па је махао кроз ваздух да би јој после лакше перје почупао. Видела га цела батерија, чак и командир. А по извршеној казни, поднаредник Траило држао му је лекцију као за утеху:

— Добро, украо си. Молим лепо... али буди мајстор да те не види командир. А ти размануо као барјаком. То и бабе умеју. Е, да знаш!... Зато сам ти слатко ударио десет батина.

Кад командант застане да пропусти дивизион, онда је сваки на своме месту. Виде они издалека његовог белца са кусим репом. Водници и вође одељења су тада строгим гласом опомињали: „У запрежнице“... „Средњи, терај левака!“... „Држи

одстојање!“... „Не каскај!“ — и увек су погледали испод ока да ли то чује командант. Јер он то тражи. Замерка мора да се стави и кад је све исправно. Али ако командант однекуда изненади, онда би се све сручило на главу водника.

— Окрените се, окрените. Зар не видите да рудни каска... Хоћете да ми упропастите коње — и командант се обрати рудном возару строгим гласом: — Онда ћу тебе, бубо једна, да упрегнем.

Некада су ове замерке биле на своме месту. А много пута је замерао без икаквог повода, тек само да нешто примети. Мислио је ваљда да је командант и својим чином паметнији од свих, а уз то сматрао је да је он на томе месту не да хвали, већ да критикује. И пред овом заједничком опасношћу, официри и војници спријатељили су се на маршу и узајамно обавештавали о наступу ко мандантовом. Његове наредбе су извршаване тога часа, али чим би се удаљио, опет би све ишло као раније.

Са артиљеријом је маршовала и пешадија, некад напоредо, а неки пут смо је сустизали. Запамтио сам тако много лица из појединих пукова. Пао ми је у очи један црвени и дебели пешадијски официр. Био је резервиста. Онако гојазан, са раскопчаном блузом, вечито се хладио и дувао... Неке је чизма убијала, те су рамали и поштапали се. А пешаци натоварени ратном спремом, погнута и опуштених руку, клацкали су лагано, гледајући испод горњих очних капака. Често би добацивали артиљерцима: „Лако је вама“. Било је у тим речима зависти, а помало и нетрпељивости. „Море љубићеш ову цевку!“ — одговарали су артиљерци... „Ах, док је мени пушке, путуј игумане...“ — говорили су мрзовољно пешаци...

А већ дојади и ово марширање. Није се касало, већ смо данима ишли ходом. Моје место било је поред предњег возара на трећем топу. Већ смо се наразговарали. Причао ми је Милојко, предњи возар, како је жењен, има једно дете. Летина је добро понела... Секира га стално дешњак који помало заостаје, те мора чешће бичем да га опомиње... Средњи возар је дремао, а рудни, Крста, тежак и гломазан као „Ексило“ на коме је јахао, непрестано се жалио што није послужицац, те да и он скрене са пута у понеку кућу. А када ја мало поодмакнем, он је онда послужиоцима издавао налоге, и бисаге на његовом седлу биле су као неки магацин трећег топа.

Преда мном се стално котрљала кара другог топа. Онако напуњена разорним гранатама и шрапнелима, крцкала је под теретом и мрвила камење на путу. У почетку је за мене била разонода да посматрам како пршти шљунак и како севне варница са неког већег камена. А неки пут ми чисто лакне када се камен измигољи и остане читав... Мисле људи о свем и свачем.

Повремено заостане потпоручник Александар и почне:

— Ух, замисли!... Јеси ли замислио? — онда пљуцне, превуче руком преко образа и обухвати подбрадак. — Замисли... — Па тек наједном: — Рудни, терај дешњака, животињо једна, шта дремаш! Ах, морам да га шкартирам... Овај, шта хтедох... а — ја! Јеси ли замислио?... Младу, лепу, црномањасту од седамнаест година. Ња! — онда удари коња мамузом и у галопу одјури до свога вода.

А када га видим идући пут да је заостао, ја му издалека викнем како сам замислио добро. Он ми ништа не одговара, већ пође напоредо, мрачан и туробан, а онда тајанственим гласом почне:

— Ето тако размишљам путем... И то је тешка мисао... Гледам овај свет. Све млади људи, у напону живота. И та ми се мисао непрестано врзма по глави. На пример, шта?...

— Да нас врате кући...

— Не... Мислим, како би то дивно било... а — хај, како би то лепо било, да нас сада у Ћуприји сачека две хиљаде девојака и жена и да падне команда: бирај коју хоћеш! — Онда се грохотом насмеја и удари ме по рамену, да ја полетех на врат свог коња. — Је ли, не би се љутио?

Изгледа ми да је помисао на жене олакшавала све тегобе овога марша. Били смо доста далеко од ратишта и главних саобраћајних центара, где би се још и могло шта чути о рату. Понеки пут смо имали утисак као да учествујемо на неком маневру. Трубе су на маршу свирале, служба се обављала по мирнодопским правилима. Дисциплина је увек одржавана као у касарни и... још се није имало осећање рата. Људи су прегорели оне прве утиске растанка. Већ навикнути на овај нови живот, почели су да сређују утиске. У почетку је и сећање на жене и породицу било као нека болна рана, а потом као чежњива и слатка мисао. Само, још једино Петар нишанџија није могао да преболи. Држећи се за штит топа, ишао је тако, блудећи погледом негде у даљину, И мислио на жену и своје село. А увече, када заврше послове, легао би Петар на сламу, подметао руке испод главе и ћутао. Волео је самоћу. Остали војници сакупљали су се у мале групе и причали доживљаје из свога села. Причало се тада отворено, говорило о интимним породичним односима, као да се ти људи никада више неће вратити својим женама. Неожени би гутали речи и зажагреним очима посматрали обично Јанкуља. Прича он, да су га родитељи оженили још у петнаестој години, у осамнаестој остао је већ удовац. „Бећарисао“ је до двадесете, тада га други пут оженили и до двадесет четврте године имао је Јанкуљ петоро деце од двеју жена. Важио је зато као најискуснији, и преко тих женских питања наметнуо се као неки ауторитет и у осталим пословима, и војници, нарочито они неожењени, слушали су га.

Али имало је дана кад им није било до причања. Нарочито кад по доласку у бивак треба чистити оруђа од прашине, или када однекуда из даљине треба на леђима носити сламу за простирку људи и стоке. Или када командир врши преглед коња... Е, то је било најболније питање свих батерија. Командир је највише страховао за коње. На сваком застанку је опомињао војнике да коњима бришу марамом очи и груди од прашине и зноја, да им се груди од дугог тегљења не би израђавиле.

— Први је услов готовости за борбу једне батерије да су коњи здрави. Ако су они неспособни за вучу, неупотребљиви су топови и оне гранате. Људи су мртви — Говорио је командир често војницима.

Иако су војници поступали по његовом наређењу, ипак, после неколико дана марша, примећено је како су груди неких коња рањаве. Било је немогуће упућивати

коње у болницу, а тешко их је лечити на маршу. И командир се наљутио. Неко је морао бити крив. По доласку у бивак наредио је да се удари по пет батина сваком возару чији су коњи рањави.

Потпоручник Александар покушао је да ублажи заповест доказујући да су седла и камути нови. А то још више наљути командира.

— Није тако, господине потпоручниче! Посматрам их ја одавно како су се на седлима скљусили као баке неке. Уосталом, то је било ваше да приметите, а не моје. Изгледа ми да ја у овој батерији треба да сам и каплар, и водник, и командир. На извршење!

Потпоручник Александар је отпоздравио и покуњене главе удаљио се. Наредио је онда трубачу да свира збор. Онако натмурен, са набијеном капом на очи и забаченим рукама позади, стајао је непомичан, док су војници журно прилазили у строј... Наједном као да се прену. Заврте главом, мљасну устима као да неком нешто псује, и заурла из баса:

— Мечке једне!... Хоћете ја да вам чувам коње!... Поднаредниче, удари свакоме по пет батина.

И грчила су се тела, стискали зуби, али ћутећи отрпеше возари по пет удараца. Мало погурени, враћали су се у строј, гледајући тупо преда се. Остали су застрашено посматрали сцену.

А сутрадан, на маршу, возари су на сваком застанку брисали очи и груди у коња. Танасије Првуловић, телефониста, који је сам извукао више батина него сви скупа војници у батерији, задовољан што су га мимоишле батине овога пута, посматра Крсту возара како брише коње и вели му шеретски:

— Хе, Крста, батине су из раја изишле...

ТАМО СЕ ГИНЕ

Н

аређено је устајање у један час по поноћи, а покрет је заказан за четири часа.

Људи су се лено протезали и једва вукли уморне ноге. Ноћ је била мирна и пуна звезда. Тишину њену нарушавали су рзање коња и звекет ланаца... Исток се беласао када су послужιοци подизали шаторе, а возари натакли камуте коњима. Потом су кувари поделили ручак и тачно у четири часа кренули смо.

По утврђеном реду излазиле су батерије на друм и губиле се у облацима прашине.

Већ смо се навикли на све невоље овога дуготрајног марша, па нас је почела помало мучити и досада. Чак ми се и Танасије жали:

— Мршава посла, господине наредниче... По три сата маршујемо, док наиђемо на село.

Стигли смо у Лазаревац.

Опет је настало равнање шатора, топова, затезање коњушница. Истина, људи су се на то навикли. Извршена је подела рада и посао се брзо свршавао. Предвече паде киша, покупи прашину, али се ораница расквасила. Уморни коњи опустили вратове, а војници, каљави, завукли се у шаторе и чекају вечеру. У неко доба зачу се жагор и шљапкање по блату. Стизали су и пешаци. Претоварени и заморени напорним маршем, војници су се једва кретали, вукући огромне количине блата на цокулама.

Стражари су дремљиво блудели у ноћ, а војска спавала. Било је осам часова.

Око поноћи изненада засвира труба „устајање“. Још буновни, људи су се саплитали о конопце шатора и псовали. Вучку возару пали камути у блато, и он је био очајан што не може у мраку да их распреди. А неком возару првог вода украли ћебе, па псује на сав глас и прети да ће лопову коске поломити, ако га само ухвати.

— Куш!... Ни речи да нисам чуо! — загрме из баса потпоручник Александар... Војници занемеше наједном. Само звецкају ланци и коњи ржу.

Али тада засвира „повечерје“. Командир нареди да се поново разапну шатори, јер је покрет одложен.

Људи се примирише. Онда потпоручник Александар позва вође одељења. Пред њим је скинуо фењер. Онако висок, раскречио Александар ноге, забацио руке на леђа, капу набио на десно око и љутито хвата зубима брк.

— Сад и никад више! — проговори страшним гласом. — Јесте ли разумели? — Вође одељења су ћутале. — Да се ово није поновило, иначе ћу тебе, Траило поднаредниче, тако намртво да изударам, иако си поднаредник...

— Молим вас...

—...да ти ни Господ Бог неће помоћи. Јеси ли разумео?

— Разумем.

Онда потпоручник Александар шмркну кроз нос, пође два-три корака, и настави тишим гласом:

— Возари измешали камуте, онеме нестало ћебе — он се окрете поднареднику Живојину. — Још ноћас да се ћебе нађе. Где знаш... где знаш, и да ме сутра известиш: господине потпоручниче, нашао сам ћебе. Јеси ли разумео?

— Разумем!

— А то је само зато што се господа поднаредници први завуку под шаторе и тамо смрдљају, док ће возари још мало да окачињу камуте на плотове... И запамтите: још за видела да преслишате свакога возара да ли зна где му је прибор. Јесте ли разумели?... На своје место!

Овде смо преданили. Био је четврти август.

Али истога дана увече око десет часова, труба засвира „устајање“, једанпут, други пут, па трећи пут, што треба да значи журно спремање. Али сада се ниједан не превари да узме туђу ствар, иако се радило по тамној ноћи, без светла. Батерија је била спремна за десет минута.

Путовали смо целе ноћи. Послужиоци, преморени од дуга марша и неспавања, држе се за штитове и жмурећи корачају. Коњи се непрестано саплићу, а водници и вође одељења повремено опомињу возаре:

— Држите коње на дизгинама!

С времена на време дају се застанци и људи поседају. Али одмах задремају и, таман глава клоне на груди, а из даљине допире команда, возари узјахују и једнолично клопарање, као удари костију, провлачи се кроз ноћ.

Пред зору наиђе нека магла и захладне.

Сељанке и деца истрчавају на пут.

— Пожурите, децо, пожурите — виче једна стара жена. — Бог вас благословио!

Око подне угледасмо варошицу Уб. Предахнусмо, када предње батерије скренуше у неко орање.

Како се зове ово место? — запитах у пролазу једнога старца.

— Вучјак — и стари пође, напрежући године да ме стигне.

— Одакле идете, децо?

Рекох му: из далека, и затегох дизгине да се стари не замара.

— Е! — и стари заврте главом. — Многа су чуда починили. Не дајте, децо, да нам душман пороби земљу. Не дајте... Пратио сам све мушко из куће у рат, па ако треба и ја ћу! — и стари претећи диже штап, док му је ветар лелујао седе власи.

— Стараћемо се, дедо! — одговори Петар нишанџија.

— Ни коске да им нисте оставили! — довикну стари и, већ немоћан, застаде наслоњен на штап.

Скренусмо и ми у ону ораницу. Зачудо, топове нисмо равнали. Али командант је разапео шатор на најкаљавијем месту, тачно према средини дивизиона, како то правило службе наређује. Возари су још водали коње, кад испаде Танасије и саопшти војницима да се са брежуљка, где нема жагора, чују пуцњи топова.

Сакупио се тамо народ, сатима ћути и гледа у сиви хоризонт слушајући потмулу тутњаву. Тај језиви тутањ изазива нелагодна осећања, чудан немир и крваве визије... Јер сваки тај пуцањ доноси можда смрт и људи сада у самртноме ропцу умиру. Свеједно, наши или њихови, тек људи су. А ми идемо баш тамо... Мучно је стање ишчекивања. Сви су некако сетни, а они што остају и неспокојни, јер не знају шта им доноси сутрашњи дан... Жене се крсте и моле за спас својих који су тамо.

Сада смо пред бојиштем. Има у нама мало љубопитства, а и зебње... И, слушајући потмулу грмљавину топова, људе обузима притајена дрхтавица. Али спољни изглед је ипак безбрижан, наоко ведар, војници се шале, или се смеју само једним крајем усана.

Око подне повикаше да спроводе заробљенике и сви потрчасмо на друм.

Било их је до стотину. Постројени по четворица, ишли су лагано и погнуте главе. Уздигнутих рамена, као да очекују ударац, унезверено су погледали око себе,

готови да и пред малим дететом клекну и моле за милост. А спроводили су их старци из трећег позива, у гуњевима и исцепаним опанцима.

— Јесу ли се предали?

— Јес, кад смо их ухватили за гушу — одговарају поносно старци.

— Које су вере? — запита неко од војника.

— Па видиш: швапске...

Поворка је замицала, те се вратисмо у бивак. А када смо водили коње на коњопој, пролазећи кроз варош, чујемо да су Аустријанци заузели Шабац; по другима, прешли су и Дрину и великом масом надиру у Мачву. Причају о зверствима Мађара над нејаким светом, што код људи изазива гнушање и притајену жељу за осветом.

Данас је наређено да трубе више не свирају. Непријатељ је близу. Са смирајем сунца војници су размештали шаторе и у први сумрак већ су били легли. Само су још официри тихо разговарали и зурили у мрачан хоризонт, тамо негде према Сави, где су се с времена на време видели кратки одблесци топовске паљбе, као сијавице при сушном времену. Можда нам је ово последња безбрижна ноћ... Ко зна?

После поноћи чуло се кратко: „Устај!... Дужи се!“

Свици на хоризонту, тамо према Сави, били су све чешћи. Војници за моменат застану, погледају на ту страну... Онда се још журније прихватају посла, и пук је за кратко време био спреман за полазак.

Пешадија је већ излазила на друм и хватала десну страну пута. Људи су потрчкавали да у мраку не изгубе везу, а муниција у фишеклијама је клопарала. Застадосмо... Негде је загушило. Чујемо како треба пропустити сељачка кола, са избеглицама. Вочићи миле, шкрипе кола, и чује се детињи плач.

Тек када се разданило уочили смо колико су испијена лица у људи. Пешаци упорно клацкају са нама, онако у групи, али по јединицама. Иако су преморени, поглед је њихов одлучан. На застанку избаце само десну ногу, пресамите се преко пушке и ћутећи гледају преда се.

Запитах једнога зашто не седне.

— Теже ми је онда. Забрекну ноге, па ни да макнем — одговара пешак, вадећи из мараме крижани дуван. Облизујући папир, обрати се он мени: — Ама, господине нареднице, докле ћемо овако?

— Ту смо, још мало...

— Досади ми ово набијање друмова. Вала, да се сретнемо једном, па ца, или бу! — и, вадећи палидрвце, додаде: — Лако је вама, артиљерцима.

— Јест, возарима — додаје Рајко пунилац — а ми послужииоци идемо стално пешке.

— Ех — ману руком пешак. Затим припали цигарету. Онда повуче један дим, и гледајући жмиркаво Рајка продужи: — Ухватиш се, бато, за цевку, па идеш и спаваш. А за шта да се ухватим ја?... Ноћас, тек ослоних се мало на фишеклију онога Изворца, а он се ритну, ћаше зубе да ми истера. Ни њему није лако.

У близини Коцељева сретосмо дугачку по ворку воловских кола, на којима су лежали рањеници... Бледа лица, потамнелих очију, гледали су они болно некуд далеко, и, заузети својим мукама, нису нас ни опажали. Војници су их посматрали са пуно саучешћа... један рањеник се грчевито ухватио за трбух, јечи, а самртно бледило му се расуло по лицу. Други је са увијеним лицем, а около очију види се усирена крв. Било их је са пребијеним рукама или ногама, у неких су завоји крвавили и сви су имали подједнако паћенички израз... Наједном, војници почеше притрчавати једним колима, онда су застајали неми, погледајући за колима очигледно збуњени и запрепашћени. И као тих јецај прострујао је глас: мртав.

— Па где ћете са њим? — запита неко болећивим гласом.

— А шта га знам... умре сад на путу! — одговори старац, као да је хтео рећи: овде, онде, свеједно... има их много... видећете.

Покрај мртваг војника седели су рањеници. Та он је био њихов друг, доскора је био жив, и зар да га баце као ствар поред пута...

А колико је тек мртвих пред нама. При сваком овом пуцњу, од којег земља трепти, падају мртви и рањени... И целу ову масу здравих и снажних људи воде на губилиште. Ево, баш онај мали пешак са забаченом шајкачом, погнуо се грешник и иде можда да погине. Не можда, већ сигурно... Сутра, можда баш у ово доба, лежаће исколачених очију и крвавих уста. А он сада мисли вероватно на своју жену и дете.

Сунце се мучно пробија кроз облаке, као да жмири. У даљини се замрачује од тамних облака који се лагано прикрадају. А тешка оморина притисла земљу, као да је дави. Једино је Танасије безбрижан, објахао лафет и заглабао клип куваног кукуруза који је дигао негде уз пут.

Потпоручник Александар ми приђе и прича како нигде није видео лепшег народа него овде.

— ... А једра да прсне, сва је набубрела. Стоји код бунара, знаш, и гледа ме право у очи. Код нас би сто пута побегла. А она јок, као да ме чика. — Помози бог, снао, кажем ја. „Бог ти помогао... А отклен си?“ — пита она мене. — из далека — велим јој ја и прилазим све ближе. — А, овај... је л ти се свиђамо, онако на око? — „Јашта, рано, не фали ви ништа“ — каже она и намигну. Гле... помислих, чекај да „профитирам“ нешто, док није наишао командант. — Па овај... — питам је ја — је ли, снао, богати, теби нешто није добро. — „Вала богу, мени ништа не фали.“ — Како ти не фали, кад си болесна? — „Јок ја“ — каже, па се испрси. — Добро... а што ти се ово надуло? — дохватим је за

груди. — Ух! — потпоручник Александар удари се по потиљку, а капа му налете на очи. — Разумеш ли?... Свашта би било, да не угледах белца командантова.

Док је то говорио, случајно опазих да је извукао ноге из узенгија и млатарао слободно. Сетих се онога мрвога војника, чије су ноге слободно климале изван кола...

— Потпоручник Александар! — чусмо одсечан глас командантов, који нам је однекуда заишао иза леђа. — Је ли ту ваше место?

— Разумем! — поздрави Александар и у галопу одјури до првога вода.

Сељаци се прибили са стране пута и чекају да возови прођу. Жене и старци стоје испред вочића, а дечица, пуна их кола, наслонила се на лотре и машу ручицама. Сви напуштају своје домове пред најездом непријатеља, и жене, полазећи у бежанију, наричу. Ни сами не знају куда ће. До првога мрака ићи ће тако, онда ће скренути на неку утрину, разапеће поњаве, као черге, и седеће поред ватре, ослушкујући пуцње топова.

Наилазимо на биваке разних слагалишта и муниционих кола. Коморције су јако забринуте због близине непријатеља. Не маре они за себе, боже сачувај, него им је стало до материјала.

— Вала, ако они преко нас живих или мртвих дођу до вас — рече мој командир једном капетану приликом застанка — онда им слободно изиђите у сусрет и предајте рапорт.

Пред селом Коцељевом рекоше нам да ћемо сада наићи на једну заробљену аустријску батерију. Заборависмо на умор.

Батерија је била заустављена на путу и Аустријанци су баш тада хранили коње. А околу су стајали, као каква почасна стража, наши војници са пушкама. Необично нам изгледа она униформа, коју сада први пут видимо. Из потаје се дивимо угојеним и снажним коњима. Војници прилазе топовима и стручно разгледају, док се Аустријанци снисходљиво смешкају и љубазно показују како се отвара затварач.

— Знаш... кратка им цев — критикује један.

— Наш је затварач бољи...

— Пази како је тело затварача зарђало. Не био ти ја каплар...

— А-ух, да су ми она два рудна, па да прескачем препоне са све топ.

Јанкуљ прилепио главу уз отвор цеви, и гледа не би ли шта унутра нашао. А Крста, возар, са коња даје налог Танасију да опипа једне бисаге...

— Нема ништа... само конопци.

— Пих, славу им њину, зато су и пропали! Крста љутито ошину свога дешњака. Онда се присети, и окрете се: — Понеси и те конопце, макар штогод.

— Нема за нас хлеба — вели Танасије додајући конопце. — Прошли су они кроз сто руку.

Када пређосмо батерију, војници весело разговарају. Као да је онај притајени култ према моћној царевини потамнео, јер су људи видели како царски војници повијају кичму, а онај челик лежи немоћно у прашини.

— Знаш... нема ту шта... — говорио ми је самоуверено поднаредник Траило. — Овај... знаш, бој се бије, како да ти кажем... „срцетом“, а не поткованим цокулама. Не дам ја Танасија за десет њихових.

— Зар је тако добар?

— Кој... хм! Знам га још из турског рата. Кад је осматрач, тај баца бомбе, пуца заједно са пешацима, везује телефонску жицу по највећој ватри. А што је главно у рату, мајстор је да украде и да га „ники“ не увати. Је ли тако, Крсто?

Овај не пориче његову храброст у борби. Али као да му оспорава довољну окретност у оним операцијама иза фронта, јер му је скоро баш Траило ударио десет батина, што је махао закланом кокошком пред целом батеријом...

Тако разговарајући стигосмо у село Велики Бошњак.

Подне је давно превалило. Село је било готово пусто. Испред једнога храста опазисмо само неког старца повијеног до земље. Њега су године придавиле и већ немоћан, а ваљда и сит живота, гледао је тупо преда се... У суседном дворишту остављени пси жалосно су завијали. Преко зелених и напуштених пашњака, тамо, у даљини, у плавастој измаглици, нагло се уздизао Цер, као неки вечити, будни стражар над овом равницом. Са те баш стране допирали су пуцњи. Не знамо да ли то гађају наши или њихови топови, тек земља је дрхтала.

Људи се невољно окрећу, сећају се родног краја и тишине домаћег огњишта. Још чисто не верују. Све мисле да ће нас ипак ова чаша на некоји начин мимоићи... Тамо се гине... Најзад, ако се мора, а мора се, мора... Отаџбина, деца, жене... робље. Да, да... — ако је судбина, од ње се не може умаћи. А грозно грува, пуцњи се сустижу и ваздух дрхти...

Сунце се мало помоли, па опет зађе за црн густ облак. Још је мало у висинама трептао мутан одблесак, онда се облаци уметнуше и црни застор поче да се развлачи. Једна муња свитну, па одмах потмуло загрме.

Топови су трештали... Срца су дрхтала, а и земља под нама као да је стењала...

НА ПАДИНАМА ЦЕРА

Б

ило је то шестога августа, око поноћи, када се кроз бивак пронесе глас:

„Диги се!“ „Устај одмах!“

Свуда око нас је блистало, свиткало, а ваздух је подрхтавао од грмљавине из облака и грувања топова. Простор се губио у мрачној ноћи, и чинило нам се као да се битка води пред нама. У том општем хаосу јединка се губила, људи се несвесно прибијали у гомилу и немо посматрали страشان приказ. Мрачан хоризонт је блештао према Шапцу од неке ватре. А на супротној страни, према Церу, шрапнели су светлуцали као ројеви свитаца, час брже, потом спорије, онда би учестали на широком простору или се збијали у гомилу. Видели се одблесци неких батерија и хоризонт би нашироко засветлео у правилним размацама времена, затим још жешће, да је изгледало као да небо гори.

Ишли смо журно баш у томе правцу. Осећали смо да се ближи одсудан час. Можда ујутру, можда сутра. Тамо већ гину. А у некој бари жабе крекећу... Ми журимо у борбу, у смрт... Свесно?... Вољно?... Наше је расположење мрачно као оно црно небо, па бисмо желели да се ноћ продужи и да исто тако и простор корача испред нас. Али оно, као за инат, свиће, нагло се појављује дан и већ се јасно разазнају грбине Цера.

Ба-у, ба-у... одјекује са врха планине. Срце подрхтава... Да ли нас виде?... А можда су тамо наши. Није ипак пријатно. Иако је припекло сунце, ледена страва прожима тело. И, пред блиским сударом, артиљерци се окрећу, тражећи очима пешадију. Некако смо сигурнији када су они поред нас. А пешаци се изгубише баш тада, као да у земљу пропадоше.

— Ваљда неко о томе води рачуна — објашњава наредник Милутин.

Далеко напред видимо команданта како спокојно јаше на белцу. Он сигурно зна ситуацију... иначе, нигде се не види човек, ни лево ни десно. Рат смо замишљали сасвим другојачије.

У неко доба пук се заустави да напојимо коње на једној речици.

Наиђе капетан Јован, те га запитасмо за ситуацију.

— Наша је дивизија резерва армије. А то је нешто најгоре за нас. И чим нас као резерву хитно упућују, значи да је ситуација озбиљна. Јер ви знате за оно народно: не зову магарца на свадбу да игра... те и ми. Друго је оно кад наступаш — пипаш, решаваш се хоћеш или нећеш. А овде нема. С друма те упућују у највећи окршај... Дакле, они су прешли Дрину, а надиру и на Шабац. То вам је као неки обухватни напад. Овамте Цер, онамте Шабац... мица тракалица!...

Чудио сам се само са колико мира и присебности говори, чак целом разговору даје шалив тон. Необјашњиво ми како се неко може шалити када људи гину! Док је говорио, ја сам непрестано гледао у врх Цера, одакле је пуцала нека батерија, и сваког часа сам очекивао да над нама почну прскати шрапнели. Хтедох запитати да ли је оно тамо наша или њихова батерија. Али, видећи равнодушна лица, нисам се усуђивао, да ми се не би смејали. Најзад, савлађујући себе, запитах као узгред:

— Шта ли гађа она батерија?

— Свакако Аустријанце...

— А када би њихова била онде? — запита наредник Милутин.

— Их! — махну руком капетан Јован. — Летела би нам пердашина по овој равници.

Изгледа ми као да свима мало лакну.

Ишли смо лагано. Гледао сам непрекидно у планину пред нама, али се ништа није видело. Сретосмо кола са рањеницима.

— Бре, друже, да ти човек позавиди! — обрати се један од послужиоца неком рањенику. — Ти си пребринуо бригу...

— Не дао ти бог!

— Из кога сте пука?

— Петог прекобројног.

— Како је тамо?

— Не питај, све изгибе.

Онда опет застадосмо. Видимо како напред јуре ордонанси. Позваше и потпоручника Александра у извиђање. Војници ћуте. Када за моменат престану пуцњи топова, језива тишина завлада око нас... А то још више појачава стрепњу. Стање ишчекивања постаје већ несносно. Померисмо се још за један километар, онда се наново заустависмо. Цер је сасвим близу. Дрвета се јасно виде. При Врху опажамо неко кретање... свакако су то војници оне батерије. На једном пропланку појавише се коњовоци са коњима: један, два, три... има их више, и већ замичу у шуму. Негде у

даљини припуцаше пушке, али они и даље иду. Сигурно их нико не гађа. А пред нама лево и десно одјекује топовска паљба.

Подне је. Из влажне земље бије нека тешка успарина. Људи поседали покрај пута, очекујући заповест. А тамо напред се нешто одиграва. Рапортирају ордонанси и опет се враћају. Одјаха и командант дивизиона. Када се врати, он одазва командире батерија. Тек пошто се ови вратише, пук крете.

Навикнути на непрегледну равницу, гледали смо са страхом и дивљењем Цер, који се из равнице нагло диже, као бедем неки. Приближисмо се његовим падинама.

Милојко возар скрете ми пажњу да војници који су напред претрчавају на једну страну пута, где застају и нешто посматрају.

— Сигурно има мртвих — додаде и ошину коња, као да би желео што пре тамо да стигне.

Ја сам, напротив, затезао дизгине. Гледао сам задихано на ту страну и, само да могу, скренуо бих да не видим неки страشان приказ. Али коњ ме је носио, већ смо близу, и чујем где војници говоре: „Мртав Аустријанац“. Непријатно ми је, али ме нешто вуче баш тамо. Идем као у неком бунилу за осталима и, задржавајући дах, гледам са ивице пута у јаругу.

Разјапљених вилица, леш је био леђима пресамићен преко једне стене и стакленим очима зурio у бесконачност. Груды су биле раздрљене и кржаве, а ноге грчевито подавијене.

Нешто ме смлати и осетих умор. Апатично пођох. Цигарета ми није пријала, те је бацих. Једва се зауставих код првога вода.

— Јесте ли га видели? — трже ме смех Танасијев. — Ударило га посред груди. Алал му вера... Али нема ништа.

Једва дођох к себи.

— А шта нема?

— Ја му опипах џепове. Али га већ претресли. Е, што нисам пешак!

— Зар мртвог човека!

— Их, штагар сам их опипао за време турског рата! — Танасије се распричао како је претурао лешеве турских војника, мислећи свакако да то мене занима. Зауставих коња да сачекам свој вод.

А тамо, војници се смеју Петру нишанџији што је убледео када је видео леш.

— Па то ми је први пут! — правдао се он.

— А и ти, шта ми се правиш Краљевић Марко кад си видео мртваг човека — бранио је Траило Петра. — Чекај, бато, док ти зафијуче над главом. Тада ћу те питам!...

Наједном, људи заћуташе... Испред једног дрвета, поред пута, налазио се у седећем ставу леш аустријског војника. Поцрнео као земља, надуо се, па се покидала сва дугмад на блузи... Око крвавих усана ројеви мушица. Тежак задах нас запахну.

Иако је непријатељ, људе обузима језа на судбину човека. И нехотице се намеће мисао да ћемо тако можда и ми.

У оближњем јарку угледасмо још три леша. У једнога раширене руке, други забио главу у земљу, а трећем глава преполовљена. Тешко је посматрати. Призор је упечатљив и мучан. Леже трупине људи непомично као оборене кладе, док из оближњег жбуна прхну весело јато врабаца.

Батерија застаде. Зачу се оштра команда:

— Батерија... спремна за паљбу!

Низ кичму проструја хладан жмарац. Вероватно под мучним утисцима, људи се колебали неколико тренутака, а када се прибраше, журно приђоше оруђима и почеше скидати кожне навлаке са појединих делова. Стајали су непомично поред топова.

Цеви су зјапиле сада отворене, као мртвачка уста.

На свим странама виде се трагови борбе. Разбацане чутурице, капе, делови војничке спреме, испалене чауре. У једноме шипрагу побијени товарни коњи, изнадували се и ноге им само штрче.

Војници посматрају и ћуте. Ледена дрхтавица и притајен страх прожимао је тело. У рату неко мора погинути и тај ће бити исто онако надувен, помодрео као леш поред кога сада пролазимо, а са кога је скинута обућа, те су прсти раширени и натекли, слично корену у алрауне.

Као да нам праве шпалир, лежали су мртви са обе стране пута. Битка се на овоме делу водила на друму, и где је који пао, ту и остао. Било их је много. Негде један до другог... на размаку од десет метара, опет двојица... читав ред... И баш ту, испред Текериша, зауставише нас. Командир нареди да војници сјашу.

Тежак задах усирене крви и трулежи испуњавао је ваздух. Покрај топа лежала су двојица... У једнога бледо лице, прорасло црном брадом, усне полуотворене, а из носа млаз усирене крви спојен са црном локвом, у коју је пола лица уваљано. У другог једна рука подавијена испод груди, а друга обухватила, вероватно у самртним мукама, струк траве, где је и беличаста главица детелине, коју ветар њише. Иако је мучно, неко унутарње љубопитство гони да се ма и летимично погледа. Али и тај тренутни поглед довољан је да слика остане незаборавна. Преко пута је лежао младић, полеђушке. Лице бледо као восак, уста отворена као на осмех и бели се зуби светлуцају.

Цела падина Цера црнела се од лешева људских, коњских трупова и разбацане спреме. Било их је на гомили и наших и њихових. Свеједно, смрт их је помирила. Болничари се размилели и растављају их из грчевитог загрљаја, па стављају укрућена тела на паралелно постављење церовке и бацају у општу јаму, као неупотребљиву ствар која је дотрајала.

Људска радозналост је пресићена, и све је већ одвратно и мучно. Али то није оно што смо слушали у удобним собама или читали на неким фотељама. Рат је онда лично на олимпијаду, људи били епски јунаци, окићени венцима славе... А овде, људи се распадају ширећи страшан задах. Или их сурово бацају у јаме, као мрцине. Ни име им се не зна. А и ко ће бележити, кад то треба што пре склањати да се живи не би окужили.

По шумама има још рањеника. Сносе их у шаторским крилима кроз која капље крв. Ту је и завојиште. Згрчени, леже рањеници на земљи, чекајући на ред. Неки умиру. У једнога се груди снажно надимају, а полуотворене очи већ су потамнеле. Допире однекуд самртни ропац. А из кафанске собе, где раде лекари, чује се ужасни крик. Мало после износи болничар људску ногу и баца је негде иза куће, као какву цепаницу.

Сунце је припекло, задах да загуши...

Војник ми принесе ручак. Беше неко печење.

Смучи ми се. Рекох му да нисам гладан, те он једва дочека и седе на лафет, баш према оним мртвима. Слатко је јео.

Војници се притајили. Чак и они разметљиви као да су занемели пред страшним призором. Никоме није до шале у овој тешкој атмосфери, испуњеној дахом мртвих људи. Под оваквим утисцима сваки види свој живот као далеку прошлост и цело биће је усредсређено на овај тренутак, када треба спасавати голи живот.

Наређено је да се појаше. Очекивали смо да кренемо у правцу оних гудура што се испречиле испред нас. Али командир узвикну:

— Налево-кругом... марш!

На уском путу тешко је окретати топ са шесторном запрегом те послужеоци на рукама занеше задњак топа и кара. Затрупараше копите коња. Али предњи коњи трећег топа устукнуше, фркнући. Мртви се испречили. Следећа запрега најаха. Командир викну на возаре, те ови размахнуше бичевима. Уситнише коњи ногама и, кривећи вратове, гледаху исколаченим очима црне надуване прилике, али, потерани бичем, опружише вратове и зарише копите у трула, буава тела...

Наскоро скретосмо десно, затим кроз неку шуму, преко ровова, па узбрдо, обичним сеоским путем, да су коњи бректали. Потом смо дуго силазили и стигосмо у једну котлину кроз коју је протицала река.

Ту су војници нахранили и напојили коње. За људе није било ничег. Имало је младих кукуруза, али нам рекоше да се ватре не смеју ложити због близине непријатеља.

Сунце је већ зашло. Плавкаста измаглица је лебдела низ реку, а вечерњача је жмиркала. Река је жуборила, као да се жури да умакне из овога крвавога разбојишта. А ми идемо баш на супротну страну. Видик се губио када смо кренули узбрдо.

Али коњи су малаксали и не могу даље. По нечијем наређењу приђе нам чета пешадије, те се и људи упрегоше. И, удруженим снагама људи и животиња, челик се котрљао преко њива, јаруга, урвина, кроз шуму, целе боговетне ноћи, по мртвоме мраку...

Свитало је кад смо застали усред једне њиве, засејане кукурузом. Лака пара дизала се са земље, носећи мирис изгњављене траве. Војници су секли струкове младих кукуруза и давали коњима, док су они крунили млечне плодове и живе јели. Комора нас још није стигла, нити знамо где је.

Не спава се већ друга ноћ. Људи су поднадули и очи им упале... Гледам Јанкуља како мљаска једући жив кукуруз. Када га поједе, окрете се око себе као да некога тражи — размахну клипом и удари Крсту возара по врату. Онда се брзо окрете, наслони се на штит, претварајући се да дрема.

— Фирија дракулу! — мрмљао је Крста колутајући очима, и пође лагано као мачка, гледајући испод ока, не би ли га нашао.

Војници се кришом подгуркују, али нико не смеде да погледа Крсту, бојећи се његових огромних руку.

— Овам' те, 'тицо, овам! — зачух глас потпоручника Александра.

Погледао сам у правцу где су и остали војници гледали и смешкали се. А из јаруге се извлачио Танасије Првуловић, раскопчане блузе, накривљене шајкаче, а кошуља му пуна неких ствари, па му се обесила као гуша у кокоши. Покушавао је Танасије да се закопча, прилазећи потпоручнику Александру.

— Је ли, грофе, где смо ми ноћас?... А?... Нама попуцаше грбине извлачећи топове, а господина Тасе нигде нема. Је ли? — па напући усне Александар, шмикну кроз нос и приђе ближе Таси, гледајући га право у очи.

Овакве сусрете доживљавао је Таса често, зато устукну један корак и забаци главу уназад, да би повећао одстојање од руке потпоручника Александра.

— Стани! — грмну потпоручник.

— Господин потпоручник — поздрави Танасије и несвесно устукну још један корак, па наједном замуче и уздиже рамена.

То га је коњ њушкао по леђима и, кад намириси јабуке, дохвати Тасу за кошуљу и размахну лево и десно. Дрекну Танасије и покуша да се склони, али коњ држи кошуљу, и јабуке и шљиве расуше се из његових недара. Војници прснуше у смех, а насмеја се и потпоручник Александар.

Смеје се и Таса, па, да би забашурио кривицу, показује на коња.

— Ето, и они једу!

— Е, оца ти мангупског, нећеш ваљда да ми причаш како си то за коње носио! — наљути се потпоручник и дохвати га за уво. — Одсад да ми се јављаш сваког сата. Јеси ли ра-зумео?... Одлази! — Александар се обрати мени: — Е, ништа не може да буде од њега. И саветовао сам га, и тукао... и опет ништа... Него, имаш ли једну цигарету?

Рекох му да сам последњу попушио ноћас.

— Господин потпоручник, ево имам ја — наврати се Танасије и маши се за џеп, одакле извади пуну мараму крижаног дувана.

Потпоручник га гледаше у недоумици, онда махну главом и узе дуван. Али као да се присети:

— Поднаредник-Живојине... Када ноћу маршујемо, Танасија да вежеш за топ. Јеси ли разумео?

Танасије се доброћудно смејао, вукући наниже пешеве блузе.

Док су се тако расправљале чисто унутрашње ствари батерије, на брегу су се сакупљали команданти и од њих журно одлазили некуд ордонанси. Из те групе издвоји се један коњички официр и пође ка нашој батерији. Заустави га потпоручник Александар.

— Друже, где су Аустријанци?

— Ево их одмах иза брега...

— Како, како!

Ми се загледасмо као да се чудимо овој тишини што је свуда око нас владала... А, сем тога, наша пешадија лежала је по околним њивама и ливадама.

— Зашто су нас избацили оволико напред? — чисто завапи наредник Милутин, вођа попуњавајућег дела.

Тај коњаник објасни нам унеколико ситуацију. Аустријанци после пораза на Церу беже главном снагом ка Дрини. Овде су само њихова доста јака заштитна одељења. Он се нада да ћемо сада и ми ступити у борбу да бисмо их протерали.

Мучило ме је љубопитство да видим где су њихови ровови и како изгледају. Замолих Александра да одемо на брег и видимо. Приближили смо се тако командантима, међу којима је био и наш командир. Кад нас виде, приђе нам и онда нас поведе иза једног шипрага да нам покаже где су Аустријанци.

Пред нама се спуштала блага падина. Ту су биле, чини ми се, неке ливаде, затим један шљивар, који нам је унеколико заклањао видик. У подножју је текла река. Терен се са оне стране дизао. Над реком је била густа магла. На целом простору ни трага од непријатеља.

— Е, видите ону маглу — објашњавао нам је командир. — Непријатељ је ту, њоме обавијен, и тамо га треба тражити.

Сунце се помањало и ветар је ћарлијао. Купине су биле румене, маслачак отварао цветне главице, а на врховима травки блистала се роса као суза. Све је будило пријатна осећања... Али топови су ту, непријатељ је пред нама, треба се тући, убијати. А зашто све то кад је живот леп?...

— Командири, напред! — зачу се оштар глас команданта дивизиона.

Командир оде трчећим кораком. За њим пођосмо и ми, али се ипак заустависмо на извесном одстојању. Био је тамо и командант пешачког пука и команданти његових батаљона. Гледају у карту. Командант пука показује руком према страни где је непријатељ... Онда команданти батаљона отпоздравише и одоше журно у правцу пука... Мало после, један батаљон поче да се свија и прилази нама. Испод самога врха се заустави. Командант батаљона разговарао је са командирима чета, показивао им и он руком у правцу реке. Командири се одвојише и зачу се команда:

— Нож на пушку!

Заблисташе бајонети на сунцу као хиљаде малих сијалица, и цела маса као да се следи. Командири су издвајали неке војнике којима су нешто објашњавали, и патроле одмах кренуше.

Стиснутих усана, укочена погледа и леденог израза, промакоше војници поред нас.

— Откочи пушку! — викну један, сигурно вођа патроле.

На врху застадоше да осмотре терен пред собом, па обазриво, зверајући на све стране, кретоше напред.

Осећао сам лаку дрхтавицу помишљајући шта бих да сам на њиховом месту. Дивио сам им се... Задатак је њихов очајан: да се крећу све док их непријатељ не опази и не припуца на њих. Они треба својим грудима да открију непријатеља и да погину сада, кроз који минут. И опет иду сигурно и смело... Изгубише се иза врха.

— У стрелце! — командовали су командири чета.

Као кад прхне јато, расу се она гомила, уз клопарање фишеклија, и зауставише се испод врха. Погледају војници лево и десно. Одмеравају растојање. Неки претрчавају мењајући место, да су уз некога пријатеља или друга. Командири примају последња наређења и после тога приђоше стрељачком строју. Војници се узврдаше. Неки седају да притегну обућу, друге жуљи торба па је скидају, а већина трчи у шипраг да сврши нужду.

— Пожурите, пожурите!... Зар сада нађосте?!... — виче нестрпљиво командир.

— Шта је то? — развика се командант пука. — Поручнике, где су вам људи?

Командир се нервозно окреће и шаље ордонанса да истера војнике из шипрага.

Извлаче се лено, закопчавајући полако одело, као да не чују вику команданта пука. Не боје се никакве казне више, јер виде да им сада предстоји најтежа дужност и највећа опасност. Горе бити не може. Хтели би још мало даха, живота — макар командант пука викао и претио.

Командир звизну у пиштаљку и командова:

— Крећи! — и поравна се са војницима.

Крете центар, крила мало застадоше, али на врху се сви сачекаше... Стрељачки строј, поравнан као на вежбалишту, сручи се наједном иза брега.

Трже ме отегнути узвик:

— Маррррш, маррррш! — Окретох се и видех како војници четврте батерије извлаче топове на врх брега.

Приђе нам командир и рече да је наша батерија одређена да их прати и да ћемо ускоро поћи за пешадијом. Четврта батерија штитиће и нас и пешадију у наступању.

Примакосмо се врху да видимо где је пешадија.

Патроле се не виде, али стрељачки строј наступа обазриво. Нико не заостаје. Десно крило прескаче неку врзину, те мало заломе. Центар наиђе на шљивар. Видимо како појединци у пролазу ломе гране са шљивама.

— Пази, пази — говори нервозно командир — сакупљају се око онога, па ће им ђаво бити крив.

— Нису већ два дана ништа јели — додаде потпоручник Александар.

— Море, зар им је стало до јела сада!

Лево крило се изгуби у једноме кукурузишту... Наскоро се појави на оној другој страни. Пред њима је сада ливада, те војници застадоше. Вероватно осматрају. Центар замаче иза онога шљивара...

— Овде нема непријатеља? — запитах командира.

— По извештају коњице, око реке су...

Магла се разредила и језичасти праменови пењу се уз гудуре са супротне стране реке. Сунце тек што није обасјало котлину... Обузело ме чудно стање... Два супротна осећања струјала су наизменично: радост, да непријатеља нема, и страх, да они људи не изгину. Место ме није држало. Од узбуђења дрхтале ми руке. Али командир и Александар нису, срећом, ни обраћали пажњу на мене.

Наједном претрнух... Пуцањ... други, више њих. Дах ми стаде.

На левом крилу војници полегаше усред оне ливаде. Али не пуцају... Побавулке крећу... Неки претрчавају до једне врзине. И остали се придигоше и сад су поравнани уз живу ограду. Осматрају... Пушке се чују све чешће. Један погрбљен трчи дуж ограде. Сигурно је ордонанс. Али, видеће га!... Сад се враћа, застаде, ено га где леже и он. Одахнух мало.

Војници се слепили са земљом, као да су укочени... Одједном грмну сложен плотун и лака прашина се диже дуж целог строја. Од некоје стране учесташе појединачни пуцњи, митраљез поче да пара... Груну још један плотун, наједном учесташе пуцњи, још брже, као да ври, као да кључа, и прасак се расу по ширини.

— Ено, ено га непријатељски ров! — узвикну командир гледајући дурбином.

Пуцњава као да растера маглу. Сунце прели зрацима реку и на супротној обали се појавише свежи ровови.

Видели су се сада отворено. Назад више не могу, а у питању су њихови животи, те се хука и прасак повећа још јачом жестином.

— Поправник педесет два — зачу се артиљеријска команда. — Хиљаду шест стотина.

Шкљоцну затварач и тресак проломи ваздух. Ехо се одби од брегова и сручи се као громовита грмљавина негде у јаругу... Са напрегнутом пажњом посматрамо где ће метак пасти. Свитну шрапнел и суну из њега густ дим... Димљиве лопте остадоше непомично у ваздуху позади непријатељских ровова.

— Скратите даљину! — нареди одсечно командант.

— Хиљаду четири стотине.

Зрна запараше ваздух, онда зашумеше, затим из ваздуха допре као неки шапатљиви шум, за тренутак све занеме... И свитну.

— Хиљаду пет стотина.

Наша пешадија, подстакнута артиљеријском ватром, отвори још жешћу паљбу. Пуцњи од пушака и митраљеза слише се у јединствен, громки тресак. Ваздух је у котлини трептао. Птице су избежумљено лепршале у висини.

— Нека водник другог вода не дрема! — викну бесно командант. Онда се обрати командиру: — Разорном!

Дрвета се повише од силнога треска и у ушима писну. Несвесно смо притискивали ушне шкољке.

Огромни комади земље су одлетали у ваздух, напослетку оста црн стуб дима као надгробни споменик. Гранате падоше испред рова, непосредно позади, негде у реку, и млаз воде изби као водоскок, а четврта удари посред рова, одакле полете неки крупан предмет, као рука или нога.

Спустих дурбин, а пред очима ми замагли. Да ли је могуће?

— Виде ли?... Они погибоше! — запитах Александра.

— Наравно, ако нећеш ти њих, они ће тебе.

Заиста... наравно. Стратегија је довела масе људи на пушчани домет; закон каже: ако одступиш, бићеш убијен; а тактика вели: убиј ти њега, да не будеш убијен.

— По пет разорном гранатом.

Као да су се нишанције утркивале у брзини, пуцњи су се сустизали или сливали у урнебесни прасак, а из топовских цеви је суктала ватра као из неког кратера. Гранате су уз страховити тресак риле земљу, превртале ровове, обарале дрвета, камење је прштало... Пушке замукоше пред ужасним и величанственим призором. И пред навалом челика као да се угаси разум и савест људска, груди су се шириле од неког задовољства... са усхићењем посматрали смо смртну агонију непријатеља.

Пешаци се дигоше из својих заклона. Као да се нешто решавају, осматрају. Наједном, пробише се кроз врзину и уз громки усклик: „Ура, ура!“ полетеше ка непријатељским рововима.

— Прекини паљбу — викну командир.

Са уздржаним дахом посматрали смо њихове скокове. Пушке припуцаше. Један застаде, други паде ничице и више се не крену. Али остали су одмицали. Однекуда, зачу се митраљез и стрељачки строј се пови, неки падоше, други одмичући нагло нагрнуше надесно и прилегаше. Појединачни пуцњи су све чешћи. С напрегнутом

пажњом осматрамо где ли је тај митраљез, а незајажљиви бес нас обузима да му ни парчета не остане, ако га само неко угледа. Тренуци су очајно дуги. Остављени онако сами, а изложени отворено, пешаци се грчевито бране. Али не одступају. Побављке или у скоковима притрчавају неке камену, грумену земље или дрвету, одакле пуцају. А митраљез као да је побеснео...

Телефониста дотрча и јави како командант батаљона извештава да се непријатељски митраљез налази у шуми, испод великог храста.

— Осматрајте брже, сви осматрајте! — викну уплахиено командир дивизиона,

— Ено га! — узвикну водник четврте батерије, и приђе командиру да и њему покаже.

Командир одмери брзо реглетом скретање, и одмах се окрете батерији:

— Тридесет хиљадитих лево. Плотун здесна...

Један залутали куршум звизну изнад наших глава, те увукосмо главе у рамена. Одмах за њим други пласну у дрво поред нас.

— Овај као да нас нишани — рекох унезверено Алек-сандру.

— Не бој се. Докле га год чујеш, буди спокојан. Онај што ти је намењен, тај се не чује.

Нимало ме није утешио, јер смо се налазили у положају када га можемо и не чути. Моје размишљање прекидоше пуцњи топова, те принесох дурбин да осматрам. Плотун је био растурен, и неки се шрапнели изгубише у шуми. Командант се нешто љутио, али га ја нисам чуо, јер сам сав био у ишчекивању и стрепњи да ли ће опет зафијукати куршум.

Чинило ми се да је сада одсудан час, и да од овога плотуна зависи судбина свију нас... Шрапнели се распрскоше готово један поред другог, изнад храста.

Котлину је обузимао ропак. Грувале су негде и бомбе, али они са ливаде ни да макну. Ко зна... да ли су живи. Командир је скратио одстојање и шрапнели као букети окитише храстове гране. Митраљез умуче... Можда се само притајио док не промени место. Змија се не плаши трња, већ је треба тући у главу. У челичне цеви улетеше жуте разорне гранате. С уздржаним дахом смо послушнички њихов лет, као да се изгубише негде над котлином, да наједном рикну страховите експлозије, дрмајући храст из корена. Сва околина запури од прашине и дима.

Плаве блузе бежале су у паничном страху на све стране.

— Удрите шрапнелом! — викну неко.

У котлини се зачу поклик: „Ура, ура, ура...!“ Они са ливаде се придигоше, разређујући се, па кретоше погнути, пређоше ораницу, већ су близу обале, онда потрчаше вичући: „Ура“... Неки заостају, сигурно су рањени, један паде... покушава да се дигне, опет паде на леђа и оста непомичан. Али остали одмичу, већ су близу обале и нагло се стрмоглавише у реку. Строј се изгуби... Запрашташе бомбе и прашина се диже око непријатељских ровова, одакле се помолише беле мараме.

Онако, у сивим оделима, пузали су пешаци као гуштери уз обалу. Неколицина измигољи и за трен ока ускочише у непријатељски ров. Аустријанци се подигоше, неки узмичу, хтели би да беже, али пристигоше и остали, те се измешаше сиве и плаве блузе. Наши им војници прилазе као да их претресају. На једној страни почеше да их сврставају. Некима скидају обућу... Позади ровова сакупљају се наши војници и гурају нешто у своје торбе. Сигурно су наишли на магацин хране. На томе простору су они суверени господари. Али за кратко време. Наилази батаљон из резерве, прима заробљенике и њихову имовину.

Стрељачки строј наново крете и изгуби се у шуми.

— Нека командир пете батерије креће одмах! — зачу се оштар глас команданта дивизиона.

НА ДОМАКУ ПОГЛЕДА И СЛУХА НЕПРИЈАТЕЉА

Т

ребало је изићи из ове њиве на сеоски пут, али је пролаз био рђав, те смо

чекали да возови излазе појединачно. За то време приђе нам један старац, обрастао у браду и погурен, као да је уклет.

— Помаже бог! — и старац се заустави да предахне.

— Откуд ти, стари, овде? — запита га поднаредник Траило.

— Лутам тако не би ли погинуо. Па ме ни душман неће... Него кажи ти мени једно... Има ли правде?

— Има, чико.

— Добро... а има ли закона?

— Има...

— А има ли Бога?

— Сигурно да има...

— Е, лепо... Синови и унуци одоше ми на војну, да вас Бог поживи! — и старац се дохвати за капу. — Шваба ми опљачка кућу и све однесе... А ви, христijани, дођосте и погазисте ми ову њиву... Па ко ће то да плати?... А?

Војници се сакупили и слушају.

— Шваба ће да плати, чико — упаде неко од војника.

— Шваба, је л? — стари накриви главу на страну одакле допре глас. — Шваба је платио и заплатио, пси му коске разнели... А ти Милане Добрићу, липши сада над порушеном кућом, овако стар и јадан.

Логика није догма, и свако доба има своје разлоге. Ту се родио, преко деведесет година живи и примио је аманет од својих да чува кућу и ову њиву. То је једина његова дужност.

Наредник Милутин, иначе учитељ, приђе старцу и додирну га по рамену:

— Чико, све ће ти се платити. Иди код оне господе горе и нека ти они даду написмено.

Дошао је ред и на нас. Коњи су се морали залетати да би извукли возове уз једну кратку, али тешку узбрдицу. На врху смо се сачекивали. А када беше извучена и последња кара, случајно се окретох и, међу погаженим и посеченим кукурузима оне њиве, угледах старца како оста сам, као неки иструлели пањ столетнога храста.

Замакосмо преко врха и пођосмо падином, ка реци. Покрај пута била је колиба и пред њом је лежао мртав дечак. Заклали га. Глава му забачена уназад и широк отвор зјапи из гркљана. Детиње руке биле су кржаве и згрчене.

Војници застају ужаснути... Потом љутито машу главом и осветнички стежу песнице.

— Их, их, ама ни једнога живог не треба оставити! — говорили су међу собом.

Силазили смо лагано провлачећи се уским путем, оивиченим павити и купином. Чело батерије нагло застаде, те возари најахаше. Посматрајући са висине коња, видело се како војници нешто склањају с пута. Један послужилац првога топа беше заостао и брисао руке о траву. На моје питање шта ради, рече да су склонили једног нашег мртваг војника, и показа ми руком иза врзине. Војници се провлаче да виде, не би ли га познали. До пре пола часа био је жив, а сада сви газимо по његовој крви, као да је то обична бара.

Однекуд се чуло запомагање. Јаукао је рањеник, кога су четири пешака носила у шаторском крилу. По путу се видео крвав траг. Сретосмо и групу рањеника. Били су рањени ко у главу ко у руку. Ставили им привремене завоје, који су већ почели да кржаве. Убледели и паћеничка изгледа, застали су са стране пута да пропусте батерију. Војници нашли своје познанике и у пролазу чух једнога рањеника где вели:

— Вала, ако се ко од оних врати Фрањи, нека се пофали...

Из кукуруза износе мртваг војника. Руке леша још су млитаве, глава забачена уназад, а око усана свеже маснице крви.

— Куда га носите? — запита неко.

— Наредили ни да их сакупимо и да скинемо државску спрему! — и, као врећу, спустише леш да се одморе.

Иако се смрт кесери готово иза сваког жбуна има ипак нечег језивог у равнодушном изразу ових људи... Или су се можда навикли на помисао да то исто и њих може снаћи, па је утрнуо сваки осећај саучешћа и самилости.

Сунце зађе за облачак и кратка сенка прелете преко разбојишта. Онда се залепи за супротан брег искривљена, раскречена, као ужаснута прилика, и замаче некуд иза врха.

Опет застадосмо, јер се испречили неки коњовоци који спроводе пешачку муницију. Виче командир да се склоне, и грешне коморције притисле коњиће из све снаге уз врзину, да их не закаче топови. Ипак се један коњ обурва и паде међу запрегу, одакле га једва извукоше.

— Ја славу му, колишни је, а налеће као да је побеснео! — вели поднаредник Живојин узјахујући свога коња.

Журили смо сада да стигнемо остале. Наиђосмо на пољану, где се пут расипа у много излоканих стазица. Са ове пољане се силази право у реку, а с оне стране су били њихови ровови. А ову чистину је требало претрчати и пробити се слабом грудима кроз читав рој челичних зрна... Сетих се баш тада како су, за време овога јуриша, људи спокојно седели у далекој позадини, ћаскали пред кафанама, док су овде молећиво погледали у небо, дрхтали, стрепели, затим голим грудима налетали на бајонете и умирали... Изгледа као да су се мртви ослободили мука. Али је мучно посматрати онога јадника кога је зрно ударило у главу, па му позади вири парче мозга. Лежи једним образом приљубљен за земљу, једно око му полуотворено и влажно. Још дише и несвесно помера руку.

— Зашто га не склоните? — запита потпоручник Александар.

Један од војника мрзовољно климну главом, па, вадећи пикавац из уста, махну руком:

— Нека бар на миру умре...

Колико ли њих лежи још по јаругама и њивама. И изненада ми паде на памет, шта ли је било са оном патролом. Мучила ме је стрепња да не наиђем на кога од њих, јер су ми њихови ликови остали у свести, те су ми били блиски. Али мучно је загледати, јер су сви мртви имали подједнако мученички израз, те су наличили један на другога.

Прегазисмо реку. У рововима су лежале плаве блузе на гомилама. Било их је са поломљеним ногама и откинутим главама. Осећао се задах свеже крви и тешка успарина дизала се из влажне земље. Неко је јечао међу гомилом лешева и наши војници извукоше рањеника са пребијеном ногом, да се видеда гола кост зглавка. Са измученог лица су капале сузе и рањеник је склапао руке, молећи за милост. Иако је до малопре пуцао, људи су га сажаливо посматрали и подвезивали ногу да задрже крв.

Причекасмо да се затрпају ровови, да бисмо могли прећи. Радили су журно заробљеници, јер су их они и копали. За то време пешаци претресају телећаке заробљеника и ваде дуван, кафу, шећер, и трпају све у своје торбе. А по разбојишту се размилели и Јанкуљ, и Вучко, и Танасије... Чак и Крста возар запалио неку лулу и

цима густе димове. Али му се нешто не свиђа, загледа мрзовољно лулу, па је са неким презирањем баци у реку.

За нама наиђе још један пешачки пук и официри с тешком муком задржавају војнике да се не разиђу по рововима. Понеки су се ипак искрадали, и после се хвалили новим цокулама. То им је било као неко предовољство, те им се у оваквим тренуцима много штошта гледало кроз прсте... Сви су ти испади били исувише незнатни према ономе што они жртвују. А после, нису већ два дана примили храну.

Када смо кренули, војници су плен братски делили међу собом. На Танасију нове цокуле, а на леђима жути телећак, где је сместио телефон. Онако шепав и мали, задимио лулу, ставио руке у џепове срозаних чакшира, прси се и захтева да му се чак и рудни возари склањају с пута. А Јанкуљ нашао неки будилник, па се војници сакупили и загледају;

— Где га нађе? — пита га потпоручник Александар, чудећи се.

— Господин потпоручник, овај, ја приђо једноме да видим како му је...

— Је ли био жив?

— Јок, господин потпоручник, лежао је потрбушке, овако... Пипну га ја, а он ладан. Теке наједном чу, како нешто „цука“. Ја загледну боље да се уверим да не забушава, па га довати за телећак...

— Е, оца ти твога, право за телећак! — смеје се потпоручник.

— Па мислио човек да му је ту срце! — каже поднаредник Живојин.

— Господин потпоручник, богами, ту је „цукало“. Ја завучем руку, теке нешто тврдо. Извадим... оно сат.

Загледа и Александар часовник, и вели да је из неке наше радње. Сигурно га је и тај дигао у пролазу, док није доспео у руке Јанкуљу.

Пуче пушка у близини, још једна, затим све брже, онда се расу брза паљба негде испред батерије, а и позади... Застали смо збуњени и преплашени. Артиљерија у теснацу, опкољена са свију страна, представља гомилу гвожђурије. Командир нареди да послуга буде на својим местима. Напред је била велика узбрдица, а позади се пуцало. Тако притешњени зверали смо унезверено, очекујући да се деси нешто најстрашније... Али пуцњи наједном престадоше и зачусмо како хучи мотор аероплана. Сетисмо се да су њега гађали наши пешаци.

— Богами! — ману главом Траило.

— Ја сам био готов да окренем низа страну са све топ, макар и главачки — вели Милојко, предњи возар.

— А Петар откачио лафет, па ми каже, спреми да темпираш на картеч! — прича Станко темпирач.

Углавном, сваки је мислио на свој посао. Сви су поштено признавали да им није било пријатно. Само се Таса телефониста хвалио код послуге другог топа како њему није ништа било, и како не треба да се плаше кад је он међу њима. Танасије се провуче између точкова и седе на лафет.

— Марш, животињо једна — викну Живојин поднаредник — зар сада на узбрдицу нађе да седнеш?

— Па клецају му колена, поднаредниче! — смеју се војници Танасију.

Када и последњи воз беше извучен на плаТо, командир нареди да се стане, док пешадија не избије на одређену коту.

Гледајући са ове висине, ћувици штрче према хоризонту као врхови таласа узбуркане воде. Планине су биле неме... Понегде се само види наш пешак како избија на чистину, и креће се слободно као да корача по својој њиви... Аустријанци су бежали у паничноме страху, да их ни пушка није могла стићи.

Војници, већ малаксали од несанице и замора, поседали поред топова, чупкају и гризу траву. Да ли од досаде или глади?... Комора нас није стигла. Али ипак, нико се не жали.

Стижу и предњи делови главнине пешадије.

— Куда, друже?... Где си запео? — запита у шали командир једнога пешака.

— У Босну, господине капетане.

— А где ти је пасош?

— Еве! — и показа пушку.

За њима пођосмо и ми. Али сада је велика низбрдица, те се суљају возови, иако су укочени. Командир нареди да се предњи и средњи коњи испрегну, а војници конопцима да вежу топове и вуку уназад. Сиђосмо једва тако у један поток. Ту напојисмо коње. Онда опет узбрдо, док не стигосмо у једно село, чини ми се рекоше да се зове Сикот.

Дуго смо ту чекали. Када смо кренули, сунце се већ клонило заходу, а хладњикав поветарац је пиркао.

— Бре, па велика ни земља — чуди се Милош, средњи возар. — Ја све мишља, ете ту СМО, на граНици. Кад се оно отегло много!

Онда рачунају војници колико смо маршовали ми, а колико би требало Аустријанцима да дођу до Тимока.

— Они се, бре, скршише на ово брдашце, а штагар планина ми прејасмо док дођосмо доведе.

— Како!... Истопили би се до Честобродице, ка снег.

Тако мисле војници, док им црева крче од глади. А ипак, целе ноћи гурали су топове. Ишли смо кроз неку шуму, силазили, пели се, и тако до зоре, када застадосмо на неком камењару. Више се није могло даље. Људи су већ без снаге и даха и, како стадосмо, где се ко затекао, легао је и заспао мртвим сном.

Сунце је излазило када ме је неко повукао. По навици сам скочио, али нисам био свестан својих поступака, нити сам знао где се налазим. Затим смо вукли војнике, који су се тромо дизали, гледали несвесно, наслањали се на штит топа и спавали у стојећем положају. На лицима људи су се још дуго оцртавали отисци камења, или некога бусена а очи им биле црвене и очни капци надувени.

Возари су утрошили и последњу резерву зоби, а за људе није било ничега. Већ је трећи дан како не примају храну, а шљивара у близини нигде не беше. Коњи су вруштали зоб, а људима је вода ударала на уста гледајући како коњи халапљиво једу.

У даљини се повремено чују пушке. Нагађамо где смо отприлике сада. Ноћас смо ишли све неким пречицама и стазама и нико није уочио важнији објект помоћу кога бисмо се оријентисали на карти.

Чудимо се ко ли нас је то водио ноћас и како се тај снашао по овој мрачној ноћи.

Наиђе командант дивизиона и приђе командиру.

— Наредите да се војници прикупе. Нека код коња остане само по један возар.

— Батерија мирно!... Поздрав надесно!... Господине потпуковниче, стање батерије ратно...

Командант дојаха према средини строја и поздрави:

— Помози бог, војници!

— Бог ти помогô!

Чуло се само трупарање копита његовог коња о каменито тле, те командант затеже дизгине. Кљусина диже главу, фркну на нос, забаци уши уназад и умири се.

— Војници!... Видели сте како је непријатељ покушао да оскврнави нашу земљу. У победоносном ходу, царска војска убијала је жене, старце и нејаку децу. Али кад је закорачила дубље у нашу земљу и наишла на мушку снагу и ваше снажне мишице,

избачена је на ђубре, где има да се распадне. У аманет нам је оставила ћесарска војска своје мртве, своје топове и осталу спрему.

Војници!... Ми нисмо још казали своју последњу реч. Биће дана и мегдана, када ћете показати своју пуну вредност, да ће и поколења са дивљењем указивати на ваше јуначке подвиге.

Заслуга је ваша велика. Али је исто тако значајна улога и оних који су нас водили. И у овим великим данима, на овом светом месту, на домаку погледа и слуха непријатељевог, узвикнимо сложено, једногласно, да наш глас одјекне преко брда и долина босанских, да живи наш Врховни командант!

— Живео, живео, живео!

— Капетане — окрете се командант командиру — окрените батерију налево-круг и крените у правцу Јастрепца, где ћете ући у састав дивизиона.

Маршовала је батерија лагано, без журбе, док се у даљини, преко Дрине, видела растројена, растурена и десеткована војска аустријска. Ваљда из страха да нас не наљуте, гледали су нас запрепашћено и немо, док је Танасије, заваљен на предњак топа, певао на сав глас:

Аој Босно, сиротице клета...

Било је то осмога августа хиљаду девет стотина четрнаесте године...

ОКО ЈЕДНЕ ПРЕЂИЦЕ

Враћали смо се кроз предео који је био у рукама непријатељским. На

свима странама видели су се трагови борбе и пустоши. У немоћноме бесу непријатељ је убијао нејач, рушио куће, палио храмове. Свет занемео од страха, стоји скрштених руку над својим јадима и уздише. Слика је била исто онаква као када вода после снажне буре избаци на обалу полупане ствари и смрвљену траву. Али кроз проклетство и уздах, у очима људи се ипак назирао зрачак радости што су бар сачували голи живот... Освета је стигла. На пољима леже надуване лешине исколачених очију, а јата гавранова се припремају за гозбу... Или се потружени и заплашени провлаче заробљеници кроз порушена села и, као да очекују страшну пресуду, упућују на све стране молећиве погледе.

Војници их не гледају више. То су били некада људи, а сада су живи лешеве, који гамижу захваљујући само оним доброћудним трећепозивцима, који трапуљају по овој врућини за њима, чувајући их уз пут од гнева немоћних старца и баба.

Сунце упекло, а умор стигао. Возари сјахују да не би замарали коње, а и да не би заспали и сами. Наредник Милутин седи на топовском предњаку, везан каишем, пресамитио се преко ограда, опустео руке, а глава му климата и сам се њише као напукла грана...

Хвалио се после како је изванредно спавао.

Изишли смо из области где је господарио непријатељ. Народ нас сада дочекује као своје спасиоце, износећи вино, воду и хлеб. Али нас су умор, а сада сунце и прашина смлатили толико да нисмо били свесни наших успеха, нити смо умели да се правимо поносни када нас је народ поздрављао... Гледамо само у осенчене забране и очекујемо команду да се једном стане.

Већ је и сунце зашло. Пирка свеж поветарац, вечерњача свитка, топови се котрљају и даље, ето тако, од ране зоре, да су посустали и људи и коњи... Наиђосмо на једно ушорено село и на раскршћу се сакупили сељаци, старци и жене. Ту застадосмо. Причају сељаци да се води велика битка око Шапца, и да је силна војска отишла на ту страну... Очи ми се склапају и цео разговор слушам као кроза сан, те ободох коња да видим зашто смо застали. Поред пута угледам силуету коњаника и чујем глас потпоручника Александра.

— А, је ли, па... како ти, снао, без човека?

— Е, шта ћу, кад се мора...

Ја се наједном раздремах.

— Ех, не мора се, него тако ти хоћеш. Ето, овај... и ја сам оставио жену... Како да ти кажем, ни мени није лако, а велиш мука је и теби, па баш нам ништа не би фалило...

— Видим да си ђаво...

— На своја места! — зачу се команда, и батерија крете.

— Не да ми се — вели очајно Александар. А знаш каква је!

Питам га откуд је виде у мраку.

— Е... сукња... Не дремај, дроњо, већ држи коња на дизгинама — викну на средњег возара, коме се коњ саплете. — А знаш... није право. Ја бих мобилизацију протегнуо и на жене. Ми дајемо животе, па нека и оне приложе нешто.

Пук је скретао са пута на неку ливаду. Вратих се у свој вод.

Од Шапца је допирала непрекидна пуцњава и тресак се преносио кроз земљу као потмули тутањ, који нас је успављивао.

Сутрадан продужисмо... Мислили смо да ћемо ка Шапцу, али пук крете на супротну страну, ка Ваљеву.

— Море, шта те се тиче!... У рату се никад не пита зашто ово, зашто оно. Иди тамо где ти се нареда! — вели на једном застанку капетан Јован. — Јер, био на Дрини, или на Шапцу, или на некој трећој страни, увек те исто чека: поправник, месни угао, плотун здесна...

— Море ћути, богати, овако фино! Пристајем ја на овакву резерву до краја рата. Док ми стигнемо, а они завршили борбу, и тако покупимо само „шњур“! — вели Душан Поп.

— То ти је као ајнц, кад вучеш на седамнаест — објашњава стручно наредник Милан. — Слика или десетка. — Он се маши за џеп и вештим покретом развуче карте као лепезу. — Вуци, Попе: слика или цифра! — извади грош и стави на топовски точак.

Душан се премишља, затим хитро извуче једну и стави је у шајкачу. Онда је полако помаља и жмиркаво гледа.

— Пих! — баци Душан карту и стави грош на точак.

— Ваљда и ти, попе, сада увиђаш да је боље добити грош, него изгубити динар. Шта ћеш... посао је посао! — и Милан оде у своју батерију.

Војници на маршу разговарају о кући, о селу. О рату најмање говоре. Географију слабо знају, а, услед непрекидног маршовања у разним правцима, изгубили су оријентацију, па им је свеједно ишли на Шабац, или према Ваљеву. Они само по пуцњави цене на којој је страни непријатељ.

Уз пут наилазимо на збегове. Сигурно су из околине Шапца. Старци као да се скаменили, жене машу главом и уздишу, а деца истрчавају на друм и весело нас посматрају.

Саопштава вођа одељења да је рудни дешњак пао, те је четврти топ заостао. Одмах дође командир. Ту се створи и командант дивизиона. Несрећна животиња, онако уплетена, лежала је немоћно у прашини. Командант је колутао очима.

— Наравно, капетане, требало је водити рачуна... обилазити, обилазити што чешће.

— Молим вас, ту су водници...

Ја сам по дужности гледао строго вођу одељења, док је овај у себи псовао возара. Све по надлежности, иако је очигледно и свима јасно да је животиња била гладна и преморена. У присуству команданта сви смо се старали да отпрегнемо коња и тако смо само ометали возаре, који би се у оном сплету каишева умели боље снаћи. Војници су покушавали да дигну коња. Али глава његова тресну о земљу као баченаклада и животиња је тужно гледала стакластим очима, док су јој ноздрве биле раширене, а слабине се тешко надимале.

За једнога командира веће незгоде нема. Ама да је десет људи пало, лакше би поднео. По кратком поступку би доставио: нестало, разболео се, умро на путу, и тражио би попуна. И никоме не би одговарао... Али за једнога коња треба извештај лекара, онда комисијски извештај, затим настаје читав сплет административних формалности о расходу. И командир је увек под сумњом да није довољно водио рачуна. А то могу лако да му и у оцену ставе, и тиме је његово напредовање за дуго времена обустављено... Коњ стење и командир очајно гледа како животиња гризе земљу.

Онда нареди да један војник остане поред коња док не липше. Узјахујући, добаци војнику да не заборави потковице. Макар штогод.

Пук је стигао у Ваљево у први сумрак. Точкови топова затакараше јаче о џомбасту калдрму, и као да нас то прену од оног једноличног шума по сеоским друмовима. Пред осветљеним кафанама поседоа свет и посматра нас радознано. Још пију и пиво... Прођосмо мост и, на крају вароши, на некој пољани, готово у сам мрак, постависмо бивак. Строго је наређено да се из логора нико не удаљује. Због тога је мрмљао потпоручник Александар.

— Ја, чувају нас као „инштитутке“.

Док је учитељ Милутин размишљао:

— Напротив... Људима сада треба пружити мало разоноде. Дојадило ми је да гледам увек иста лица.

А Милан је ишао од шатора до шатора, мешајући карте, и тражио некога „џентлмена“ који би му изишао на мегдан јуначки: од фарбла, преко ајнца, све до рауба. Шта ко воли... Сем табланета, који играју уседелице, а жандара барабе.

Али умор је савладао људе и наскоро је цео пук спавао.

Још се ни зора није појавила, а наређен је изненада покрет. Командир рече: идемо сада на Шабац. Опет истим путем, по трећи пут.

На излазу из вароши, пропуштао нас је командант и добро одмеравао. Без примедба није прошло, али хтеде да побесни кад угледа како је откопчана пређица на кожној навлаци код уста циви.

— Молим вас — говорио је љутито командиру — то све морам ја да видим. И ви би тако пропустили... навлака падне, разуме се, у цев уђе прашина, а поред вас и ваших водника и камене, и кад се отвори паљба, онда оде у ваздух и топ, и људи, и све...

Командир поцрвене, и покуша да објасни како навлака не може да спадне јер је цев под пењућим нагибом. Али то још више наљути команданта, и он запрети командиру казном.

Командир позва нас два водника.

— Чули сте — говорио је љутито. — Е па, брате, ја више то нећу да подносим. Јесте ли разумели?... Изгледа ми да је вама све друго прече од надзора у батерији. Приликом првог таквог случаја применићу своје право.

Ми смо то исто поновили вођама одељења, само мало строже, а ови, уза све могуће псовке, нишанџијама. И тако, сви смо тога дана били љути.

Сретамо рањенике који причају да се код Шапца воде очајне борбе, да има много мртвих и рањених...

— Наравно — вели потиштено Милутин — тамо гину, а ми да повадимо очи око једне пређице...

— Вала, браћо, искрено да вам кажем — жали се Александар — теже ми пада ова непрекидна вика командантова, него цео овај рат...

Са мучним и тмурним расположењем стигосмо опет у село Велики Бошњак. Ту смо дознали да су наши заузели Шабац.

— Таман ми пристигнемо, а непријатељ побегне — трља задовољно руке Милан.

У Бошњаку смо остали пет дана, а шеснаестог августа зором кретосмо. Маршујемо поред већ зрелих кукуруза, пожњевених или изгажених њива и напуштених засеока. При застанку слушамо удаљену топовску паљбу и цвркут шева. Уколико смо ближе Шапцу виде се још свежи трагови борбе: порушене куће, попаљени кошеви, разбацана војничка спрема, међу којом се налазе и качкети аустријских војника. Шабац се још димио. Ми скретосмо поред вароши налево и загазисмо средином Мачве, све до Липолиста, где стигосмо при заласку сунца.

ПРЕКО САВЕ

О

пет ситни мирнодопски послови. Обука се обављала без воље, јер смо

стално у ишчекивању великих догађаја. Људи су обузети инерцијом покрета, па би хтели да убрзају решење, јер су се сви заваравали мишљу да рат неће дуго трајати. Али дани пролазе, људи се „фронте“ и поравнавају, труба опет непрестано дозива дежурне и по цео дан се рапортира: „Батерија је у ратном стању. Нема ништа ново.“

Али двадесет трећег августа дигоше нас у три часа изјутра. У четири часа батерија је била спремна за полазак. Командир навукао рукавице и чека да преда рапорт команданту.

Ни са које стране не чују се пуцњи, те и не знамо правац марша... Дуго смо чекали. Оно укочено стање пред полазак, када се затежу блузе и намештају шајкаче, постепено попушта. Официри суседних батерија се сакупљају, а командир скида рукавице и завија цигарету.

Већ је шест часова. Војници седају... Око седам часова сунце поче да пали, те смо се склањали иза предњака, а мало доцније одосмо под нека дрвета.

— Је ли, учитељу — пита капетан Станојчић наредника Милутина — ти си народни човек и просветитељ, па ћеш знати да ми објасниш шта значи реч: коњосати!

Милутин се смешка, јер не зна да ли треба да одговори озбиљно, или у шали.

— Је ли?

— Како се узме...

— Јеси ли видео коња за празним јаслима кад зажмури и дрема? Или, брајко мој, када се нама нареди покрет у четири часа, а ево сад је девет часова, и ми заједно са овим коњима дремамо или коњошемо.

— Рок службе, господине капетане! — добаци наредник Милан. — Боље бити жив, него мртав.

— Е, е, та је добра... макар и коњосали! — Капетан Станојчић се наједном уозбиљи, јер угледа команданта. — На своја места!

Тек око десет часова кретосмо. Нико више и не пита на коју ћемо страну. Са нама трапуља полако и пешадија у бескрајној колони. Наиђосмо и на неку комору и коморције се сручише са стране пута, док прође артиљерија. Грешне коморције бије двоструки малер: страдају од свих могућих убојних зрна и сваки још као са неким презирањем изговара реч: коморција.

Сунце припекло, зној кипти са људи и стоке. Кад пролазимо кроза село, људи не могу да се напију воде. Било је то некад кад су сељаци износили вино и воду. Али много је војске прошло, па је и понестало. А после, постала је ова дивизија и некако озлоглашена, и народ чим сазна да ми идемо, одмах склања и оно мало што има. Војници ипак, пронађу понешто, сами, онако узгред. „Саплету“ се некако преко плота, или „занемоћају“, па улете у прво двориште. А кад излазе, одломе читаву грану јабуке, колико тек да се „заките“.

Сунце је већ залазило када смо наишли на село Глушце, и усред села дат је застанак. Старци и жене се окупили око топова, по којима лежи с прста дебела прашина. Девојке се пресамитиле преко плота и задиркују уморне војнике.

— А је л, болан, јеси л жењен?

— Шта ми вреди, јесам, али као да нисам.

— А овај — гледа заводнички једну црномањасту потпоручник Александар — велиш, дала би.

— Ју, грдан, ко ти то рече! — и девојке се закикоташе.

— Је ли, бога ти — приђе ми једна старица — знаш ли где је Дринска?... Ех, јадна децо. Син ми је тамо, и ја се свако вече молим Богу да вас сачува — стара се загрцну.

Разговарамо међу собом и питамо се куда ћемо сада. Још мало па смо на крају, Сава је близу, а ни са које стране не допиру пуцњи... Наредише да се коњи нахране. О људима и не мисле. Али искуство последњих дана научило је војнике да припремају сами резервну храну. Уосталом, Мачва је богата, а кукурузи су сазрели, те војници ложе ватрице и пеку клипове... Некуда одјახаше командири.

Сутон се спушта. У тору негде блеје овце. Уморни пешаци полегали покрај плотова, повлаче последњи дим из кратке цигарете на којој се изређало више њих, и већ се намештају да одспавају.

Око десет часова зачу се однекуд испред села жагор и гласови допреше и до нас: „Дижи се, устај.“ Буновни људи товаре своју, спрему. Пешаци се наслонили на пушке и дремају, а артиљерци поседали на лафет или предњак и чекају. Зачу се најзад клопарање и, по ноћи, читава река људи крете у једноме правцу. Од раскрснице скретосмо десно... Види се силуэта неке грађевине, сигурно школе, а мало затим застадосмо. Чују се гласови: „Пешадија напред!“

Одјекује клопот фишеклија и бат ногу...

Када наиђе и комора, онда крете артиљерија.

— Држи десно! — чују се узвици и коморције стрчавају са стране пута, да пропусте топове. Али губе везу, покушавају да се испењу на насип, и тада их дочекује псовка некога командира. Преплашени, остају збијени по страни, зверајући кроз ноћ не би ли своје негде видели.

На истоку запламти хоризонт и ускоро, бојажљиво и лагано, као да се прикрада, помоли се месец. Ружичасти сјај обасја равницу и сићушне људе који гамижу као црви.

Из позадине допре неки отегнут глас: „Држи десно-о! Артиљерија, држи десно!“ — А пут узан и још мало да се сручимо у јарак са стране пута. Командир наиђе и пита: ко се то дере. Стиже један ордонанс и рапортира:

— Господине капетане, наређено је да пропустите мостови трен.

„Мостови трен!“ — понављали су с чуђењем војници, као да се питају: шта ће нам то сада! Командир се нашао у чуду, где ће са топовима на овом уском путу. Онда нареди да послуга откачи задњаке и да их рукама гура према јарку са стране пута. И шест пари снажних руку подигосе задње делове топа и кара и лагано их померише, а коњи се прибише уз врзину. Пут је био слободан.

Као неке огромне, црне и згрчене птичурине у ноћи, промицала су кола натоварена чамцима. Војници сувоземне војске, ненавикнути на овакве призоре, начетили се поред пута и посматрају дугачку поворку чамаца, што је лагано одмицала. А нека црна слутња и неспокојство овлада људима. Господари су они на суву... Али неугодно је имати посла са водом... Бојажљиво се распитују који уме добро да плива... Онда лежу поред пута и зуре у ноћ.

— Пази, месец! — вели један.

— Њега виде и у нашем селу...

Одвојени од својих кућа, гледају грчевито у ту једину везу, и замишљају своје село обасјано месечевим сјајем...

Мостови трен је прошао. Кретосмо и ми лагано. Опет застадосмо пред једним селом. Буновни сељаци, онако у кошуљама, гледају преко плотова. Рекоше нам да се село зове Узеће. Тада баш, негде десно и у даљини, одјекнуше потмуло пуцњи топова. Певци закукурикаше. Била је поноћ...

Маршујемо цео дан И ову ноћ. Умор је савладао људе и на сваком застанку лежу покрај пута. Стално их опомињемо да не заспе. Наслоњени на штитове, у стојећем положају, дремали су.

Нико не зна правац, ни циљ овога напорнога марша. А маршујемо баш у правцу Саве. Близину њену осећамо по свежем поветарцу. Потпоручник Александар гледа карту при месечевој светлости и каже да пут којим сада идемо води право на обалу...

Војници слушају и сумњичаво врте главом. По урођеној селачкој промућурности као да увиђају немогућност прелаза, и црне слутње их обузимају при помисли на воду. Постали су тмурни и ћутљиви. Уозбиљио се чак и Танасије.

Чекали смо дуго испред села Узећа. Покрај пута се дизала нека шеварика и осећао задах барске тиње. Исток се почео беласати и светао круг, као ореол око главе светитеља, бивао је све шири. А свеж опојан ваздух ћарлијао је око нас... Преплашене шеве лепршале су изнад наших глава.

Наиђе ордонанс из штаба пука, те га запитасмо зашто оволико стојимо.

— Заглавио се мостови трен у бари! — онда поверљивим гласом додаде: — Сада ће бити прелаз.

На карти гледамо где је та бара. Од Митровице, готово до Шапца, паралелно са реком Савом, протеже се мртва река Битва, широка сто, двеста метара, а негде је и шира. Види се и један путањ, који се одваја од насипа и води до места званог Чеврнтија... Настало је разрешење оног мучног стања ишчекивања. Војници знају шта им сада предстоји и, прибрано, готово на кострешени, очекују и то чудо... воду.

Уским сеоским путем, између њива обраслих високим кукурузима, кретали смо лагано ка прелазу на мртвој реци Битви. Са висине коња, посматрамо лево и десно мирну равницу, узорану земљу, и пашњаке, а пред нама се као зид уздижу неки врбаци, који нам заклањају видик. Као да бисмо желели да продремо погледом кроз тај застор, сви укочено гледамо у те врбаке, одакле допиру узвици возара и нека ларма. Видимо пешаке како секу гране, па их вуку на ону страну где се врши прелаз. Већ осећамо мирис изгажене и изгњављене траве и трске. Пред самом баром батерија застаде.

Исток се преливао у разним бојама и сунце само што није изишло.

Било је то двадесет четвртог августа хиљаду деветсто четрнаесте.

Први вод загази у бару, преко неправилно наслаганих врбових грана, набацаних на брзу руку. Коњи се клизају и поводе, застајују, онда запињу, а послужиоци одупрли раменима о штитове, и на сав глас Вичу:

— Марррш... марррш!... Терај дешњака...

Средњи возар, животињо једна, крећи!... — нервира се Александар.

Средњи левак на трећем топу саплете се и паде, али га предњи коњи вуку, возар скочи, диже га, кретање се не прекида.

Наједном пуче пушка... још један пуцањ, па се расу паљба негде испред нас. Куршуми зафијукаше језиво изнад наших глава, возари погнуше главе, а послужиоци полегаше.

— На рукама, напред! — чује се одлучна команда нашег командира.

Војници се загледаше унезверено. Назад се не може, напред се гине, али остати у бари, овако незаштићен, то је најочајније. И, гоњени нагоном за одржањем, људи скочише и натчовечанском снагом подигоше рукама задњак топа. Бичеви заошинуше. Неко јаукну... Коњи издужили вратове, очајно се одупиру, а возари полегали и бију мамузама, да већ и крв цури из коњских трбуха. Али се „Ескило“, рудни коњ, пропе, из све снаге запе и повуче сам топ, а потом устукну назад.

— Рањен је — викну неко.

— Испрежи!

— Терај док не липше...

— Маррш... маррш!

И људи, гоњени страхом, а животиње, подстакнуте лармом, учинише још и последњи напор и како који возар пређе бару, као откачен опругом појури, те се заустависмо пред једним насипом. Послужиоци су откачињали задњаке и рукама гурали топове преко једнога насипа у прокоп, одакле је вађена земља за насипање овога бедема.

А пред нама, испред високих кукуруза, праште пушке... Командир отрча напред. Кроз пушчани прасак као да се чује нека песма... чини ми се „Ој Србијо“. Унезверени, збили смо се иза штитова, у које пласне понеки куршум. Увиђамо да се испред нас збива нешто страшно, али тако брзо и изненадно да нисмо у стању да се приберемо, нити схватимо замах ових догађаја.

На насипу, готово изнад наших глава, војници шесте батерије извлаче на рукама топове.

— Што не гађате? — дојури задихан један пешадијски официр. — Пешадија већ прелази.

Кроз пуцањ пушака и фијук зрна, чује се неки узнемирени жагор, звекет ланаца и лупа металних чамаца. Тада тек сазнадосмо да је вода одмах ту, испред нас, да се и каменом може добацити.

— Пета... пета — викали су размештени релеји, посакривани иза кукурузних бусенова. — Нишанска тачка пободени пикет! Здесна топовима... Први, пали! — Испред топа се диже облак прашине, а витка кукурузна стабла зањихаше се као при највећој олуји. — Други, пали!...

— Шеста... Шеста, плотун здесна!...

— Друга...

заглушна грмљавина страховитим бесом затресе земљу. Од праска оне батерије на насипу, изнад наших глава, људи су као обезнањени, грчевито се држе за точкове да не падну од силног ваздушног удара. Лево неко јавну. Осматрач друге батерије стрмоглавце паде са дрвета, а поручник Добросав раскречио ноге на насипу и командује из свег гласа:

— По пет разорном гранатом!

Тежак мирис бездимног барута штита за грло, а густ облак прашине обавио батерију, те сунце шкиљи...

— Прекините паљбу, побисте наше! — излете из кукуруза један пешак.

— Ура, ура! — разлежу се повици наших пешака из даљине, и батерије замукоше.

Не чује се више ни пушчана паљба. Ветар растера прашину и сунце грану. Људи се усправили. Хтели би да кроз онај кукуруз виде дело својих руку. Да виде раскидана тела непријатеља, и да ликују... Али из кукуруза су извлачили мртва тела наших пешака, па их ређали као покошено снопље на чистини испред топова... Једноме запалили свећу и ставили је између скрштених руку на грудима. Над другим је плакао рођени брат... Трећем је текао црвен млаз крви из ока, а четврти је био без главе... Кажу да су погинули од наших топова.

Иако сунце сија, све нам ипак изгледа сиво и нешто неодређено. А поглед никако да се одвоји од обезглављеног трупа, одакле крв лагано отиче, људска крв, а поточић се пробија кроз прашину и ситно камење као црвена трака, коју људи кидају својим ногама.

Дошао је и командант, помодрео у лицу, а длаке бркова су штрчале као бодље у јежа. Командир је занемео и стиснуо усне, а вилични мускули су му подрхтавали. Био је и један виши пешадијски официр, који је злурадо и пакосно гледао артиљерце, само што не каже: Хм!... Наравно!

Онда су војници сели на топовска места и узели последње елементе. Команданти су гледали кроз цев.

— Немогуће! — рече кратко наш командант. — Најмања даљина је изнад висине човека — бранио нас је он.

У нашим очима био је велики као бог.

Контролисао је и онај пешадијски официр, вртео нешто главом, опет погледао кроз цев, постављао напред војнике и мерио, хотећи на силу да докаже нашу кривицу. Тада су приведени војници из оне чете која је била у резерви, а налазила се испред наших топова и оног кукуруза. Војници су слегали раменима, јер су и они чували главу од пушчаних метака, те и не знају како се то збило.

Најзад наиђе један пешадијски поднаредник, који све објасни.

— Били смо на самој обали и наређено нам је да се упоамо. Тада је почела да дејствује преко нас артиљерија. Један Јабуковчанин — он се окрете према мртвима и показа на труп без главе — нашао једну греду и са још једним почео да је набија у земљу. И таман је уздигли, кад оно тресну граната у греду и све поби...

Наш командант се обрати пешадијском официру:

— Дакле, несрећан случај... Несмотреност пешака. До послуге артиљеријске нема кривице. — Тада се обрати командиру: — Наредите да људи буду вољно.

Кад смо пришли обали, угледасмо широку сремску равницу.

Један пешадијски пук је пребачен чамцима и сплавовима, па се развио у стрељачки строј и наступа у правцу села Шашинаца. А пред стројем бежи један војник у плавој униформи, можда је још једини живи сведок непријатељске погибије и једини гласоноша. Наши војници га угледаше и припуцаше. Стрељачки строј за моменат застаде пред изненадном палбом, али се војници прибраше и почеше сви гађати. Припуца и митраљез. Ројеви челика су пиштали око главе онога несрећника који је бесомучно бежао. Али нико га не погоди и он се изгуби међу кукурузе да јави страшну вест.

На нашој обали је весело расположење. Војници се разишли по кукурузу и бирају свеже пурењаке. Официри се искупили у мале групице те препричавају догађаје, или лешкаре у хладовини испод столетних храстова.

На ону обалу се пребаци још један батаљон. Војници пронађоше тамо неке овце. Поче да се припрема гозба. А музика свира...

Али чамци се никако не држе на води. Сасушени на сунцу, а сада расточени, пуне се одмах водом, те их хитно извлаче на обалу, и затињу кучином и вуном. Инжењерци се жале како им је пре неки дан не знам која дивизија по нечијем на ређењу одузела исправне чамце... Нас се то не тиче. Има ваљда некога ко о томе води рачуна. Наше је да погинемо, а када нас је та чаша мимоишла, и непријатељ је сада далеко, онда уживамо благодети овога сунчаног дана.

Поред нас прође четврта батерија. Чини нам се да четвртаци завиде нама што остајемо. Кажу да је њихов командир сам тражио ту част да он као најстарији командир пређе први на ону обалу. Пошто мост још није готов, то су људе, коње и возове превозили сплавовима.

Било је занимљиво посматрати. Коњ се у почетку затеже и одупире предњим ногама. А када га ударе бичем начули уши, подавије сапи, фркне, па предњим ногама опипа сплав и онда брзо уђе, стриже ушима и гледа унезверено.

На супротној обали запрегоше одмах батерију и кретоше за стрељачким стројем, који се беше изгубио међу високим кукурузима. У даљини се чују пуцњи, све чешће и брже. Свакако су наишла непријатељска појачања те су наши застали.

Подне превалило. Мост још није готов. Војници леже на обали и спавају. А на супротној страни, код онога батаљона у резерви, свира музика и војници играју. Почели смо већ да уображавамо како се онај пук туче у сремској равници само зато да бисмо се ми одморили и спавали.

Наскоро се појавише и рањеници. Њихова појава је покварила оно свечано и раздрагано расположење изазвано нашим успесима... људи су већ забринуте и са страхом погледају у мост који још није готов, а ево већ је три часа после подне. Војници почињу да бивају неспокојни при помисли да сада треба прећи на ону обалу. А ако непријатељ навали...

Око пет часова наиђе наш командир и нареди да се батерија спреми за покрет. Иако су са сумњом пратили цео данашњи рад, војници послушно запрегоше батерију и лагано приђосмо мосту... Инжењерци су припремали последњи распон. Командир је давао упутства за прелаз запрегнуте батерије преко понтонског моста. И распон се одвоји од обале, да би га привезали као последњу спону на супротној страни.

Возари су отпрегли предње и средње коње. Оставили су само рудне да превуку топове. Послужиоцима је наређено да иду са стране и умирују коње у случају да се који поплаши.

— Први топ марш! — рече командир, да би привели топ уза сам мост.

Запеше рудни коњи и њихове копите зареше се дубоко у песак. Али наједном застадосмо запрепашћени...

На супротној обали, код оног батаљона у резерви, засвира труба, онда настаде неки жагор, припуцаше пушке и војници, у паничном страху, полетеше обали. Неки се дочепаше моста бежећи ка нама... Паника обузе и војнике на нашој обали. Неке коморе и муниционе колоне, које су биле спремне за прелаз, окретоше уназад и у бесомучном налету, без команде и реда, газећи стоку и људе, полетеше ка оном једином прелазу на мртвој реци Битви. А ту се сударише са новом колоном. Закрвављених очију и избезумљена лица, уз страховиту дерњава и запомагање, људи су се газили, тукли за прелаз, кола су се у заокрету превртала, људске груди и ноге животиња су прскале, уз очајан јавк и вриску...

Возари без команде појахаше, готови да појуре. Али их ледени израз лица нашег командира прикова за место. Коњи, обузети општим покретом, узнемирили се и нестрпљиво трупкају ногама... Са оне обале беже војници без блузе и обуће, и онако мокри протрчавају поред нас и губе се у позадини.

— Откачите предњаке, спрема за паљбу! — викну командант.

Шесторна запрега са предњаком одлепи се, у трку излете на насип и сручи се у онај пакао на прелазу, газећи све пред собом.

Послужиоци, занемели од ужаса и страха, заузеше своја места... Али, непријатеља нигде... А војници се на оној обали даве и кидају мост, који Сава почиње да заноси низводно. Избезумљени крици дављеника допиру до нас. Час рука, или нога, или нека глава, помоле се позивајући у помоћ. Неки коњи пливају и нечије руке се очајно хватају за врат и гриву, али животиња стреса људе, који се у самртноме страху хватају за ноге животиња и сви скупа тону. Неки су допливали до моста, напрежући последњу снагу да се извуку, али их нечије самртничке руке вуку и они висе запомажући да их спасемо. Растурени чамци пливају...

У батерију утрча, без блузе и сав мокар, потпоручник Александар и паде уморан поред топа... Напрегнутих нерава и мишића, војници су држали топовске справе, спремни да сруче убиствену ватру на непријатеља, ма где се појавио.

— Музика, музика! — викао је један официр. — Свирај, свирај! — говорио је млатарајући рукама.

Нека кола налетеше иза нас на једно дрво и с треском се поломише. Људи јаучу... Пешадијска труба свира „напред“, ситно, дрхтаво да се једва чује у оном шуму од треска и избезумљених гласова. Па и музика почиње, страшни дисонанцо крчи, без такта, треште санови, инструменти се једва сустиглоше и тада се разлеже громко: „Хеј, трубачу...“

Људи се пренуше. Обазриво се дижу и унезверено погледају около себе, питајући се очима: шта се ово зби!

На супротној обали музика свира: „Напред“. Војници се прикупљају и са чуђењем гледају у разорени мост. Мирна сремска равница преливала се у зрацима сунца на заласку и губила се у даљини међу плавакастим брежуљцима Фрушке горе... Нигде ниједног непријатељског војника... Откуда онда овај лом!... Као неки разоран оркан, паника је обузела људе, који су у нељудском бесу разорили мост, убијали се за прелаз на Битви, одатле се пренела на позадње јединице и села, док се није изгубила негде далеко у Мачви.

Сетисмо се тада и потпоручника Александра. И он нам испрекидано, под утицајем страха, исприча:

— Наређено ми је да на обалу пренесем муницију за четврту батерију. Предао сам муницију и хтео да се вратим. Али, видим крећу последњи распон и решим се да сачекам докле га прикопчају, па да пређем преко моста. Уто се негде далеко појавише извиђачка одељења непријатељска... Било их је мало... до десет. Угледаше их војници и дохватише пушке. Али један официр викну трубачу, лепо сам чуо: „Свирај, коњица с бока“. Ја л рече!... У оној маси нешто узавре, војници као суманути потрчаше некуд, а кад још и труба засвира, као на команду окретоше назад и полетеше на мост. Било је војника око две хиљаде. Стајао сам на обали... Као застрашено стадо нагрнуше у гомили, и она маса удари на мене. Одупирао сам се очајно да не паднем у воду, хтедох

да легнем, али би ме изгазили, и тако ме маса понесе. Видим воду... понор, све је ближе, а од вике и ларме нисам чуо рођени глас. Позадњи све јаче притискују, људи се већ даве, још мало... земља се пода мношвом обурва и, као поткована леса, сручисмо се у воду...

Потпоручник уздахну, онда шакама притисну очи и протрља их. Затим настави:

— Нисам даха имао. Пред очима ми сину нека светлост, очајно се одупрех о дно и наједном угледах небо... У магновењу спазих неки корен од врбе и ја га дохватих. А преко мене су скакали, чуо сам запомагање. Био сам готов да убијем најрођенијег, ако ме се само дотакне.

Навала се пренесе на леву страну од мене. Обазрех се... Изнад мене не беше никога. Онда се наслоним руком на обалу и једва се извукох, решен да пуцам ако на мене наново налете... Видим неке коње како јуре. У мојој близини застаде један оседлан... Затрчим се, свучем му узду, појашем га, држећи се само за поводник, распалим мамузом. Он дође до обале, па се нећка, као хтео би да се врати, још једном га ударих и он се осула, те се сручисмо заједно у воду. Коњ потону, а мени вода до носа. Осећам како помамно креће ногама и глава му се појави, па кроз нос истера воду као шмрк. И заплива стењући и фркћући... Али тада ме шчепаше нечије руке као клешта, и сви скупа почесмо да тонемо. Помислио сам: сад је свршено... и ја још очајније дохватих те руке и једва их одлепих... Бесмо већ уз мост. Ухватих се за једну алку, раширим ноге, коњ промаче, а ја се пребацих на мост. Ето... једва извукох читаву главу.

Његово причање прекиде поново неко крклање на оној обали... Из даљине, јурила је ка обали она наша батерија, остављајући за собом облак прашине. А мало затим угледасмо и наш стрељачки строј како живо одступа. И за непуну пола часа сви се сручише на обалу, одакле су јутрос пошли. Усплахирили људи питају се зашто?... Због чега?

На оној обали је сада велики метеж и неред. Војници се измешали па не могу да пронађу јединице, а многи покушавају и да пређу на нашу обалу. Неки официри из штаба дивизије пређоше тамо не би ли они умирили војнике и ставили им на знање да ће сваки бити убијен ко покуша да се врати. Страже су одмах постављене на нагној страни дуж обале и наређено им је да све бегунце похватају.

Сваки сада увиђа, на свој начин, да се догађа нешто необично и непредвиђено, што не одговара замисли оних који су предузели ову судбоносну операцију. У разговору, неки бацају кривицу на инжењерце, други се туже на воду, јер велики број војника први пут у своме животу види оволику реку. А Јанкуљ прича како је јутрос видео два зеца да су претрчали испред дивизиона, и он је у томе одмах предвидео предзнаке несреће.

Ноћ се лагано спушта, и са њом и злокобна слутња на душе људи.

А тек како је онима на супротној страни. Они су видели непријатеља, знају да су му стигла појачања, и тај непријатељ је ту, около њих, у оним шеварима... Покушали

су да се врате на родну груду, али им се испречила ова одвратна река, и наши им запретили смртном казном ако покушају још даље назад... Испред њих је непријатељ, позади река и, онако збијени на обали, у туђини, у мрачној ноћи, препуштени су својој судбини.

Мека и блага ноћ као кадива, ноћ августовска, спуштала се лагано над Мачвом. Однекуда, са пустих стрњика, налети препелица, запућпуриче изнад наших глава, па застрашено прхне у висину. У околним барама разлеже се једнолики и успављујући крекет жаба. Пирка ветрић носећи мирис сасушене траве и понеки топли талас запахне људе. Или се прелије преко нас свежа струја ваздуха извучена испод хладовитих сенки столетних храстова.

Војници преморени. Пуна два дана, и ово је већ друга ноћ како су на ногама. Полегали су око топова и спавају. И нико се не помери када наиђе однекуда једна чета пешадије и кад пешаци почеше да се саплићу о њихове главе... На истоку зарумене и месец се помоли.

Запита неко колико је часова.

— Још пет минута до десет — одговорих, и онда се обазрех околу не бих ли нашао шта да ставим себи под главу.

Али у томе часу нешто свитну и проломи се страховити прасак. Војници скочише, питајући буновни: шта је. Одјекну још један плотун и из хиљаде грла се проломи: „Ура, ура, ура!“ Онда учесташе појединачни пуцњи... Чује се нека ларма, као јауци, запомагање. И опет: „Ура, ура!“... Нешто кркља, ври, ломи се. Куршуми су звиждали изнад наших глава и војници су се склањали иза топовских штитова. Неко из мрака виче да артиљерија отвори ватру... Али на кога?... Десно од нас јекну праскави тресак и очи нам засенуше од топовског пламена. Са оне стране учесташе пуцњи пушака и прасак бомби, па се слише са узвицима луди и јауком рањеника у заглушну хуку... А људи на оној страни изгубили су већ појам о себи, и као скамењени лежали су непомично, скотурени у јамама.

Команда се не чује. Није ни потребна. Сви знамо да су на оној обали наша браћа, па ко би био толико безуман да у њих гађа. Већ због морала само... Војници се једва догураше до својих места и, онако насумце, у ноћ, кроз високо уздигнуту цев, груну пуцањ, и као да утонусмо у пламен... Прибисмо се одмах уза штит.

— Артиљерија, пуцај! — виче неко.

— Кидајте мост, кидајте мост! — чује се нечији глас као урлик.

Кроз прозорче на штиту, према месечевој светлости, угледасмо тамну, искривљену силуету моста. Људи су дрхтали при помисли да су заувек одвојени од своје браће и другова... Месец дрхтаво блешти у води, и према месечевом одблеску људи гледају страшну агонију дављеника. Неки су већ уз обалу, и онако голи беже поред нас, или преморени падају на обалу, коју обасипају куршуми. Робац и крици:

„Браћо, помозите!“... „У помоћ!“... „Спасите... спасите!“... — изазивали су грчевите гримасе на лицима људи, а неки су у очајању косе чупали, јер смо били немоћни.

Пуцњи нагло умукоше. Чује се неодређени, уплахирени жагор... па јасни узвици: „Робови, напред!“... „Форверц... форверц!“ Онда неко брујање, затим шумор људских гласова... све су даље, још неко роморење... Наједном се све утиша.

Само ноћ и језива тишина...

Петар нишанција обрглио цев и укочено гледа у даљину. Темпирач лежи потрбушке, обухватио шакама лице и гледа у земљу. Помоћник нишанције искривио главу и отворених уста блене у ноћ. И остали су претрнули.

Неко уздахну и ми се пренусмо. Војници се погледаше.

— Е, људи, шта ово би!

— Од почетка наопако...

— Да грдне несреће!

— Све их поробише...

— Их, их! — лупи се Рајко пунилац по колелу. Кроз кукуруз, према месечини, угледасмо нашег командира. Прилазио је лагано. Позва нас воднике. Био је сломљен. Али се прибра и поче тихим гласом:

— Чули сте и видели сте... Непријатељ је заробио пук и по пешадије и ону нашу батерију. Сада, он поседа обалу. Наредите да се одмах ископају закони за људе и будно осматрајте мост. Ако приметите ма какав покрет на њему, не чекајте моју команду, већ гађајте одмах. Ја ћу бити на осматрачници.

Као да копају гробове, људи су ћутали и рили земљу око топова. С времена на време застану и ослушкују јаук рањеника на оној обали. Болни и тешки узвици или самртни крици умирућих прекидали су ноћну тишину. Онда људи запну још јачом жестином, као да би хтели да заглуше своја чула потмулим ударима пијука. Мало после опет застану, слушају и све им се чини да познају глас... Са оне стране неко је болно дозивао свога друга или брата, али најчешће помињу своју мајку. Или проклињу нас, што смо их оставили.

Из позадине се појави стрељачки строј и пешаци прилазе лагано, као да се прикрадају. Само звецкају фишеклије и светлуцају бајонети. Зауставише се на самој обали. Неко им наређује да се ту журно укопавају.

У даљини, према Фрушкој гори, зачуше се пуцњи. Сви оставили посао и слушају... Обала је поседнута аустријским војницима... Ко би то могао бити тамо? Паљба је доста брза и већ прилично дуго траје... Сада малаксава и нагло престаје... Још одјекнуше два пуцња... Као из неке дубине, зачу се дрхтав глас трубе...

Звуци су језиво парали ноћну тишину. Занемели војници стоје непомично и слушају...

— Шта је ово? — питамо Јову, старог штабначара.

— Сигурно су неки наши залутали... па су се сад сударили. Ово је „позив парламентарна“ за предају — и из очију старог наредника скотрљаше се светле и блиставе сузе.

ШТО НИ У КРВАВОМ РАТУ НИЈЕ ТАКО ОБИЧНА СТВАР

Д

о зоре смо копали. Около топова биле су читаве хумке свеже земље.

Људи већ посустали од умора и глади. Али пред свануће наиђоше Танасије и Јанкуљ са џаком јабука и десет хлебова, и тек се тада сетисмо да их нисмо видели целе ноћи. У свакој другој прилици добили би батине, али сада су похваљени. Они се ослободили и причају како су јабуке „реквирирали“ у једној кући у селу, а хлебове су украли од неких коморџија. Само Танасију срце да пресвисне што не могаде да понесе и један казан са купусом из неке позадње команде. Било је згодно: кујна покрај пута, а кувар отишао некуд. Али Јанкуљ није хтео да носи чорбу пет километара, јер су му сигурније биле тврде јабуке у џаку.

— Их! — вели поднаредник Траило и пљуну. — И остависте чорбу?

— А, јок! Сум просуо! — вели Јанкуљ, бришући лице рукавом.

— Тако, тако, нека и они из позадине осете шта је то глад.

Војници мљаште јабуке са хлебом, док се преко пута, на оној обали, разлежу болни јауци наших рањеника.

Зора се помаља и са зебњом погледасмо на супротну обалу. Видимо тамо неке непомичне прилике. Када се још више раздани, наше слутње постадоше страшна стварност. Мртви војници су лежали као опало лишће. Топови и каре били су окренути у разним правцима, шесторне запреге мртве. Између коњских лешева види се рука или нога несрећних возара. Разбацана војничка спрема: торбе, пушке, фишеклије... А позади овога крвавога разбојишта је змијаста линија свеже земље, одакле вире непријатељски бајонети.

Прикљештени између Саве и непријатељских ровова, рањеници поседали на обалу и тужно гледају своју отаџбину. Неки се и крећу... Видимо двојицу, сигурно су лакше рањени, како разапињу шаторско крило о точкове топа, и онда преносе некога свога друга. Чује се јаук... Једноме превијају главу... Посматрамо пешака како гегајући прилази Сави, захвата чутурицом воду и прилази једноме који је лежао.

Војници распознају своје другове.

— Ено га нишанција са другог топа... ено га, ено уз онога мрвога, што је раширио руке.

Међу рањеницима опажамо чудан покрет. Окрећу се у правцу непријатељских ровова... чујемо жагор, као да им отуда нешто говоре, наређују... Неки се већ дижу и неодлучно прилазе топовима. Онда се одмичу, као да некога траже. Ево... једнога воде, нешто разговарају... Двојица дохватише лафет!... Окрећу топ! Да ли је могуће... Коса нам се диже на глави. Један приђе седишту нишације. Остали се одмакоше.

Увукли смо главе у рамена, стисли песнице и зубе, очекујући да се догоди нешто страшно што ни у крвавој рату није баш тако обична ствар.

Али овај се диже са седишта. Из рова позади пуче пушка и видесмо како се тело скљока на топовски точак... Остали одмичу... као хтели би да беже. Али где ће?... Напред река, позади бајонети. А ми смо немоћни, јер су наши рањеници испред њихова рова. И сада непријатељ командује... Они се опет враћају, извукоше онога мрвога. Други седа... Извадише и метак из каре, жут је метак граната, разорна граната... Затварач шкљоцну и громовити урлик затресе земљу, ваздух задрхта изнад наших глава. Метак се зари негде позади, у рити.

— У заклон! — зачу се команда и људи се сручише у дубоку јаму. Запањени овим догађајем, били смо неми и дрхтали смо при помисли шта све може сада наступити.

Нова експлозија јекну изнад наших глава и из шрапнела сукну беличаст дим.

— Послуга на своје место!

Војници се згледаше као да се премишљају, али се нико не подиже, Док топовођа не понови заповест командира батерије. Мрзовољно се дижу, као да се нуде ко ће први. А кад пунилац Рајко искочи, онда хитро за њим поскакаше и остали и заузеше своја места.

— На непријатељску батерију... плотун здесна!...

Батерија је занемела. Погнуте главе, људи су мрачно гледали преда се. Нишанција првога топа држи ручицу за опаљивање, али је укочен као мумија и исконачених очију блене у штит пред собом.

— Зашто батерија не гађа!?... Стрељаћу воднике! — виче однекуд из кукуруза командант дивизиона.

— Радомире, пали! — загрме својим гласом потпоручник Александар.

А Радомир, нишанција првог топа, диже се са свога седишта. Хтеде нешто да каже... прогута пљувачку, затрепта очима. Као да прибира снагу, уздиже рамена, онда поздрави. Из његових груди се проломи крик:

— Господине потпоручниче, мој је брат тамо.

— Помоћник на његово место!

Топ груну, цев се трже уназад и ашов лафета се зари у песак. За првим сукну пламен и из осталих топова и целу батерију обви облак прашине.

Гранате су експлодирале испред и позади, а један метак паде посред непријатељског рова, одакле избаци нечије тело у плавој униформи далеко на ледину. А четврти метак удари у кару, одакле посукља црн, густ дим.

Јаук је допирао са оне стране. Наши рањени војници, који су још могли ићи, притрчаше обали уздигнутих руку, молећи да не гађамо. Неки су ускакали у непријатељске ровове, мислећи да се тамо заклоне, док су други бежали иза топова. Била је то измешана гомила сурих и плавих блуза, пред којом смо били сада немоћни. А тада, као да нам пркоси, непријатељски митраљез осу паљбу на отворену батерију. Разнели би га... Али у митраљескоме заклону били су и наши рањени војници. Командант нареди да послуга сиђе у заклон.

Завлада тишина... У ваздуху се разлегало неко шуморење, што је наговештавало кретање непријатељске артиљерије. Војници се нису варали. Зачусмо ускоро шапатљиви шум, онда језовити фијук и мало подаље експлодираше шест шрапнела један за другим.

— Аух! — викну Рајко пунилац, па се плесну по устима и разрогачи очи.

— Ја, мајку му, одакле овај! — рече поднаредник Траило. — Обрали смо бостан... види нас.

Одмах затим зачуше се нове експлозије, али сада испод нас.

— Уракљи нас — добаци Станоје темпирач.

И људи без наређења дочепаше ашове и почеше рити земљу. Преко рупе ставише неко прошће, изнад којег набацаше земљу. Шћућурени у рупи, као у гробници каквој, чекали смо суђени час. Изнад наших глава фијукала су шрапнелска зрна страховитом циком. У међувремену, између непријатељских плотуна, искакали су војници из рупе, пунили топове, опаљивали, и хитно бежали у заклон. Гађали смо непријатељске колоне, које су се кретале у даљини, иза села. Наш пркос као да је доводио до беса командира противничке батерије, која нас је одмах засипала читавим пљуском челика, да је цео простор око батерије био ишаран црвено-жутиим букетима шрапнелских димова. И у овој нашој невољи осећали смо неко задовољство када на време умакнемо, а онај „пуца у ветар“. Само, дангубили смо много око темпирања зрна. Досети се најзад Траило па нареди да један побауљке оде до каре и отуда извуче сва зрна...

Најзад су и темпирник пренели.

— Сада смо газде! — вели Станоје темпирач, и задовољно трља руке што не мора да искаче са осталима.

Исто су то урадили и послужιοци осталих топова, те је сада већ могла да падне команда: „По три с кошењем.“ У земуници су војници припремали зрна и када потпоручник Александар загрми извршни део команде „Хиљаду осам стотина!“ — послуга истрчава и највећом брзином испали, па се исто тако брзо, један преко другога, сручи у заклон. Онда ослушкујемо...

— Ето га!...

Мускули се затежу, људи несвесно увлаче главу у рамена, заустављају дах... А када се изнад наших глава проломе експлозије, онда тек весело прогледају. Или се усне развуку у смех, када из неке рупе у кукурузишту допре глас Танасија релеја: „Пали, Славко!“... Неки пут изненада овлада мртва тишина... Тек повремено зашусте већ зрели кукурузи. Или се Рајко пунилац жалио што топовска зрна нису четвртаста, па да их наслаже на гомилу, где би могао и главу да стави, јер се овако стално котрљају. Онда додаде:

— Бре, замисли да падне једна разорна међу ову муницију...

Сви смо из потаје помишљали на ту могућност, али смо се заваравали неким срећним случајем да ће нас тај удес мимоићи. Али када Рајко пунилац то гласно рече, онда намах осетисмо да је то могуће. Усплахилено се погледасмо, а топовођа Траило му добаци:

— А вала, какав си баксуз, и то може да нас снађе...

— Али ја, поднаредниче, реко тек онако...

— Ајд марш!... Што ти не дође на памет да падне међу нас чабар воде.

Када Траило помену воду, сви осетисмо жеђ, али страховиту жеђ. А бунар са ђермом одмах иза нас у забрану, па вода хладна, бистра... Испред нас река... Но нико не сме главу да помоли. Топлота осваја, у земуницама успарина, и Траило прича како са једног извора до његове куће шикља млаз воде из луле, дебео као рука. Војници отворили уста и слушају, па ужагреним очима гледају мишицу Траилову, као да ће из ње сад потећи млаз воде... Нашу жељу прекиде нова команда, те војници искочише код топова. И таман опалише последњи метак, тада Траило распали бусеном земље Јанкуља, помоћника нишанције, који се само занесе и оста збуњен на топу. Повикаше војници да се склони у заклон, и један га свуче као врећу у рупу. Сви смо се смејали, јер је Јанкуљ мислио да га је ударио упаљач шрапнела.

— Ама, поднаредниче, не се љутим да ме бапне у нога, рука, ама посред леђа... о, фирија дракулу! — и Јанкуљ брише шајкачом хладне грашке зноја.

Наше расположење умуче кад негде у близини нашој рукнуше експлозије разорних зрна, да се земља затресе. Засу нас ситно комађе земље са настрешнице.

— Поче разорном... копај земљу и бацај горе! — рече Траило.

Иако уморни, гладни и жедни, војници запеше да рију. Док су једни копали, други су чучали, држећи у крилу гранате и шрапнеле.

Дојадили смо свакако непријатељу, јер по учесталој паљби увиђамо да је решен да нас уништи. Ми смо ватром наших топова запречили један друм, да нико живи није могао да нам промакне.

Гађала је непријатељска батерија с повећањем даљине и талас челика се постепено приближавао. Осећамо неку ломљаву на осматрачници команданта дивизиона. Танасије у кукурузу занемео, а ми полегали један преко другог и телима нашим заклонили убојна зрна... Јер Рајко је казао, а Рајко је баксуз, па да несрећа не буде страшнија... Сад је на нас ред...

Злослутни и језиви шум... ужасни фијук, све језивији и страшнији. Ми сабисмо главе. Земља задрхта и проломи се урнебесни прасак. Слушамо још тупе ударе избачених бусенова... Лагано подигосмо главе и погледасмо ка отвору. Станоје промоли главу.

— Где удари?

— Испред топа.

— Послуга на своја места... — зачу се глас Танасија релеја.

Војници су чекали целу команду. Онда појурише отвору, да би се што пре искористио кратак интервал. Међутим, непријатељ као да је погађао нашу намеру, и кад војници опалише први метак, одмах затим, изнад глава њихових свитну шрапнел. Полетеше у заклон. Али један се поведе и паде пред отвором.

— Рајко, Рајко — повикаше војници. Један га дохвати за рамена, остали га прихватише и спустише лагано између граната.

Лежао је непомично. Уста су му била полуотворена, а очи светлеле чудним сјајем. Дисао је тешко и из груди његових је допирао неки чудан шум. Војници му откопчаше брзо копоран и угледаше велику рану на грудима. Требало га је подићи и он јекну. Онда ножем расекосмо блузу и кошуљу, која је била сва влажна и задах свеже крви запахну нас. Двојица га лагано подигоше, те му широким завојем обависмо целе груди. Газили смо по крви Рајковој, па су нам и руке биле краве.

Ћутећи смо посматрали како лагано умире. А над главама нашим сукља дим из шрапнела, земља се од потреса стално рони и пада на завоје ишаране црвеним пегама. Притискивала нас тешка мора од близине смрти и потајна радост што смо живи, све побркано са страхом, да и нас тако нешто не снађе. Неко јадно расположење, па нам се чини да сунце шкиљи... А уста нам се залепила од жеђи.

Повремено смо гађали цело слепоподне. Рајко је јечао и тек би превалио преко уста: „Воде.“ Ми смо ћутали. Станоје погледа упитно поднаредника, а овај ману руком као да вели: „Свршено је са њим, а ти чувај себе.“ Али изгледа као да се сунце и не

помера и као да нас вечност раздваја од ноћи. Сећамо се свих извора поред којих смо прошли, и сада нам је чудно како смо могли тада пролазити равнодушно поред њих. Траило вели, ако се врати жив кући, нигде неће кренути без чутурице пуне воде.

Сунце једва зађе за нека дрвета и нишанџија Милован одмерава реглетом колико је још далеко од хоризонта.

— Да смо у нашим крајевима, оно би већ давно зашло за планине и већ би се напили воде. А ово нека проклета земља! — вели Милован.

— Вала, поднаредниче, чим се смркне, идем у село да докотрљам једну бачву — вели Јанкуљ — и да је напуним водом.

Сунце се изгуби међу шеваром и свеж ветрић пирну са Саве. Отворених уста дишемо. Али је још видно... Рајко јечи и вапије за водом. Палба се утишала, те Јанкуљ изјави да ће ићи за воду, макар погинуо. Дохвати чутурицу, застане мало на отвору, онда потрча бунару. Али са пола пута врати се задихан. Вели, како на мотки ђерма нема кофе... Треба ићи на Саву, али са оне стране вребају стотине пушака.

Сада се диже Станоје. Очи његове су одавале ледену одлучност, а на стиснутим уснама се огледао пркос и инат.

— Идем! — рече одлучно.

Ђутали смо... Не знамо да ли да му честитамо или да га одвраћамо.

Он изиђе, усправи се, погледа около себе, и лаганим кораком пође ка реци. Једини усправан човек. Изгледао нам је као Херкул. Приђе обали, саже се, завуче чутурицу... Дах нам је застајао. Он се обазре лево и десно, па наједном, у највећем трку, наже бежати и улете у земуну. На улазу испусти чутурицу, из које заклокота вода. Гледали смо ту воду закрвављених очију. Поднаредник прихвати чутурицу, држећи је грчевито. Били смо готови да скочимо на њега. Он као да разумеде, погледа упитно све редом, па онда у Рајка.

— Њему! — повикасмо готово углас.

Он се придиже, обухвати његову главу и остатак воде сручи му у уста. Рајко отвори очи, а из уста му се оте узвик блаженства. И нама као да лакну. А Станоје темпирач прича:

— Не могадох више. Па куд пукло да пукло, помислих и пођох. Био сам прибран и миран, ишао сам чврсто до воде... Али кад заклокота чутурица, е увати ме страх, мајку му... А знаш, није лако... Ја сам пред цели фронт... и не знам ни сам како сам се докотурао доведе.

Негде у бари закрекеташе жабе и вечерњи поветарац зашуме кроз кукурузе, носећи мирис барске траве. Вечерњача заблиста. Траило помоли главу, па изиђе, а за њим и ми остали. Двојица последњих изнесе лагано Рајка. Али његова глава и руке

биле су млитаве, очни капци непомични, а уста широко отворена. Био је још млак. У мрачној земуници нисмо ни приметили када је нечујно умро.

Ипак... погледасмо слободно у небо и зарадовасмо се животу.

ПОД ОКРИЉЕМ КРСТА

Б

олничари су односили мртве и рањене, а артиљерци су на рукама

носили гломазне топове, да се не би чуо ни најмањи шушањ. Тек када пређосмо реку Битву, одахнусмо мало.

Ишла је колона мрачна и туробна, као да се враћа са неког погребца. Људи осећају, сваки на свој начин, да се одиграло нешто тешко и срамотно, иако је сваки уложио целог себе да би подухват био крунисан успехом.

Колона маршује тешким кораком кроз пусту и мрачну ноћ. И опет поред нас дугачка поворка пешадије. Мали пешаци, натоварени убојном спремом, гамижу мрзовољно и равнодушно. Преморени су већ, па одмичу за оним челним као стадо, и њихове мисли не иду даље од скученог погледа у овој мрачној ноћи.

Најзад, сручисмо се сви на једну пољану покрај пута. Неко је издавао наређења, али се не сећам да су извршавана, нити знам да је ико контролисао њихово извршење. Где се ко затекао, легао је на тврду земљу и заспао.

Када смо сутрадан устали, људима се све причињавало као да су уснили неки тежак сан. Али запрљани топови, неотимарени коњи, онај неред у биваку, а нарочито спуштено крило на шатору команданта дивизиона, који је увек на ногама, био је доказ нашег замора... И пораза. Људи су зурили попут оних топола и врбака, према густој измаглици над реком Битвом.

Али у војсци се не пушта машти на волу. Неки веле да у томе и јесте величина војничког позива. Ускоро су се чуле оштре команде, војници су чистили оруђа, други тимарили коње, трећи одлазили за храну, у биваку је врело као да се пук вратио са неке параде. А одаслана је и једна официрска патрола дуж Саве, у циљу осматрања. Капетан Јован нам том приликом изложи своја запажања и планове када би, на пример, он био неки командант:

— Прво и прво, ја не бих артиљерију довлачио на саму обалу. Виком у оној бари ми смо открили нашу намеру. А основно начело стратегије јесте тајност. — Подигао је тада значајно прст и погледао важно све редом. — Јер, замислите да је на оној обали био, рецимо, пук пешадије непријатељске... Леле... Качамак би се направио од нас.

Када смо се пред подне вратили у бивак да рапортирамо како ништа значајно нисмо видели, капетан Јован заустави коња па нам се обрати:

— Разуме се, ви нисте ништа разумели, нити смо о чему говорили! — Он ободе коња и са пуно важности, као вођа патроле, уђе у бивак.

Још истога дана наредили су да се спремимо за покрет. Мрзовољно и без журбе, војници су приводили запреге... После оне трагедије, они се не узбуђују много. Јер ма шта се десило, горе бити не може. Не занима нас више ни правац марша.

Ишли смо у правцу Дрине, одакле допиру учестали пуцњи топова. На једној раскрсници путева видимо и једну хаубичку батерију на застанку. Официри поседали око стола за расклапање на коме је бео чаршав и ручају. Потпоручник Александар познаде неке, те им довикну с коња:

— Ручајте брже, док није наишла пешадија! — онда се окрете мени: — Знаш... и ми пољаци смо господа, али оваквих ладолежа нема нигде.

Умешао се у разговор и Милутин.

— Ово је провокација. Гладна војска пролази, а они нас драже оним шерпама. И још ставили бео чаршав.

А поднаредник Траило закључује:

— Их, што нису негде у близини нашој!

Питамо га, зашто.

— Тако, имало би да нема...

Јер у рату се краде. Врло често из нужде, а некад по навици. Често из ината и пакости. Пешаци завиде артиљерцима, а ови не трпе коњанике. Никад артиљерац неће од пешака да нешто дигне. Зна он да су пешаци вечита сиротиња, а ако нешто баш и имају, не дирају, јер сматрају пешаке за мученике... Али пешаци посећују све одреда.

А све нам се чини да је Траило главни организатор и као неки интелектуални вођа свих крађа, разуме се, изван батерије. Истина, много пута је он нахранио целу батерију на тај начин. Али кад некога војника ухвате у крађи и спроведу стражарно у батерију, онда је Траило са највећим задовољством лично ударао батине.

Предвече стигосмо у једно село, које је имало бескрајно дугачку улицу. Жене су нас дочекале скрштених руку, а старци, наслоњени на штапове, гледали су нас као спасиоце своје. Испред села чује се непрекидан прасак пушака и грмљавина топова, да су се прозори на кућама стално тресли.

Овде смо дуго остали... Желели бисмо и да заноћимо. Сељаци износе воће. Војници у дворишту музу овце. Јанкуљ завлачи испод топовског јастука шареницу, и хвали се да му је дала нека девојка. А ко ће још и то да истражује сада, пред злогласном Парашницом, где ври од пушчане и митраљеске ватре као у котлу.

Кренули смо по мраку. Мучно је осећање кад се по мрклој ноћи излази на положај. Ишли смо прво главним путем, онда скренусмо, затим преко неких њива, лагано, и застадосмо у једној ораници. Около нас су праштале пушке, па нам се чини као да пуцњи допиру иза оне врзине коју је два назиремо. Војници се прибили уз топове и ћуте.

Застанак је био необично дуг. У неко доба командир јавља да возари сјашу и да су људи свакога момента на својим местима. Послужиоци поседали покрај топова, а возари стоје уз своје коње. Али сви су на супротној страни од правца одакле допиру пуцњи... Наједном зачусмо пуцање позади нас. Али ваљда неко води рачуна о нама, умирујемо себе. Повремено писне кроз ваздух неки залутали куршум, колико да у људи застане дах, а коњи нестрпљиво затрупкају ногама, или уздигну главу и стрижу ушима... Неки пут почне убрзана паљба, као да су људи побеснели, и нама се чини да нико жив неће остати. Онда се стишава, пуцњи су све ређи, и најзад чујемо само појединачне поздраве предстража.

Мртва стража... То је онај мали репоња, са изгужваним шињелом и изокренутом шајкачом, који трапуља друмовима натоварен као животиња. Онај који завирује у кокошарнике и на чију се главу спуштају песнице свих претпостављених старешина... Ето, тај мали пешак стоји сада као цин у овој црној ноћи на бранику отаџбине, док позадина мирно спава.

Била је то бескрајно дуга ноћ. И увек на истом месту. Али, мало смо се свикли и примирили. Некако око поноћи, на истоку заруде и огроман месец расу своју светлост над завађеним људима. У овој црној и страшној ноћи та светла кугла личи нам на неко огромно живо око, које нас у почетку посматра бојажљиво, потом подругљиво, док најзад не заблиста весело, пуним сјајем. Ваљда хиљадама година посматра оно увек исти приказ.

Наредник Милутин намести треножац, да кроз дурбин посматра месец.

Гледамо његову изборану и разривену површину. Виде се огромни кратери, од којих полазе зрачне пукотине. Ређају се на дурбину и војници и цокћу језиком чудећи се величанственоме приказу, док им Станимир, предњи возар, не објасни:

— Ја, славу му, каки је. Ама тачно знам... јесте... пази, пази рупе. Оно је од неке тешке хаубице...

Тек пред зору наиђе наш командир и рече да будемо спремни за полазак. Тешка срца помишљамо на данашњи дан. Али када возари појахаше, нареди командир да окрену уназад и пођосмо истим путем... Ево га и село где смо синоћ били, изиђосмо изван села и идемо право у средину Мачве. Људи су весели што смо само избегли опасност на Парашници, јер су се сви жалили који су тамо били. И ма где отишли на

друго место, биће нам боље. Али ми идемо увек старим путем, оним којим смо јуче прошли, а тај пут води право на Чеврнтију. „Споменуло се, не повратило се!“ — шапућу војници и непрестано се распитују куда ћемо. Нема више сумње... идемо опет на Чеврнтију.

Тамо су наше тешке и непријатне успомене. Прича се како није добро да погреб иде истим путем. А ми наиђосмо опет на ону несрећну Битву, где још леже мртви, надувени коњи и преврнута кола. Очајање обузима људе при помисли на понован прелаз. Ко зна!... Они што наређују далеко су, те им је непознато наше душевно стање. А вода нам је мрска, да ни ове грешне животиње не би више ногом крочиле у њу. А тек људи... Војници се најежили и намрштили, па се притајили и прибили уз топове.

Скретосмо лево од места где је вршен прелаз и заустависмо се испред једног шљивара. Сакривени иза шипрага, посматрамо аустријске ровове и наше мртве војнике између реке Саве и ровова... Цела равница је непомична и укочена. Нигде се не види жив створ.

Језиву тишину прекида удаљена топовска паљба. Командир нам тек тада објасни циљ нашега пута. Једна наша дивизија прешла је реку Саву на другоме месту и продрла у Срем. Они су сада у висини Чеврнтије. Ми смо враћени да ватром наших топова штитимо њихово одступање.

— Дакле, ми нећемо више прелазити? — запита неко.

— Не, не! — одговори одлучно командир.

Нама свима као да лакну.

Топови су били приправни за дејство, осматрачи су заузели своја места. Дугачке сенке дрвета су не приметно клизиле по земљи. Сава је тихо шуморила, док су гаврани грактали позади крвавог разбојишта.

Тишину прекиде глас десног осматрача:

— У правцу села Шапинци види се неко кретање.

— Послуга на своја места! — командова неко из батерије, а ми окретосмо дурбине на ту страну...

Угледасмо дугачку поворку кола, како лагано иде у нашем правцу... На челним колима седе неки људи, И држе бео барјак на коме се види црвени крст... Ми се згледасмо... Командир отрча у дивизион да пита шта да ради.

Када се врати рече нам да су Аустријанци преко парламентарара тражили дозволу да сахране наше мртве. Наши су одговорили да им допуштају, али под условом да доведу свештеника, који ће опојати мртве.

Војници пришли такође уз насип и кроз израслу траву посматрају. Колона се лагано примиче. поред тераоца на челним колима видимо црну прилику свештеника са епитрахилем око врата. Повремено засија сунчев одблесак са златнога крста у његовој руци... Већ су близу, и голим оком се виде. Разазнајемо мештане у колима и неколико војника без оружја... Забезекнути посматрамо светао крст, тај симбол вечне трагедије људске. Војницима је овладало тихо, побожно расположење...

Кола се зауставише иза аустријских ровова. Свештеник сиђе први, остали за њим. Онда он пође лаганим кораком, сам, држећи испред себе крст. Пређе ровове, обазре се неодлучно лево и десно, прође између мртвих и приближи се обали... Онако осамљен, у црној дугој мантији, лично је на неког светитеља са старих икона. Окрете се нама, па широким покретом руке учини крст и тада до нас допре као неки тајанствени подземни глас:

— Благословен јеси Господи научимја оправданијем твојим.

Војници скидоше капе, прекрстише се и, као по команди, дигоше се сви. Као бедем, остадоше на насипу у ставу мирно... Гледали су нетремице у свештеника а уста им отворена, као да гутају речи...

Наједном се дигоше и војници из аустријских ровова, отприлике један вод. Били су без оружја и поврстани у једној линији. Одају смирено почаст својим жртвама.

Стајали су тако отворено једна према другој две непријатељске војске. И та доброћудна лица сељака молила су се једноме Богу, да би, призивајући тога истога Бога, опет пуцали једни на друге.

Свештеник је дизао руке небу. Војници приклонише главе тихо шапћући молитву.

— Со свјатима у покој. Христe души раб твојих... — допирао је глас свештеника.

А гаврани шестаре и гракћу. У даљини негде одјекује потмула топовска паљба, од које други сада гину и леже исто онако мртви... и пред овим крстом и смиреном молитвом, људи као да полажу рачуна сами себи и невољно им се намеће мисао: зашто... зашто?

— Јешче молим сја о упокојенији души раб твојих, за вјеру и отечество погибшим...

Као да је овим речима дат одговор на постављено питање. Војници мрским очима гледају оне плаве униформе... Али они су закрилили отаџбину својим грудима и омеђили је мртвим телима својих другова. И само дотле, до те живе међе могу доћи они у плавим униформама.

— Вјечни покој подажд Господи погибшим за вјеру и отечество! — и седа старина у епитрахилу пође лагано између мртвих, шкропећи их вином.

Војници га прате погледом, старајући се да упознају мртве. Јер тамо су њихови рођаци, браћа, другови... И никад их више неће видети.

Потамнеле и угаснуле очи њихове зуре у даљину, а тела су укочена за вечни покој. У једнога укрућена рука, уздигнута високо, са стиснутом песницом. Ваљда последњи вапај... Или опомена живима.

Свештеник се врати и отпева последње:

— Вјечнаја памјат...

Многи су од наших рукавом брисали сузе.

Онда мештани с друге стране приђоше и однеше мртве на кола. Трпали су их једне изнад других.

Сунце је било при заходу када колона лагано крете, праћена јатом црних гавранова.

Војници сиђоше брзо у заклон. Само је остао још трубач, и он одсвира војнички посмртни марш.

РАТ ЈЕ БУКТАО

Р

ат је буктао на свима странама. Малена војска се трошила, али су

измучени остаци напрезали последњу снагу у борби противу моћне царевине. Збијени у Мачви, опкољени водом са свих страна, јурили су пукови с једнога краја на други, да би одолели навали. Шуме су исечене, цркве порушене, куће попаљене. Земља је изгажена и усеви уништени. Са леденом мирноћом, без суза, подносио је народ муке и са титанским напором одбијао најезду моћнијега непријатеља. Јер шуме ће израсти, земља ће родити, али најтеже је бити роб.

Услед сталних покрета војска је обосила и била поцепана. Неки су облачили грађанско одело, а било је војника и у плавим блузама скинутим са мртвих аустријских војника.

За овом шареном војском ишли су старци и жене, тражећи своје синове. Родитељски нагон гонио их је из далека, данима су путовали, носећи мало преобуке и хране за своју децу. Причају тако да је један старац путовао петнаест дана, носећи живу кокош. Хранио је уз пут, чувао као највеће благо, да би припремио гозбу сину. Зна стари из искуства да војска често гладује, па понео да сина мине жеља на срећне дане у родитељском дому. Распитивао се уз пут за команду свог детета, и, најзад, чуо страшну вест... Задрхтала му доња усна, а из очију му потекле само две капи. За клао је кокош, поделио за покој душе своме сину, и, тужан и сломљен, вратио се... Ко зна да ли је стигао своме дому.

Новине нисмо добивали, али смо преко коморција сазнавали шта се ради на европским бојиштима... Преко посланих смо дознавали понеке намере наших претпостављених. Јер коморције су у сталном покрету, они су у вези са позадином, а ова са још дубљом позадином, где се читају новине и препричавају локални и светски догађаји.

И глас пође... У почетку причају коморције као узгред. Кад приметите да их људи радо слушају, праве се они важни и, веће сензације ради, додају још понеки измишљени детаљ, који се доцније препричава као догађај. Тако на сваком састанку. Пораз се преувеличава, а цифра заробљеника постаје све већа. И вест се као зрак преноси на све стране. Али у њиховим причама има много истине. Преваре се у датуму офанзиве или неког одступања, али се ипак нагађања о поразу, о заробљеницима, о наступању или одступању, на крају обистине...

Била је баш то вече плаховита и хладна киша. Згурени испод шатора, слушали смо како ударају кишне капи о шаторска крила, док су посилни опкопавали свуда унаоколо канал, да вода не подиђе у шаторе. Чујемо како војници шљапкају по води. Стрепимо да се неко не саплете о колац, за који је причвршћен шатор, па би нам се онда онако мокар сручио на главу. Напричали смо се довољно те смо тренутно заћутали.

— Што бре, Милане, ниси женско? — прекиде ћутање потпоручник Александар.

А Милан, који је дошао из суседне батерије мало у госте, размахну рукама протежући се и ногом додирну шаторско крило.

— Не, богати! — завапи љутито Милутин. — Шта радиш то... Сад ће вода да капље.

— Слушајте — обрати нам се Милан, али гласно да и Милутин чује — мотрите на њега да не примети, а ја ћу прстом да додирнем шаторско крило изнад његове главе.

— Немој, немој — умирује га Александар кроз смех — добар је он човек, поправиће се...

Тек неко размаче шаторско крило и посилни промоли мокру главу.

— Господине потпоручниче, зове вас командир...

— Их, богаму, ко ће сад по блату!...

— ... а посилни командантов пакује ствари.

— Није могуће! — повикасмо сви углас и искривисмо главе, ослушкујући ударе кишних капи. А овде нам је било тако угодно...

Кад се вратио од командира, прича нам Александар да ћемо ноћас свакако кренути.

Била је поноћ када смо се дигли. Киша је престала да пада и изведрило се. Али земља је пиштала под нашим ногама. Било је хладно. Неиспавани и прозебли, мокрих ногу, стајали смо најежени, чекајући наредбу за покрет. Звезда једна прелете преко неба, па се изгуби у мрачном понору.

— Сад је неко умро — рећи ће један од војника.

— Камо да је само један... Хиљадама их гину сада — одговори више за себе наредник Милутин.

Одмакли смо далеко кад се сасвим разданило. Био је светао сунчан дан без прашине. Поља су лежала пуста, а влажна дрвета опустила тужно гране. Лишће је почело да жути. Осећао се већ дах јесени.

Приликом једног застанка зачусмо подземну тутњаву топова и то баш у правцу куда ми маршујемо. Уколико одмичемо више, све је јаснија топовска паљба. А неке се жури, јер је већ давно прошло време кад је требало дати застанак.

Са нама маршују и пешаци, доброћудни и послушни. Онако натоварени, гегају, грешници, погнуте главе, бришући рукавом знојаво лице. А колико вечерас још...

Овај нам је друм познат. Прошлого пута на оној раскрсници имали смо застанак. Сећам се и кафане из које су војници украли буре пива. Кажу, било је намењено некој команди. Сад свеједно, ма чије било, главно је да је цела батерија пила у здравље Танасија и Јанкуља.

Некако око подне срили смо прве рањенике. Причају да су Аустријанци прешли Саву и да великом снагом надиру у Мачву.

Ускоро у даљини угледасмо димове од шрапнела, које ветар лагано развлачи као прозрачне, сиве облачиће.

Тада колона застаде. Виши команданти са ордонансима одјахали су у правцу села, око кога се у овоме моменту водила борба. Штрчао је звоник цркве, као да вапије за помоћ. Повремено допире снажан замах пушчане ватре, а ваздух пара шум аероплана који шестари над крвавим разбојиштем.

Војници се притајили и нетремице гледају у хоризонт замагљен од димова шрапнелских. Иако су навикнути на овакве призоре, ипак је мучно стање ишчекивања. Јер сада ће ступити у борбу, можда у највећи окршај. Сакупљају се они у мале групице и са притајеном зебњом разговарају... А из села журно беже старци, жене и деца. Усплахирана изгледа, претрнула од страха, напушта нејач своја огњишта и целокупну имовину, да би само сачувала голи живот.

Зачу се команда: „Спрема за паљбу.“ Послужиоци скидоше кожне навлаке са топовских делова и онда седоше на предњак.

Батерија крете.

Покрај врзине заклониле се позадне јединице: коморције, муниционе колоне. На улазу у село наиђосмо на завојиште пред којим беше маса војника са отвореним и крвавим ранама. Покрај пута видимо мртве. Сигурно су били тешко рањени, па су при преносу умрли и болничари их оставили ту.

Пешадија је замакла. Чује се тежак фијук артиљеријских зрна и прасак шрапнела над селом. Облаци прашине одају јасно наше кретање, и непријатељска артиљерија гађа са још већом жестином. Срили смо и групу рањених коњаника, а међу њима и једног официра, кога су војници пресамитили преко седла. Сељаци се прибили поред пута и чекају да артиљерија прође... А грозан је звизак и прасак шрапнела из којих сукљају жутоцрвени димови.

Пешаци застали и поседали покрај плотова. Неки од војника шуњају се по празним двориштима. Чудновато је њихово спокојство, као да иду на маневар неки. Мало даље окупили се око бунара и пуне чутурице. Официри их позивају и онда наређују да ставе нож на пушку. Изгледа као да ће сад на јуриш, онако уморни и прашњави. Из једне бочне улице журно изиђе митраљески вод, и војници кажу да је непријатељ ту испред села, а они сада мењају положај.

Над селом кружи аероплан. Пешаци хитро углављују митраљез између прошћа и од заглушне хуке митраљеза дрхти ваздух.

На раскрсници застадосмо. Била је ту нека виша команда и ордонанси непрестано одлазе. Заустави се ту и један ескадрон коњице, који је дотле одолевао навали. Кажу да нове масе непријатеља непрестано пристижу. Командант дивизиона одјаха са командирима. Сигурно траже положај. Тада се нареди да пешадија крене.

Официри скрећу пажњу да ниједан не заостане. Пешаци потрчкавају, па се збијају. Опет их зауставише и тада војници напунише пушке. Поцепани и прашњави, потамнели од сунца, гледају мали пешаци у своје официре, очекујући наређење за јуриш. и многи ће од њих изгинути сада одмах, ето ту испред села. Али сваки замишља... нада се, а верује да постоји Бог, и многи се крсте.

— Одмах испред села развијте се у стрелачки строј! — наређује командант батаљона.

— Разумем! — отпоздрави један поручник. Онда се журно окрете својој чети: — Војници, непријатељ је испред села. На знак пиштаљке развићете се у стрелце. Напред!

Кратко и јасно. Војници се прекрстише и збијена колона крете.

— Пазите „артелерци“, не пуцајте у нас — добаци неко.

Одмицали су готово трчећим кораком, погурени, држећи чврсто пушке „на готовс“. Паде нам у очи један, који је у десној руци држао пушку, а у левој пун бакрач врућег купуса, који се још пушио. Утрчао је сигурно у неку кућу, где су коморције спремале вечеру и дигао пун бакрач, колико да му се нађе у невољи. И оде тако, са купусом. А готово су свима из торбе вирили клипови кукуруза.

Сунце је већ зашло, када и ми кретосмо, и мало затим скретосмо у једну ливаду између кућа, где постависмо топове. Наиђе и командир једне коњичке батерије који се жали да су му данас заробљена два топа.

— Ама мучно је кад је коњица испред тебе — каже он нашем командиру. — Пешаци ће да изгину бранећи батерију. Али ови, бога ти милог, појашу коње, па те и не извештавају, и тек видиш како само пролећу поред тебе. Зато, пази ноћас... још их има напред. Не удаљуј коње, већ их држи поред батерије, док се у току ноћи не изврши смена.

Пешачка ватра је бивала све слабија. Ми смо ћутали, да се не бисмо по блеску одали. Ипак, за сваки случај, оруђа су била приправна за дејство. Пошто нас комора није стигла, војници нису имали ни хлеба, ни јела. Зато су поред малих ватрица пекли кукурузе. Командир је наредио да водници и поднаредници дежурају на смену у току ноћи, да би мотрили на блескове непријатељске артиљерије.

На целом фронту је владао мир, који су повремено нарушавали пуцњи предњих стражарећих одељења. Кроз ваздух се преносио тајанствени шум артиљеријских кара, које су на обема странама одлазиле за попуну муниције.

Војници су полегали покрај топова и утишали се. Јанкуљ се још промешкољи и више за себе, али гласно изговори:

— Где ли онај пронађе купус данас?!

ОСМАТРАЧНИЦА НА ЦРКВЕНОМ ТОРЊУ

Б

ила је поноћ када су нас пробудили. Командир је сматрао да је много

боље ако измести батерију изван села. Запреге су пришле и батерија је кренула лагано, као при неком погребу, да се не би одала. Зауоставили смо се у једном кукурузишту. Сада је пред нама село и видимо како се према светлом звезданом небу оцртава тамна силуэта црквеног торња. Опет су војници копали, и, у освитку зоре, све је било приправио. Нишанска тачка за све топове био је крст на торњу црквеном.

Друм је био рашчишћен од коморција и муниционих кола. Војска је била при земљи.

Са зебњом смо ишчекивали данашњи дан. Непријатељ ће нападати, то је сигурно, јер иначе зашто би прелазио. Нишанције прегледају и чисте затвараче, па чак и Танасије чепрка нешто око телефона.

Командира одазваше на телефон. А кад се вратио позвао је нас, два водника, и наредника батерије.

— Наређује командант да наша батерија да два осматрача, који морају да се попну на црквени торањ. И то сад одмах. Одређујем батеријског наредника и тебе — и упре прстом у мене. — На извршење!

Отпоздрависмо, а када погледах војнике, учини ми се као да нас жале. Црквени торањ изгледа висок до неба. Још је под ударцима и наше и њихове артиљерије. Ако га не сруше наши топови, њихови ће сигурно. А на врху, налазе се четири прозорчета, кроз која се види звоно.

Собом поведосмо и Танасија, који још од батерије поче да развија телефонску жицу. Онда замакосмо у село и стигосмо у црквену порту, где затекосмо једно пешачко муницијско одељење. Коморције привезале коње за ограду, а они поседали уза зид, скинули кошуље и требе се од вашију.

На уласку у цркву запахну нас мирис тамјана и сагорелих свећа. А распети Христос, са болно издигнутом главом, упућује молећиве погледе и као да вели: „Господе, опрости им, јер не знају шта раде“... Звек наших мамуза је скврнавио ову побожну тишину.

— Господине наредниче, закључано је! — рече Танасије, покушавајући да отвори врата за улаз у торањ.

— Разваљуј! — викну батеријски наредник. Танасије се залете, лупи ногом и трошна врата се уз тресак отворише.

Напред пође, уз узане, вијугаве степенице, наредник, за њим ја, онда Танасије. Тако до половине торња. Одатле су водиле уске лествице, поред ужета за звоно, до оних прозорчића на врху. Опробасмо их, па онда пођосмо један за другим. Танасије остаде под нашим ногама.

Тек. наредник застаде и окрете се љут.

— Ко клати звоно?

Окретох се и ја.

— Ја тек онако... ухватих.

— Јаој, цукело једна, знаш ли да ћу те гађати из револвера! — и наредник се маши руком за футролу. — Је л треба, животињо једна, целом свету да објавимо да смо овде?

И да је Танасије био на домаку његове шаке, целог века би памтио када се ухватио за конопац звона. А овако, на одстојању, наредник га је само гледао бесно.

Са торња се видела непрегледна равница, јасно оивичене њиве, и непрегледна кукурузишта са ижђикалим стабљикама као шума каква. А забрани од столетних храстова размештени на одстојањима па као да, шумећи, причају повесницу овога краја. Ветар ћарлија и повија таласасто већ зреле стабљике кукуруза, а сунце јесењим зрацима као да милује. Око торња чује се весело цвркутање врабаца.

Наслоњени на по једну ногу, прибили смо главе уз прозорче и тражимо линију ровова.

— Гледај оно усамљено дрво, па испод њега. Видиш ли ону врзину... Е, иза ње — покази ми наредник.

Поред те врзине виде се свежи ровови. Одатле се пружају десно посред једне њиве, онда ивицом кукурузишта и губе се у неком забрану. Даље, они се протежу поред стогова сламе, после су заломљени у цикцак и нестаје их у да-љини. А готово равномерно испред наших ровова, само негде ближе, а негде даље, протеже се линија непријатељских ровова... Кроз дурбин видимо наше војнике како леже. Један чак скинуо блузу, други се сагао и иде поред рова. У оном кукурузишту један се исправио и осматра. А нешто позади, види се мали ров. Сигурно заклон за командира чете. из аустријских ровова провирују жути телећаци, а иза стрељачке линије крећу се тројица и одлазе у позадину.

Танасије проба телефон и разговара:

— Ето, седимо и пљуцкамо на цео свет...

— А-ха, питаћу те, кад стану да пљуцкају на нас — вели више за себе батеријски наредник. Тада се окрете мени: — Пази у правцу оне шуме... ено га пут, види, види... колона се нека креће. — Онда се саже према Танасију: — Извести командира да се креће дугачка колона непријатеља.

Изгледа као да су стали. Ено га један на коњу, сигурно командант... Војници седају са стране пута.

— Господине наредниче, пита командир колика је даљина од вас до непријатеља — говорио је испод нас Танасије.

Наредник цени одока и обрати се мени:

— Мислим... хиљаду и четири стотине метара...

— Господине капет...

— Ћут! — дрекну наредник. — Е, морам да те бијем. Ко ти је казао, стоко једна... Сада кажи: хиљаду осам стотина метара. Боље је да кажем више него мање, па да наше побијем.

Негде десно зачуше се топовски пуцњи, и, као на једну команду, отпоче топовска паљба на целом фронту. Шрапнели ишараше равницу жуто-црвеним димовима, али доста далеко иза наших ровова. Напрегнутом пажњом посматрамо жуто-црвене букетиће, које ветар лагано носи. Видимо како су наши пешаци полегали и држе пушке приправне за паљбу.

— Господине наредниче, јавља командир да осматрате: гађа наша батерија.

При страховитој треску ми и нехотице завукосмо главу у рамена. Налазили смо се испред топовских цеви наше батерије и зрна су летела готово изнад наших глава. Блудимо погледом изнад непријатељских ровова и једва пронађосмо наше димове у једноме шумарку, далеко иза стрељачке линије. Онда смо скраћивали опрезно даљину све по сто метара, док нас Танасије не погледа:

— Господине наредниче, љути се командир и вели да не осматрате добро...

Већ смо преморени што стојимо стално на једној нози, и наредник се љутито обрецну:

— Е, није него!... Нека он дође ако му није право! — па се обрати мени: — А да зрно удари у наше ровове, онда бисмо ми били криви.

Скратисмо даљину још за сто метара и шрапнели експлодираше испред непријатељских ровова. На догледу видимо како се кукуруз повија под силином шрапнелских куглица, а непријатељски војници се у рову ускомешаше и ашовима почеше избацити земљу, да би се што дубље укопали.

Заборавили смо на умор. Усхићени смо пред самртним страхом непријатеља. Такав је рат. Сентименталност престаје пред грубом стварношћу и два супротна збивања боре се: хоћемо да непријатељ умре, да бисмо ми живели. И радујемо се његовоме ропцу и поигравамо од радости гледајући како разорна зрна са громким треском избацују из ровова унакажене лешине.

Нешто из страха, а можда и по инерцији покрета, пешаци су на обема странама пуцали све бржим темпом. Аустријска артиљерија је тукла наше ровове, али, за срећу, шрапнели су се распрскавали сувише високо, те се њихово дејство није осећало. Сада су почели да траже и нашу батерију. Кроз задње прозорче видимо како се војници у међувремену паљбе укопавају.

На десној страни од нас кркљало је од пушчане ватре. Из оне шуме непрестано допире клокотање митраљеза. Нека наша батерија, а и аустријска, засипају, чини нам се, исти простор у шуми.

Изгубили смо појам о времену. Али одскора, непријатељска артиљеријска паљба бивала је све бржа. Сигурно су сада истурили осматраче на дрвета, јер су њихова разорна зрна падала у близини наших ровова. Видимо како наши војници разваљују један плот, и трче погнути носећи прошће, да би се унеколико заштитили... Наједном опет угледасмо ону колону у даљини, на коју смо били и заборавили заузети осматрањем на другој страни. Аустријанци су прилазили брзо оној шуми.

Известисмо командира да се та колона налази полудесно од нас, а удаљена је од непријатељских ровова око шест стотина метара. Али наша зрна падоше сувише десно, те их вратисмо. Коло не нестаде међу високим кукурузима. О појави ове групе известили смо и дивизион, како би се скренула пажња осматрачу суседне батерије, која је била десно од нас.

Уто се проломи страховита експлозија у равници пред нама. Огромни комади земље летели су у висину и напослетку остаде црн и густ стуб дима. За овом је следовала друга... трећа... четврта. Ми се немо погледасмо, престрављени да та неман не захвати случајно и нас овде на торњу. Била је то нека хаубица са којом се сада срећамо први пут. Иако бесциљно рије по равници, ипак је дејство њено поразно и људи са страхом слушају њену ужасну грмљавину.

Непријатељски ровови као да оживеше. Видимо неко комешање, војници стављају телећаке, и о томе одмах известисмо командира. Са зебњом помишљамо шта ће бити ако сада крену на јуриш, и стрепимо за наше пешаке, који још не виде покрет непријатеља. И наједном се аустријски ровови заплавише. Искочише изван рова.

— Јављај: брза паљба! Крећу на јуриш!

Према оној чистини угледаше их наши пешаци чим се појавише и отпоче убиствена брза ватра. Непријатељски строј се поколеба. Неки падају, други лежу и побијају ашовчиће испред главе. Али кроз кукуруз напредују у скоковима. Наша батерија отвори брзу паљбу. Шрапнели пресретоше плаве блузе на отвореном простору. Тада припуцаше и наши прикривени митраљежи. Кркљало је громовитом жестином... Непријатељски се строј расплину, неки одмакоше, други засташе, и наједном сви полегаше на отвореном простору.

Равница је бректала од пушчане ватре. Пета батерија је сипала челик са кошењем улево и десно, стварајући ватрен застор пред нашим рововима. Прилепљени за земљу, наши пешаци су бесомучно гађали, док је непријатељска артиљерија тукла ураганском ватром нашу позадину и село, те се торањ из темеља тресао.

Згрчени и напрегнутих нерава, исколчених очију, посматрали смо агонију равнице... Моћна царевина је пришла надохват руке, већ се непријатељи гледају у очи. Потребан је само дрхтај срца, да се наша слаба веза раскине.

— Ако те има Боже, подржи још мало, још мало — шапће Танасије испод нас.

— По десет разорном! — виче наредник стиснутих песница... јер се они колебају... не, не, нови придолазе... Брже, гађајте, убијте их, то нису људи... Ено га где паде, онај се у ковитлац окреће. Али зашто они наши леже мирно... мртви, мртви. Ох... рину разорна у гомилу... Ала падају... Они беже, а митраљез цичи, као да вришти, и од њега се склањају, па се непријатељски војници збијају у кукурузиште, да се заклоне од наших погледа.

Али сада их гађају њихови позадњи, и укљештени, они падају ничице. А из шуме десно куљају као ројеви, ено их где трче, један паде, још један, остали одмичу, и цео се строј сручи иза врзине на сто метара од наших ровова. Не могу даље... Они у кукурузу се колебају. Неки се побауљке враћају. Још један оркан онако, брзо, брзо, батерија заурла, над врзином блескају димови као мехури, плаве блузе ижђикаше и у паничном страху сручише се назад, у своје ровове.

НА КАРТЕЧ!

Н

а чистинама и између кукуруза лежали су мртви војници у плавим блузама. Било је и тешко рањених, који су немоћно дизали руке, вапијући за помоћ. А они из ровова посматрају жалосни крај својих другова, који су домалопре били живи, а сада непомишни, обливени крвљу леже.

Чудно... чудно. Присуствовао сам егзекуцији једнога војника, који је напустио фронт да би видео своју децу. Кажу, казна је требало да буде више примерна... Ископана рака, а он убледео, стоји везан, блудећи погледом, не би ли сачекао нечију милост. А околу људи тмурни и озбиљни, као да се стиде жалосне улоге. Потпоручник, важан и наругушен, убеђивао је себе да извршује правду. Онда су осуђеног везали... Лака дрхтавица је обузела војнике пред страшним приказом што ће насилно умрети један човек... Пушке су праснуле, језиви јаук је запарао ваздух, лица људи се грчила. Још један плотун. Млитаво тело се опустило, а глава клонула... Војници су се враћали ћутећи, док им је у ушима одјекивао јаук самртника

И после много времена, у бесаним ноћима, гледали су они онај болан поглед, млитаво тело и опуштену главу свога друга.

У сличном положају налазили су се они у равници. Сви су били осуђени на смрт. Иако је осуда колективна, ипак то нимало не умањује обострани страх. Али свима пред очима лебди она опуштена глава и све их храбри нада да ће сваки пре убити свога противника и тиме спасти себе.

Први напад је одбијен. Пешачка ватра је клонула на целом фронту, изузев оне врзине, где су непријатељски војници нашли природни заклон, и где пушке сада праште само из страха да не би неко кренуо на јуриш. Али непријатељска артиљерија као да је помахнитала. Убрзаном паљбом и разорним гранатама засипа наше разређене пешачке ровове. И ми видимо њихове топове у даљини, видимо чак и ону хаубицу, баш са стране пута, али до ње не можемо да добацимо. А наши пешаци траже помоћ, грде нас артиљерце, ми немоћно кршимо руке и заједно са њима страдамо. Кроз задње прозорче видимо како њихове гранате рију око наше батерије... Али зато ми разарамо њихове ровове, да бисмо заштитили нашу пешадију. Гледамо како каре у галопу довлаче муницију... Командир нам скреће пажњу преко телефона да пазимо сваки покрет непријатеља.

Која вајда!... Наши редови су све ређи. Видимо како се рањеници извлаче из ровова, мртви остају, а попуна не стиже. Наша батерија штити огроман фронт по ширини и дубини, и не знамо куда пре да притекнемо у помоћ.

Кажу да су се стратегија и тактика развиле на степен науке и читаве књиге су написане о вођењу ратова. Али сва та наука, посматрана са врха црквеног торња, личи на неки водени конац и сва би се могла свести само на три речи: срце, људи, оруђа.

Као после неке страховите олује и непогоде, поља су оголела, снажна дрвета оборена, и сада се пешаци гледају отворено. Она хаубица рије земљу, затрпава наше ровове, али нико не одмиче. Збијају се пешаци или искачу из ровова и скривају се у дубоким јамама, где су експлодирала зрна, јер верују да зрно никад не удара на исто место. И ми преврћемо њихове ровове. Види се да им није лако, јер су две њихове батерије узеле на нишан и без престанка рију око наших топова.

Сунце зађе за густ, црн облак, и у даљини замрачи од прашине. Ветар поче да завија око црквеног торња.

— Пређи на моју страну, да променимо ногу — обрати ми се батеријски наредник.

И тада наједном нестане оног тешког стања, које ме мучило већ дуже време, а ни сам нисам знао од чега је долазило.

Из оне шуме десно почеше да излазе Аустријанци и кроз импровизовану саобраћајницу да ускачу у ровове.

— Пази, пази... јави брзо командиру да наилазе појачања. Од последњег осматрања десет хиљадитих десно. Брзо, брзо...

Али тада устукнусмо и уздигосмо рамена. Пред нашим очима проломише се страховите експлозије.

— Шрапнел... хаубица... ау!

— Пита командир како су пали меци?

Ми се само погледасмо пренеражени. Изгледа, сада смо на реду ми. Не говоримо гласно, али се разумемо. А командир пита... Ми дрхтимо од могућих последица. Ипак, ипак... онима доле је теже.

— Нека понови плотун.

Пазићемо сада, ма шта се догодило. Али ваљда ће нас мимоићи та чаша... Господе... Ето, ето... фијук... као врисак. Ми се прибисмо један уз другог, а мускули набрекли, очи грчевито за тварамо... Хуј... Хвала ти, Боже. Експлозије се зачуше из наших леђа,

— Повећати даљину за педесет...

— Овај нас уракљи!

— Јави команданту да хаубица гађа цркву, уракљени смо.

Наше разорне загрмеше око непријатељских ровова... Видимо како прилежу. Ах, што не можемо да добацимо и до оне хаубице...

Небо се замрачило и муње свитнуше. Тешка олуја, дижући огромне облаке прашине и повијајући дрвета, спусти се над земљом.

— Каже командант, док стоји торањ, дотле да останемо...

Торањ се из темеља затресе од разорних хаубичких зрна што падоше око цркве. Коморџије беже вукући коње, а рањеници се прибили уз ограду.

— Гађа нас...

Бетар језиво звизну и ми се прибисмо уза зид... Као да очекујемо смртну пресуду... Али дужност... отаџбина... а командант вели:

— Јављај: крећу на јуриш...

Ми тренутно заборависмо на себе. Али заглушни тресак нас готово обезнани и, предосећајући несрећу, готово несвесни, сручисмо се низ лествице. Звоно тада зазвони. Неко је случајно ухватио за уже. Танасије дохвати телефон. Нагрнусмо на врата, једва их отворисмо од набацаних цигала. У цркви се од прашине није ништа видело и, тетурајући, испадосмо у црквену порту.

Муња свитну и загрме. Крупне капи су влажиле суву земљу.

— Савијај жицу, па у батерију! — и ми пођосмо журно. На раскрсници устукнусмо... разорна граната ударила у муниционо одељење и коњи са поломљеним ногама и истресеном утробом поваљани насред пута. Над нама свитнуше шрапнели и прилегосмо...

Поред нас истрча војник, ордонанс.

— Где је штаб пешачког пука? — питао је уплахилено.

— Ето... сигурно ту! — махнусмо руком обухватајући цело село.

Али појава овога војника опомену нас и на нашу дужност. Јер торањ, иако напукао, још стоји... Сетисмо се команданта и ми се погледасмо. Батерија наша и даље је гађала са старим елементима. А ако су наши одбили напад... Ако су пешаци кренули у противнапад... Коса нам се диже од ужаса при помисли да сада тучемо наше.

— Пењимо се на ову кућу. Танасије, телефон брже!

Пас неки на ланцу лајао је бесно, вукући за собом један трупац. Ветар је повијао дрвета и у лице су нас ударале крупне и хладне капи кише. Кућа је била празна. Али таван беше слеп, те једном гредом избисмо ћерамиде. Ветар зафијука. Наредник промоли главу.

— Бежи!...

— Куда, зашто, стани! — и ја притрцах отвору, да бих умирио савест своју. Муња свитну, те ми очи засени. Грмљавина и тресак разорних граната затресосе кућу и греде на тавану као да застењаше... На оголеној равници угледах наш стрељачки строј како у нереду одступа. У нашим заклонима били су Аустријанци. А из оне шуме наступали су у масама. Наредник је био пред кућом.

— Свршено је — рече — што брже у батерију, да и њу не заробе.

Село се разламало од експлозија шрапнела и разорних граната. Али већ смо преморени... па шта буде. Кроз једну бочну сеоску улицу видимо како наши пешаци, погнути, у скоковима одмичу... Сами смо ишли друмом. Угледасмо и батерију. Над њом праште непријатељски шрапнели, али батерија и даље дејствује...

Командир прекиде паљбу, када нас угледа.

— Господине капетане, пешадија одступа. Треба да се одмах повучете.

— Јесте ли сигурни?... Али ја немам наређење за одступање! — Ипак се окрете нареднику Живојину: — Трчи и јави да предњаци буду спремни. А ви можете у батерију.

Претрчасмо брисани простор и сручисмо се у заклон. Питају војници каква је ситуација. Али ми смо толико преморени, да само дигосмо руке изнад главе и они разумеше: горе бити не може. Чуди нас само упорност командира. Батерија без осматрача је као слепац без вође. Али он још нема представу оног одступања. Уосталом, ми смо му рекли своје.

Осећао сам вапијућу жеђ и затражих воде. Дадоше ми једну чутурицу. Баш тада шрапнел тресну и зачу се неко мумлање, као зујање бумбара, док тек поред топовског точка бапну упаљач шрапнела, одби се од земље и пролете преко наших глава. Вода ми застаде у грлу и појури на нос.

— На картеч!!! — зачу се команда као вапај и војници полетеше топовима.

Из чељусти топовских је сукљао пламен, а цев се трзала уназад као шип на парној машини. Од громког треска топа и експлозија зрна на устима цеви нисмо ни чули сада пуккарање шрапнела непријатељских. Јер пао је последњи крик у артиљеријској команди: на картеч! — исто као на броду који тоне: појаси за спасавање.

Људи су свесни да смо напуштени. Пешадија је вероватно заобишла село да би избегла убиствену ватру непријатељске артиљерије, и ми смо сада препуштени сами себи. Не тиче нас се више позадина, већ бранимо место на коме смо и, преко ових топова, животе наше.

Збуњени пред навалом челика, непријатељски војници су у паничном страху бежали у село.

А кроз прасак топова и грмљавину неба, једва се чуо дрхтави звук трубе, позивајући предњаке. Као вихор, излетале су шесторне запреге из кукуруза, осветљене муњама, и у месту се зауставише код својих топова и кара.

— Четврти топ нека дејствује... Да се покупи и последња чаура. Први вод галоп! — викао је командир, капетан Мирковић.

И последњи пуцањ... Послужиоци на рукама покренуше топове и каре, прикачише их за предњак који се већ креће и у покрету се пењу. Возари већ полегли, у галопу излазе на насип, да се задњак готово занесе, и онда опруженим трком низ друм, без одређена циља и правца.

КРВАВ ТЕКУЋИ ПОСАО

Коњи су бректали када се батерија зауставила. Киша је уједначено

падала, а на земљу се спустио сутон са хладном јесењом измаглицом. Са готово усијаних топовских цеви одилазила је лака пара.

Командир је јахао дуж батерије, питајући да ли су сви људи на окупу.

Војници су оживели, јер су избегли смртну опасност данашњега дана. Сада готово нико и не опажа да пада киша. Само када се не чује више фијук куршума и фрктање граната.

— Ово су божја посла, али не ваља оно што људи раде! — вели Петар нишанџија, квасећи дланове, па после превлачи преко лица да би се освежио.

Ишли смо сада обичним сеоским путем, по глибу и мраку. Једва пронађосмо пољану где беше цео наш пук. Причају, како су мислили да су нас заробили.

— Ама замало, бре, да нас увате за гушу — објашњава неки од наших војника.

Команданти су нервозни, јер ордонанси у мраку не могу да ухвате везу са пешачким јединицама. Не смемо даље, да се не бисмо сувише одмакли, али је и опасно остати на овоме месту: фронт више не постоји. Непријатељ свакога часа може наићи на цео артиљеријски пук. Однекуда се појави један батаљон пешадије. Командант његов вели да не зна где му је команда пука. Јединице се свијају у колоне по пољима, али су сада у мраку погубиле везу међу собом... Нигде звезде да бисмо се мало оријентисали, а киша лије, помрчина је густа као тесто и страшна као смрт. Ордонанси зазиру од свакога дрвета, од свакога жбуна, и нико ником не верује. Њихова уобразиља у ниском шумарку види читаве пукове, и, најчешће из страха, враћају се. Или по целе часове стоје на једном месту, стрепећи од свакога шушња, чак и од свога рођеног даха.

Наш командант пука је издао наређење оном команданту батаљона, да размести своје војнике као заштиту артиљерији. Прокисли и преморени, шљапкали су мрзовољно пешаци поред топова и изгубише се у ноћи. Али нису одмакли далеко. Бојали су се да не наиђу на неку од наших јединица које лутају по пољима, и онда би се покрвили међу собом.

Тешило нас је само то што исто стање страха мучи и непријатеља, и утолико више што је он на туђој територији.

После онога страшнога дана, царовала је свуда около гробна тишина, коју је нарушавало само успављиво шуморење кишних капи.

За сваку сигурност, топови су окренути у спољну страну, запреге су биле унутра и на сваки топ су истемпирана по четири зрна: „на картеч“. Нико се није мицао са свога места. Паљење цигарета је најстроже забрањено. И пресамићени преко топова, прокисли до голе коже, провели смо тако целу дугу јесењу ноћ.

У свануће настао је покрет пешака и прикупљање јединице. Одаслате су одмах пешачке патроле да „ухвате везу“ са непријатељем. Муниционе колоне су довлачиле муницију. Војницима је издељен само по један хлеб, као храна за данашњи дан, и бог ће свети знати за колико дана још...

— У рату је главно да су пуне фишеклије, а храна је нешто сасвим споредно! — говорио је јетко наредник Милутин. — Уосталом и нашта ће, када је човек и тако одређен да погине.

— Главно је да они из позадине остану живи — одговори потпоручник Александар. — А бре, овај мој шињел тежак је сто кила.

— Господине потпоручниче, како ћемо да изделимо кафу?

— Какву, бре, кафу?!... Ко даје то сад!

— Па... набавили су...

— Ко?

— Наши... овај... Танасије и Јанкуљ.

Било је очигледно да су ноћас, када је наређена најстрожа приправност, побегли из батерије, чиме су учинили велику кривицу. Али они су сада донели кафу... Александар напућио усне и шиче кроз поткресане бркове. Онако покисао, а уз то и необријан, личио је на некога реконвалесцента из душевне болнице. Заколута Александар очима и викну:

— Овам' са њима!

Застрашени, ишли су несигурним кораком Танасије и Јанкуљ. Били су каљави до појаса. Собом су вукли две велике тестије, из којих се нешто пушило.

— Је ли тако?... И то без дозволе!... И опет вас двојица!

Танасије и Јанкуљ су ћутали.

Али они су се постарали за све људе, који су промрзли, и који би са највећим задовољством попили сада неколико топлих гутљаја. А и потпоручник Александар и ми остали такође. И мало спуштеним гласом он запита:

— Шта вам је то?

— Кафа, господин потпоручник... врућа, ево видите! — па му поднесе готово под нос, да би га одобровољили.

Александар махну главом, расположен.

— Оца вам мангупског, кажите ми право: како умакосте и где је нађосте?

Охрабрени, почеше обојица углас:

— Господин потпоручник, када смо дошли...

— Био је мрак...

— Чекај, говори ти, Јанкуљ.

— Господин потпоручник, кад је пао мрак, занемоћамо ја и Таса... па се мало одмакнемо. А он каже:

— Није ја, него ти кажеш!

— Ама сад свеједно — упаде потпоручник Александар. — Како нађосте село?

— По кучићи...

Насмејасмо се. А смеју се и њих двојица.

— А у село коморције из штаб... баш кувају кафа. А Таса каже: „Добро вече“, а и ја кажем. А онај чучнô и меша, а покрај њега две кутије пуне са шећер и кафа. А ја мигнем случајно на Тасу, а Таса одједном занемоћа у трба и понесе у мрак оне две кутије. После смо код други коморција скували, а тестије смо случајно нашли у једна кућа.

— И тако све случајно — вели кроз смех потпоручник.

— Богами, господин потпоручник...

— Добро, добро — саветује благо Александар — други пут немојте без дозволе да се удаљавате, а сад изделите свима кафу. — Тада се окрете поднареднику Траилу: — Само пази да не примете они из четврте батерије.

Већ се разданило и кроз млечни застор од облака назире се сунце. Изгледа да ће дан бити леп.

У даљини се чују појединачни пучњи. Патроле су се сигурно среле. И последње пешачке јединице замичу међу шумарке и високе кукурузе у правцу одакле допиру пучњи. За артиљерију у равници је тешко осматрање, те се за пешачким јединицама упутише и наши одржачи веза. Пучњи су све чешћи. Кажу како је наређено да се непријатељ протера или заустави по сваку цену.

Војници су потпуно мирни. Можда по инерцији, или што су преморени, те су постали равнодушни. А можда су и огуглали, тек сви мирно очекују да се обави и овај данашњи крвав текући посао. И то што пре.

Одјахао је некуд и командант дивизиона, са свима командирима батерија.

Ми се разузурили на сунцу и дремамо. Изгледа нам да сунце никада није овако пријатно грејало.

— Да ме пусте сада, гарантујем да се не бих пробудио до сутра изјутра! — вели Милан, завијајући дуван крижанац.

— А мене да пусте... — поче Александар.

— Знам — упаде Милан — отишао би право код неке женске.

— Тако је — Александар се зацени од смеха. — Погодио си, и то код прве коју сретнем.

— Је ли — Милан нас гурну лактовима — ја мислим да би Милутин отишао право у цркву.

— Море, пустите ви мене кући, ја бих знао где бих отишао.

— Пуштамо те. И вас двојица га пуштате... Ево, Милутине, Мићо, Микуле, слободан си. Пожури, воз само што није пошао.

Милутин окрете главу на другу страну, јер није волео да се шала збија на његов рачун. Али ипак, кад Милан пође у своју батерију, он му добаци:

— Милане, Мико, Микице, пожури на воз.

— Ово баш кркла — вели Александар, слушајући брзу пешачку паљбу. Али тада угледа командира који се у галопу враћао, и окрете се батерији: — На своја места!

Командир нареди да возари појашу и послуга да седне. Онда се окрете у правцу села:

— Батерија здесна у топовску колону, марш!... Батерија галоп!

Зафијукаше бичеви, коњи уситнише, онда опружише вратове избацујући копите, и батерија полете. Возари се уздигли на узенгијама, па полегли, левом руком

држе дизгине левака готово иза ува, а десном руком за ђем дешњака и вију бичем изнад коњских глава. Одскачу задњаци топова и кара, а на завијуцима занесени рију земљу, или севају варнице испод точкова, док се послуга, згрчена, тресе или одскаче као на дрндалу. Сељаци, изненађени заглушном хуком, гледали су престрављени помахниталу батерију... Чело батерије је скретало надесно, главном сеоском улицом. Предњи возари се нагињу на десну страну и свом снагом належу на врат дешњака, мењајући тако правац из места, док су се задњаци кретали на једну страну и заносили готово до уличних јаркова... Прштало је камење под челичним шинама, а са коњских копита су одлетали комади блата, ударајући по лицу возаре и послугу на топу.

Пројурисмо кроза село, онда се сручисмо десно, на једну пољану. Пред мојим водом се наједном створи нека гомила. Возари у последњем моменту једва обиђоше и у пролазу видех само згужвану масу од коњских тела и људских глава, над којима је штрчала високо руда топа.

Командир је руком давао знак: „Палба налево, батерија стој!“

Возари наједном скретоше надесно и батерија стаде. Послужиоци сјурише са својих места, откачише задњаке топа и кара, а возари са предњацима одјурише кроз неке шљивике у позадину.

Чујемо прасак пушака и језиви звизак куршума. Људи се збуњено окрећу тражећи неки заклон.

— Послуга другог вода, трчећим кораком код онога топа! — нареди командир.

Захваћени једним зрном са бока, погинула су оба предња, а средњи и рудни са својим возарима налетели и падали... На предњег возара свом тежином пао један коњ, и возару из уста тече млаз крви. Средњи возар јечи са сломљеном ногом, а рудни возар је одскочио у страну.

Док су једни распредали ову гужву, други су откачили задњак топа и трчећим кораком га одвукли на своје место.

И ту где смо се зауставили, остали смо четрдесет и два дана...

НА УЗОРАНИМ И ПУСТИМ ЊИВАМА МАЧВЕ

О

д Митровице до близу Шапца протезале су се линије пешачких

ровова, ближе или даље, а било је места где између њих није било више од педесет метара, да се и каменом могло добацити. А на обема странама су распоређене батерије, које су тукле противничке ровове, а некада, због малог одстојања, и своје.

Ми смо се утврдили тако као да ћемо на овим узораним њивама да векујемо. Послужиоци на сваком топу имали су своју земуницу с једне стране, а са друге стране топа био је магацин за муницију... Нешто најпростије и најобичније. Била је то четвртаста или правоугаона рупа дубока два метра, отприлике као ископани гроб. Преко ње су положене греде с једне на другу страну, онда изванат слој шаше, а преко тога она избачена земља, те је земуница споља личила потпуно на свежу хумку. Отвор је био према страни где је топ.

У мрачној земуници, испуњеној мирисом буђавога сена, проводили су војници дуге ноћи. Преко њих су скакутали неки жапчићи, а над главом у оној шаши су шушорили миши. А кад већ досаде, онда се придигне неко од људи и лупи песницом у греду. Примире се за кратко време, па онда наставе свој посао.

Напред су истакнути наши осматрачи и преко дана отварамо паљбу више пута. У међувремену чистили су војници топове, довлачили сламу, прали своје рубље или копали саобраћајнице између топова... Али ноћи нам дојадише. По неколико пута се дижемо и отварамо ватру. Пешачка паљба обично почне негде на левом крилу, затим се распе целом дужином фронта. Равница хучи и кркла од праска пушака и митраљеца. И онда обично јављају пешаци: „Отварајте паљбу, изгибосмо!“ Или: „Непријатељ креће у напад“... Али после неколико шрапнела, пуцњи пушака нагло престају, сем оних истакнутих предстража, које по целе ноћи „кевћу“. А од њих обично и почиње. Кажу да те мртве страже по целе боговетне ноћи пуцају, из страха или због разних привиђања, која проистичу од шуштања лишћа или од клаћења дрвета. И онда ваде бомбе. Фронт се умаласе и тада траже помоћ артиљерије. Отприлике исто онако као када деца загаламе, па се мајка појави са штапом у руци.

— Ах, када ли ћемо једанпут изићи из ове пусте равнице! — говорили су војници, зазирући од сваког фијука куршума.

Али једнога дана зазврјали су сви телефони, почев од оних из пешачког рова, до телефона из штаба дивизије. Извештавају пешаци како су Аустријанци довели у свој

ров читаву батерију и да „све побише“. А командант дивизије најстроже наређује да се батерија пронађе и уништи. Командант пука ставља тај „масакр“ у дужност команданту дивизиона, а овај заповест преноси командиру батерије, с напоменом да овога пута водници лично осматрају из пешачког рова. Командир батерије позва нас два водника.

— Командант је наредио да одмах сада пође један од вас двојице. Ићи ћеш прво ти — и показа на мене. — Та се батерија налази према четвртој чети...

— А где је четврта чета?

— Како, где?... Па ваљда није у мом џепу, него тамо напред! — и командир махну руком обухватајући простор од два километра. — Јавићеш се командиру чете. А наши телефонисти су код прве чете. Одмах их дозови и успостави везу са батеријом. Хајд сад одмах... А-ја, наредио је командант да се при поласку јавиш њему.

Војници су ми усрдно помагали да се спремим. А када сам пошао из батерије, растанак ми је био исто онако тежак као када сам на дан мобилизације пошао од своје куће.

Дођох пред земуницу команданта дивизиона. Он скиде са ушију телефонске слушалице и усправи се.

Пошао си. Е добро. Отвори само очи и немој да ми шенлучиш. Јеси ли разумео?... Хоћу да ту батерију лично својим очима видиш, а не да те лажу пешаци. А кад је видиш, да ме одмах известиш. Јеси ли разумео?

— Разумем!

— Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам да непријатељску батерију пронађем...

— Да је лично видиш!

— Да је лично видим и о томе вас известим.

— Тако је! Збогом! — заврши нагло и пружи ми руку.

Поздравио сам. У ставу мирно окретох се надесно и насумце, без тачно одређеног правца, пођох пут ровова.

Док сам био на догледу батерије и команданта, ишао сам куражно; али чим зађох у једну шумарицу и осетих да сам потпуно сам, обузе ме неки немир. Требало је прећи овако по равници хиљаду и пет стотина метара да бих стигао до наших пешака. А на томе путу има простора који се можда види из непријатељских ровова, па ће ме сигурно гађати. Застадох.

На фронту је била тишина. Пред собом видим неке изгажене кукурузе, мало даље шумарицу, онда неке ограде имања. Али ако отворе паљбу? — паде ми на памет и задрхтах, гледајући где бих се заклонио. Онда потрчах до оне ограде, прескочих је, труло прошће заупцкара, и ја се бојажљиво окретох. Нигде живог створа. А мало даље рупа од гранате и свеже избачена земља. Обиђох пажљиво... можда је ту и мртвих било... Преда мном припуцаше пушке. Куршум звизну изнад главе и ја легох уверен да мене гађају. Хладан ме зној проби... Али глупо је лежати на отвореној ледини. Подигох главу да осмотрим, затим нагло скочих и дотрчах до једног дебелог храста. Скинуо сам шајкачу и брисао зној са чела... Сетих се тада оних у батерији како лешкаре поред топова. Па бар да је неко поред мене! Чини ми се као да сам одбачен од целог света. А заповест се мора извршити. Али ваљда нисам ја сам који овуда пролази — храбрим самога себе, провирујући иза храста, не бих ли кога угледао. А преда мном нека нива засађена тиквама. Да је обиђем, биће много далеко; учини ми се зато као најбоље да је претрчим. Али, када закорачих, онда уобразиох да на мене нишани цео стрељачки строј... Назад не могу. Већ избезумљен, прикупим снагу, и потрчим, мислећи свакога тренутка да сам ја још жив, а она врзина далеко, далеко, чини ми се даха немам, ноге ми се уплетоше и ја падох... Чујем само ударе свога срца. Удахнем ваздух, и зауставим дах... Као да негде лево пуцају. ја прилегох. Ах, да ли има краја овоме — магловито мислим и сетих се команданта, који онако спокојно наређује.

По пуцању увиђам да сам близу. Оштар прасак се разлеже негде преда мном. Човек мора да се диви тим пешацима. Гину као стока и нико их не жали; па се још команданти поносе бројем мртвих. Предосећам да сада наилазим међу други свет, частан и узвишен, али који живи у вечитоме паклу.

Иако с презиром мислим на позадину, ипак, ипак... човек нема шест живота. Сунце благо сија и поветарац као да милује. А она тиква пробушена, сигурно од куршума, и ја подскочих, те се прилех уз једну врзину.

Тешка је самоћа и кад живот промиче редовним током, а камоли сада у рату. Ама да ме ране само!... Шта бих радио?... А угледаће ме сигурно, јер тек ваљда не постоји неки зид иза нашега фронта. И све више увиђам у какав сам глуп положај запао, и не својом грешком... Махнуо човек руком и рекао: ето у том правцу!

Промолих главу иза врзине и сада осатрам... Лево једна полусрушена кућа, испред мене забран, а десно нека свеже ископана земља. Опет сам погледао у кућицу и, на своју велику радост, приметих да неко промоли главу.

Трчећи стигох. Један ме војник поздрави.

— Која је ова команда?

— Четврти батаљон...

— Откуда ви овде?

— Па — ете, кујна...

— А где су ровови?

— Ето их испред шуме, ено, види се.

— А да ли вас гађају?

— Гађају, али се ми осигурали одонуд — и показу у правцу ровова.

И онда ми објасни како ћу доћи до четврте чете.

— Виде ли се непријатељски ровови?

— Е, ете... како да ви кажем, виде се од оно дрво, па до ону врзину.

— А пуцају ли?

— Па... пуцају — вели ми равнодушно, као да се они отуда камењем гађају!

— А идеш ли ти?

— Идем, кад ме зовне командант.

— А... је л те гађају?

— Пуцају, али ја ништа. То им је посђ.

— Хоће ли мене да гађају?

— Ко им зна њину ћуд! А неће ви опросте!...

Е дође ми да га ударим.

— Добро, је ли ко погинуо, када се швићкате по цео дан?

— Јес, богами, чвркну једног јуче.

— Намртво?

— А, јок, добро прође, отчепи му само вилицу.

Онда мислим, да ли се прави шерет, или је збила толико отупео да је већ постао равнодушан према толиким грозотама. И да бих га ставио на пробу, обратих му се строгим гласом.

— Обуци блузу, да ме отпратиш до команданта.

Без и једне речи се окрете п навуче блузу, готов да пође.

— Припазидер, бре, на ватру! — обрати се некоме унутра.

— Али не, ниси ми потребан... могу ја и сам.

— Па... како ви наредите — одговори доброћудно.

— А када носите вечеру?

— А, нема 'вод' вечере! Однесемо пред зору па за цео дан. Преко дана не палимо ватру... Тек сада...

Сетих се тада батерије, где се служба обавља као за време мира. И још налазе да им пасуљ није добар, па замичу у село за кокошке.

— Једном баш 'нод' код оног дрвета, пробушише ми казан. Срећом, бејаше купус. Истече чорба, али остаде густиш.

Сунце већ беше зашло, али је још светлео црвени ужарени ореол, као да ватра гори.

— Могу ли сад?

— Можете... само претрчите, сигурније је — тешио ме.

Пођох колебајући се. Требало је само једна пушка да плане, па да се одмах вратим. Али стид ме од војника. Воле пешаци да се подсмехну артиљерцима.

Код онога дрвета задрхтах — завукох главу међу рамена и потрчах што брже могу. И тада се сетих пробушенога казана. Ветар је шиштао око мојих ушију, мени се чинило као да праште пушке, али ја сам још жив, жив јер трчим, још мало... и утрчах у ону врзину. Застанем, па се окренем и видим куvara који ми махну руком, као да вели: е, сад можете слободно. Био сам срећан што сам остао читав и, онако усправан, стајао сам да се одморим. Заборавио сам да ме и у том положају може куршум погодити, јер сам већ преживео тренутак када сам био на погледу њиховом.

Тада ми је постало јасно зашто су пешаци онако равнодушни кад около њих звижде куршуми. Та они су толико пута били на нишану пушке и остали живи, а тек што би се чували кад их нико нарочито не гађа.

Пођох кроз забран и тада наједном угледах ровове.

Преда мном се испречили огромни бедеми од свеже земље, између којих су зјапиле дубоке јаме. По једној благој низбрдици слетео сам у тај лавиринт, где угледах људе на чијим се лицима огледала патња, и оцртавали ужаси крвавих дана. Бледи и испијени, необријани већ толико времена, а одело им у нереду и каљаво. На ногама поцепани опанци или остаци цокула, које су већ побелеле од воде и блата. И још дубље рију и канал продужују у позадину.

Пешаци...

Ипак, поздравише ме, а један прошапута: „тобџија“ — и сви погледаше, чини ми се мрско, у моје сјајне чизме и светле мамузе.

— Где је командант батаљона?

— Право, па десно... Изворац, води господина наредника.

Тупо одјекује звек мојих мамуза по мекој и љигавој земљи која заудара на неку устајалу тињу. Ров је дубок до висине човека, а над главом се натквесила избачена земља као планина. Сунце је давно зашло, саобраћајнице су мрачне, те ми изгледа као да тонем у ону земљу, а да се за мноштво откида цео остали свет. Али онај императив дужности који нагони људе у смрт угушује моју савест и ја сам машина која се одбија од влажних зидова, готово равнодушно, јер ми је ваљда тако суђено, убеђујем себе. И кад већ мора тако да буде, онда нека буде, јер тако и ја хоћу.

— Ево, овде је командант — показа ми руком онај Изворац на једну јазбину из које је зјапио мрак.

Стадох на улазу и лупих мамузама да бих скренуо пажњу на себе. Из мрака се појави људска прилика. По капи познадох да је виши официр. Он ми пружи руку, и онда поче придику.

— Добро су се решили да те и сада прате. Па, бре, брате, ми изгибосмо овде, а нигде једног артиљерца...

— Мени је сад наређено — заустих да се правдам.

— Не говорим ја о теби, већ о онима који теби наређују. Њих бих ја дотерао овде, да виде како је. А шта си ти у батерији?

— Господине мајоре, ја сам водник другог вода.

— Аха! — он се насмеја. — Знаш, питам да нису пратили некога који набавља фураж. Добро, добро! — Па се окрете: — Ордонанс!... Води наредника код командира четврте чете. Дакле, наредниче, тај топ мораш да пронађеш и да га уништиш.

Поздравих и пођох, а у ушима ми непрестано бруји: „Да га пронађеш и да га уништиш.“ А то исто вели и мој командант а вероватно и сви они виши. Већ сам почео да се плашим величине и важности задатка. А да га пронађем треба да га видим, а ако ја видим њега, видеће и он мене... Лупим главом о земљани зид и устукнух.

— Пустите мене напред. Овде скрените — и ордонанс ме ухвати за руку.

Пушке запрашташе, чини ми се, над мојом главом. Тргох се и увукох главу у рамена. Срећом, војник је напред те и не опажа мој страх. Саобраћајница води цикцак

и вођа ме непрестано опомиње да променим правац. Али сад се већ лакше сналазим, исто онако као када се у мраку силази низ степенице.

Пред нама одјекује тупарање нечијих ногу.

— Причекај — рече мој вођа, а оне се прилике прибише уза зид. — Чувајте главу! — обрати ми пажњу. И тада изблиза угледах војнике који на раменима носе сандуке муниције. Беше их једно десет. Лица се наша готово додирнуше и мени се учини као да су од камена.

Иако у правој линији нема ни сто метара, изгледало ми је као читав километар. Већ чујемо жагор људи, неко дозивање, још неколико окука па се нађох на малом проширеном простору.

— Је ли ту командир? — запита неке војнике ордонанс.

— Ко пита? — зачу се глас из рупе.

— Ја, господине поручниче.

— Ко „ја“, оца ти твога...

— Ордонанс из батаљона...

Из мрачне земунце запахну ме задах земље помешан са мирисом ракије. Неко кресну жижицу и простор се једва осветли. Сагох се на улазу и уђох.

— Мило ми је, мило, да видимо и артиљерију — говорио је дежмекасти човек у војничком оделу и без еполета, лежећи на двема даскама постављеним преко неких трупаца. Около су чучали војници. — Е па, знаш, и право је да и ви мало омиришете барут.

— Ама, имамо и ми тога...

— Знам, знам, само мало друкчије. Ја, када се нађем у висини батерије, за мене рат престаје... Посилни, дајдер ону ракију... Ето тако, једино освежавајуће и окрепљујуће средство у рову... Охо-хо! Дедер, наредниче, натегни... Знаш, скотски живот проводимо.

— Господине поручниче — појави се једна сенка на отвору — извршена је попуна муниције.

— У реду... Него стани... Јесте ли требовали пушку за онога, што му је данас преби граната?

— Позајмили смо од командира треће чете. Тамо је један погинуо. Само, казао је командир да му је вратимо кад неки наш погине.

— Добро, онда води ти рачуна.

— Разумем!

Осећам како ми се мути по глави. Ови људи као да су потпуно изгубили појам о животу и смрти. Живећи овако под земљом, они се крећу као живе лешине, чекајући само час да буду расходовани. Али су и поред тога расположени за смех и шалу.

— Дакле, наредниче, ти знаш твој посао... Онај топ не гађа ноћу, а сутра како те Бог учи.

— Дошли су ваши телефонисти — додаје један ордонанс.

— А-ја! — продужи командир. — Рекао сам им да остану код митраљеза. Ту је потпоручник Алекса, па онда иди тамо... Је ли, шта има ново?

Причао сам им о неким коморцијским вестима. Али њих је највише интересовало када ће се завршити рат.

Било је то двадесетог септембра хиљаду деветсто четрнаесте године.

Изиђох, и опет пођосмо у цикцак, али после треће окуке наиђосмо на митраљез.

Потпоручник је лежао на слами у једноме удубљењу. Био је расположен кад ме угледа. „Да бар имам с ким да разговарам“, рече ми после представљања.

Наиђе и Танасије, телефониста батерије.

Обрадовао сам се његовој појави исто онако као када човек у страном и непознатом свету види свога земљака. Смејао се и Танасије и причао ми како се много ужелео својих другова у батерији.

— Нико да ме се сети и прати неку кокошку. Овде мршава посла, господин наредник. Пешаци кад крену напред, онда су газде; али овако, у рову, пука сиротиња.

Онда ми показа где је телефон. Рече да је командант два пута питао да ли сам стигао. И тада дозвола дивизион да јави.

— Господине наредниче, тражи вас командант.

— Ало, ало!

— А теби, наредниче, треба два сата да стигнеш! — прекори ме љутито командант.

— Лутао сам... нисам знао правац — правдао сам се.

— Слушај... извештаваћеш ме чим се што деси. Јеси ли разумео?

Оставих слушалицу, размишљајући како људи сасвим без разлога заплићу и онако мучан и тежак живот. Нико није знао да ме упуту, а сада се командант љути, као да сам ја шетао по пољу и брао цвеће.

— Ама, друже — говорио је потпоручник Алекса — то је њихов посао. Ми који гинемо не узбуђујемо се толико као они из позадине... Посилни, упали фењер, да види човек где ће да седне.

Туторио је нешто војник по слами, док не блесну слаба светлост. Упалио је слепи фењер који је имао отвор само на једној страни.

Била је то рупчага над којом је био кров од прошћа, са леве и десне стране заклоњена шаторским крилима.

Гледао сам са чуђењем овај свој нови стан, и задигох шаторско крило да видим куда се излази.

Поручник се насмеја.

— То лево је трпезарија, која води све до Митровице, а десно салон, дугачак до Шапца.

Изгледао сам вероватно забезекнут, те ми наново објасни:

— Ово је стрељачки строј...

— Како... ништа више напред нема!?

— Прве наше комшије су Аустријанци.

Кријем своје узбуђење и чудим се мирноћи са којом он то говори. Неко опали из пушке у близини да ми писну уво.

— На кога овај пуца када је мрак и не види се ништа?

— То су стални осматрачи. Сигурно је приметио нешто... запали неко цигарету, па се види кроз пушкарницу.

— Зар је толико близу?

— На овоме месту је до шездесет метара.

Гледао сам запањен како потпоручник мирно лежи и пуши цигарету. Усиљавао сам се да будем прибран и миран, када готово за вратом осећам дах непријатеља. Ипак, ипак, у батерији је осећање спокојства много веће, јер смо бар поштеђени изненадних препада.

Споља чујем бат нечијих ногу и неко пита за потпоручника.

— Потпоручник Радојко — вели ми Алекса.

— Помаже бог... А тобција стигао... Седи, седи, друже.

Лице му је јасно изолучено и обрасло маљавим црним длакама. Очи црне и сјајне, са којих свакога момента зрачи одблесак душе његове. Појавом својом унесе неку ведрину.

— Митраљезац, дај који трупац... Какви сте, бре, људи, дођу вам гости па ни да понудите. А шта — намигну на Алексу — дошао мајчин син. Да видиш сад кад завапи: „Господине потпоручниче, у зони сам пешачке ватре, не могу да осматрам“ — потпоручник Радојко плесну рукама и протрља дланове, а из груди му се заталаса широки смех, који откри његове беле и сјајне зубе. — Но, но, шалим се, шалим! — и он ме пријатељски потапша по рамену.

— А, збиља, имали смо једнога који је одмах известио како је у зони пешачке ватре, и да не може да осматра.

— Ја не знам... али починем да верујем у судбину... срећан случај, назовите га како хоћете. Па ти знаш шта је било пре три дана. — Онда се Радојко окрете мени. — Нареди да бацим бомбе. Ноћу је то било. Узмем са собом четири војника и понесемо по пет бомби. Изиђосмо изван рова, па им приђосмо сасвим близу, ама чујем шапат у њиховим рововима. Онда распалимо... думба, думба, па све у ровове. Зачусмо кукњаву, а ми на ледини оваквој — и показа длан. — Ја не знам како се сручисмо у ров. И замислите: никоме од нас петорице ни длака на глави није фалила, а у рову један погинуо и један рањен у главу. Ето...

Говорио је сасвим спокојно, готово весело, као да седи у некој кафани.

— И ви сте митраљезац?

— Не, већ мученик божји, звани пешак. Иначе једна животиња, која се ни у једној зоологији не помиње, а зове се потпоручник, водник четврте чете. А вабе га као: Радојко Савић — па се грохотом насмеја. — А овај је митраљезац, иначе звани „господин Алекса“.

Потпоручник Алекса се протегну, да му запуцкараше кости и лупи ногом о земљани зид, да се читави комади земље обурваше.

— Јест, господин сада, што не дејствујем — па се обрати мени. — Мој вод је прикривен и ступа у дејство само ако крену на јуриш.

Мислим, онда, како су скромне жеље и прохтеви ових људи. Алекса је у првом стрељачком строју, на шездесет метара од непријатеља, и он је „господин“ само зато што не дејствује. А куршуми непрекидно звижде над главом, бомбе праште около његове земунице, а гранате га туку као и остале пешаке.

Него, знаш ли ти зашто сам ја дошао до тебе?... Имаш ли дувана?

— Е, то „зеље“ ни код мене не расте... Милисаве!

На улазу се помоли згужвана прилика једнога војника.

— Има ли, бре, гдегод дувана?

— Има код овога тобџије... што је вечерас дошао...

— Код мога Тасе! — сетих се одмах и позвах га. — Имаш ли дувана?

— Па колико дао бог — раскопча се и из недара извади улепљену кесу пуну неких изломљених цигарета и ситног дувана.

Прича Танасије како је од стране батерије био одређен као одржач везе са пешадијом. Приликом борби последњих дана, пре него што се и дошло на ово место, он није имао друга посла него да претреса мртве, и као искусан ратник, између осталог, купио је и дуван.

Потпоручник Радојко задовољно трља руке и пуни своју кутију. Онда се диже.

— Друже, држи...

— Хвала... хвала, немојте, господин потпоручник.

— Ајде!... Нећеш ваљда ти мене да частиш. Са колико си пара пошао у рат?

— Са један динар...

— Па, да ли ће моћи да ти истрајише до краја рата?

— Са могућом приликом сигурно, па ће и претећи нешто — смеје се Танасије, гурајући дуван у недра.

— Е, браћо, хвала вам и до виђења!

— Куда?

— Куда?... Опет бацамо бомбе вечерас... Ето, тако, падне на памет онима из позадине, и дохвате телефон: „Ало, ало, вечерас да се узнемирава непријатељ.“ Испада као да се ми овде гађамо крушкама и камењем. И када бацимо бомбе, онда они распале гранатама, и на крају неколико мртвих и рањених. А зашто?... Да се узнемири непријатељ! Ето... ми њега, а он нас. А они људи у позадини спавају. А овај — па показује руком у правцу земунице командира чете — уместо да објасни, да разјасни, како је људима потребан одмор, јер смо и онако по целе ноћи на опрезу, он само вели: „Разумем, разумем!“... па Радојку на надлежност. Ето... Хајд у здравље! — и изгуби се иза шаторскога крила.

АЛАЛ ТИ ВЕРА, ТОБЦИЈА

Л

егли смо обучени један поред другога и покрили се танким ћебетом.

Потпоручник Алекса заспао је одмах. Лежао сам мирно неко време, трудећи се да заспим. Али целом дужином тела осећао сам један струк кукуруза и, као да лежим на некој греди, жуљило ме по куку и рамену. А у неко доба осетих како ми нешто мили низ леђа, па ме засврбе. Одмакох се мало да се почешем, али, била је то она мртва тачка негде око плећа, која се не може ни са које стране дохватити. Онда се окренем на леђа и одупрем целом тежином тела, не бих ли смрвио ту проклету вашку... Отворених очију бленем у мрак и слушавам откуцаје фронта.

Сваког момента се чује пуцањ, даље или ближе, који се потмуло преноси преко равнице. А кад пукне у близини, онда полети земља од потреса ваздуха и осећам како ми прашина клизи низ лице.

Негде лево учесташе пуцњи... па се војници и около нас узнемирише, пушке запрашташе, ја отворих очи и одупрех се рукама. Ослушкивао сам... Палба је све бржа. Почеше да пуцају и ови око земунице. Као да чујем неки жагор. Онда се усправим, али сам и даље седео узнемирен, не знајући шта се то око мене дешава... Потпоручник је мирно спавао. Чујем како шкљоцају затварачи пушака избацујући чауре. Овако без оружја, сâм, имао сам утисак као да сам залутао у неки пакао.

Наједном одјекну страховита експлозија, друга, трећа... чини ми се тамо код непријатељских ровова. Пуцни учесташе, и онда, као када олуја изненадно натера крупне капи на прозорска окна, одједном се усталаса фронт и проломи се пуцњава лудачком жестином.

Потпоручник Алекса је и даље спавао... Да ли да га пробудим? Уосталом, ту је митраљез, и стража. Задигох шаторско крило. Ледени као кипови, војници су били на својим местима. Само притисак прста и митраљез би бљунуо ватру. Неприметно се повукох. Ваљда знају шта раде, тешио сам се. Осећао сам се мален пред овим великим и непомичним приликама „мртве“ страже.

Хтедох да позовем батерију, али овде сам тек дошао, па је тешко вршити коректуру, нека гађају са старим елементима, тек колико да их чујем. Уто Танасије промоли главу и рече да ме зове командант.

Дохватих слушалицу, али ништа не чујем од страшне пуцњаве... И замишљам тада команданта како дрхти од љутине, а та нервоза и мене обузе, притискам уши да бих одстранио тресак и онда говорим:

— Пешачка паљба, али митраљез не дејствује... Ипак са старим елементима треба гађати... Ало, ало! — Ја сам осматрач пете, осматрач пете... Ало, ало! — Онда се окренем Танасију и кажем му да не чујем ништа.

— Сигурно је прекинута жица. Ах, фирија дракулуј!... Кад престане, морам да тражим прекид.

Пуцњи су бивали све ређи. Чујем где један говори како се метак заглавио у цеви.

— Стражари, осматрајте! — наређује неко.

— Ја, дете му, разби ми циглу!

Запитах Танасија какву то циглу помињу.

Онда ми Танасије објасни да пешаци, када не гађају, стављају циглу у отвор пушкарнице, да би се заклонили од стрелаца, „који меркају одонуд и чим нешто примете они припуцају.

Вратио сам се у земуницу и од шума шаторскога крила потпоручник Алекса се пробуди.

— Шта је?! — запита унезверено, па се онда опет окрете на другу страну и заспа.

Беше ми чудно како се сада лако пробуди од слабог шушња, мислећи свакако да је ушао ордонанс са заповешћу. А, међутим, успављује га прасак пушака.

Чини ми се да сам заспао. Али непрекидно сам се чешао и као у неком бунилу превртао. У неко доба се вратио и Танасије и чујем где прича да је ишао читав километар и једва нашао прекид. Пред зору престаде сасвим паљба и зачу се жагор људи. Потпоручник Алекса се пробуди те се и ја дигох и изиђох из рупе.

Запахну ме задах амонијака и влажне земље... Пролазили су војници у изгужваним и нагорелим шињелима и изокренутим шајкачама, бледи и необријани, носећи велике мањерке у које су примали храну за своју десетину. Други су се већ враћали, претоварени чутурицама напуњеним водом.

А позади рова, на једно двадесет метара, протезао се готово паралелно други и овај је са првим био спојен саобраћајницама у цикцак. Овај други ров је служио за саобраћај и за обављање разних потреба, те је ту гушило од смради и задаха. А ту се делила и храна.

Огромни казани су се пушили и дебели кувар је већ наливао великом кашиком.

— Сипи, сипи, мајку му, нећеш да банкротираш...

— Ајде, еве да те частим.

— Па увати бре коју „вештицу“...

— А што ми дајеш кошчину, те ми они после кажу да сам гу, ете, оглодао...

— Е, друже, треба и за њега да остане, видиш како се ужирио — додацује задњи.

— А што си укрутио руке, пружи ближе да не просипам.

— Е, баш и то ти тешко!

— Хајде, брже, што се вучеш као точкови по леду! — вели строго поднаредник. — Хоће да одани, неће моћи после да се врате.

— Поднаредниче, неће гром у коприве.

— Е, ће му се затре семе — вели јетко један, глођући кост.

А на зачељу се „уфронтио“ и Танасије.

Запитах га шта ће он ту, кад знам да се за нас доноси храна из батерије.

— Ја купим оно „претекавше“.

И на крају изврнуше кувари казан и тако остатак покупи Танасије.

Сунце се рађало, и зраци се весело расуше кроз забран и преко свеже земље. Живот нам се учини још тежи и мучнији. Јер то исто сунце обасјава и позадину и људе који лешкаре у топлим креветима, али које не мучи неизвесност од прикривеног топа.

Објаснили су ми тачно место са кога онај топ гађа.

Кроз пушкарницу виде се њихови ровови. На сваких пола метра зјапи отвор из кога штрчи бајонет, или је такође затворен циглом. И при најмањој несмотрености, оде глава. Али пешаци не хају много. Крећу се слободно, или погледају с времена на време, понеки погине, али они и даље врше свој посао. Изгледа, за њих је смрт исто тако свакидашњи догађај као и ручак и вечера. А од њих се ништа више и не тражи, него да погину. Да ли ће то бити данас или сутра, за то се много не брину.

Чудио сам се само како је било могуће да им се по овој равници толико приближе, и да наједном застану. А потпоручник Алекса ми објашњава:

— Наступили смо у скоковима, од врзине до врзине. Најзад, и не бије свако зрно, а после: чувају и они своју главу. Падали су наши, али и њихови редови су били све ређи... Некако пред мрак наредише јуриш и ми потрчасмо. Али један митраљез нас

поткачи са стране и једва се дочепасмо ове врзине, где се војници прилепише као таксене марке. Они тада покушаше контранапад, али изгибоше као марва. Целе је ноћи врело од пуцњаве, а војници се укопавали све дубље. А када дође зора, укопали се и ми и они до гуше, па нико да макне. И где се ко затекао тада, ту је и данас.

Време је споро одмицало. Чучимо у земуници, очекујући тренутак када ће нам одлетети у ваздух оне греде над главом. Задигли смо она шаторска крила и сада гледамо дужину рова и с једне и с друге стране.

Војници поскидали блузе, сунчају се и у исто време требе од вашију. А сваки десети стоји у потпуној ратној спреми и с времена на време погледа кроз пушкарницу, или опали по који метак, ако му се учини сумњиво на супротној страни. А и са противничке стране се разлежу повремено пуцњи и тек запурња земља на ивици рова. Али на то нико главу не окреће, као да се ти стражари узајамно поздрављају, људи и даље изврћу рукаве, и најпажљивије загледају сваки шав. Двојица се наднели над једном даском и сасвим озбиљно разговарају:

— Пази, славу јој њену, колика је!...

— Их, грош би на леђима носила.

— Како... сламку би у устима држала.

А мало даље друга група хвата вашке, па их баца у један фишек од хартије, који најпосле запалише.

— А бре, што их потепасте? — додацује један. — Могасмо да их бацимо на комшију.

— Их, ала би се потуцале наше и нине вашке!

— Јок, море, паметније су оне од нас...

Неки се окренули лицем сунцу, одупрли леђима о земљани зид и дремају. Други се пружили дужином рова и спавају, иако пролазници прескачу непрестано преко њихових глава.

Био је топал јесењи дан. Повремено зашуми сухо храстово лишће и ветар нанесе понеки лист, који се скотрља са ивице рова. А пчеле и осице прелећу с једне на другу страну и људи, уклештени у земљу, завиде бубицама на њиховој слободи.

Тек најједном проломи се страховити тресак. Сви се унезверено погледаше, па се бацише на земљу. Неки потрчаше у задњи заклон.

— Ето га! — викну избезумљено стражар код митраљеза, као да иде страшна авет од чијег погледа људи умиру.

Стајао сам као окамењен, не знајући ни куда ћу, ни шта да радим. Пред смртном опасношћу моја мисао и тело били су паралисани.

Још силнији прасак одјекну. Над главама нашим нешто заковитла, као греде... нечије тело, земља, а кроз ту ломљаву чујем јаук и неко викну:

— Удари у други вод!

И као пред суђени час једва разабрах да сам ја овде баш због тога чудовишта, да ови људи очекују спас од мене. Готово посрамљен што сам и толико чекао, скочим до митралеза и, не размишљајући много, одмакнем циглу И готово промолих главу.

— Назад! — викну неко и дохвати ме за косу.

Али и тај тренутни поглед био је довољан да видим прорез и прашину од земље, која се дигла приликом паљења топа.

— Танасије, брже, дозови батерију и кажи да онај топ дејствује... Од последњег правца сто метара улево, и нека повећају за двеста. Брже, брже!

Наједном се створи ордонанс из батаљона.

— Пита командант хоћете ли отпочети гађање?

Па и командир чете пратио војника.

— Море, пустите човека нека ради! — нервира се потпоручник Алекса.

А секунди су вечност. Сваког момента очекујемо нов прасак.

— Извештава командир да осматрате. Батерија дејствује.

Али од нове експлозије уши нам заглунуше. Као да се земља процепа. Дах је свима застао, јер смо пред устима топовске цеви, па се пуцањ слива са експлозијом зрна. Вилице се тресу, а поглед је исколачен... Али, овом приликом пребаци.

Одмах затим зачуше се експлозије наших граната негде позади непријатељских ровова.

Тражио сам да смање даљину за педесет метара.

— Можеш комотно и сто — вели Алекса.

— Сигурнији смо овако.

Експлозије чујемо сада јасније и увиђамо како се нешто страховито крши и ломи иза њихових ровова.

— Још за педесет!

Пешаци се ослободили и подигли главе.

Чујемо како лете наша зрна, њихов фијук је све јаснији, људи несвесно увлаче главе у рамена и са страхом подижу очи. Нешто се ускомеша над главама нашим, језиво и мучно — онда оштро цикну и сручи се свом жестином на непријатељске ровове. А кроз пушкарницу видимо читаве стубове земље како куљају у висину.

— Удри га тобџија сад, мајку му његову!... Не дај му да трепне! — вичу пешаци.

Скратили смо даљину још за двадесет и пет метара.

Из непријатељских ровова припуцаше пушке.

— Нека, нека, писмени смо!... Дође мечка и пред вашу кућу!... Батали, знамо за шалу! — узвикују весело војници.

Као да стотину громова тресну над главама нашим, а земља се узбурља око нас. Утонусмо у дим и прашину. Неко јауче. А војници усплахирили, па их место не држи.

— Лези, лези!

— Митраљез у заклон!

— Ала они у батерији гњаве...

— Брже, брже! — довикујем Танасију.

Ах, Боже, подржи још неколико секунди... Алекса прикопча прсте као да би хтео да савлада своје нерве, а зубима обухватио доњу усну и с напрегнутом пажњом очекује... Можда смрт, а и мм сви остали. А онај јауче... Сад ће, сад... Сунце сија, а земља плитка... Срце думбара по грудима као мал.

— Ето их! — викну Радојко и полетесмо ка пушкарници.

Ваљају се разорне гранате, па кркоре парајући ваздух, час јаче, онда слабије, као да се сустижу, затим вратоломном брзином заошинуше изнад наших глава и са громовитим треском ринуше у земљу једна за другом. Прва пребаци... друга се не види... трећа посред рова... а четврта на саму ивицу онога прореца, одакле полетеше у висину неки диреци и земља.

— Ура! — повикаше пешаци. — Тобџија, удри сада, тако ти бога! — виче неко и кроз ров се разлеже весео жагор.

Тражио сам тада од командира да образује сноп према четвртом топу.

— Има ли мртвих? — пита потпоручник Алекса.

— Два мртва и три рањена! — одговара поднаредник.

— Оставите мртве, а рањене превијајте. Сад ћу и ја — он се окрете мени. — Ја мислим, нађосмо га... Ево, батерија гађа!

У правилним размацама времена гранате цијукнуше изнад наших глава, па се сручише испред онога прореза, са стране, једна посред, а четврта сукну са задње ивице.

— Ура, ура, ура!... Живео тобџија!... Ура, ура! — па у одушевљењу дочепаше пешаци пушке и настаде брза паљба.

— По пет разорном.

Кроз пуцњаву пушака гроктала су разорна зрна, бацајући комаде земље и затрпавајући непријатељске ровове. Од уског прореза где је био топ зјапила је сада широка бреша, као разјапљене чељусти.

— Оћемо ли, господине потпоручниче? — запита каплар десетар, готов да искочи из рова.

— Прекини паљбу! — викну потпоручник Радојко, бојећи се да војници без наређења не изврше јуриш. Онда се окрете мени: — Друзе, викни још један овакав урнебес за мој рачун!

Жеља му је испуњена.

А кад се стиша паљба, долазе официри и војници из суседних чета да виде развалине од непријатељских ровова. Војници, расположени, весело прилазе Танасију.

— Алал ти вера, тобџијо!

— Ха... Шта мислите... да љубиш топ, бато!...

— Оно јес... али и ви погрешите неки пут у оне ваше „меленте“ — упаде један мали пешак, који је имао залепљен остатак цигарете на доњој усни.

— Их... Па и квочка згази своје пиле. Ама де! — одврати Танасије.

Кроз ровове су носили мртве. Глава у једнога преполовљена, и крв се измешала са земљом, а на место главе види се само безоблична маса. Руке су још млитаве. У другога је из уста и носа текао млаз крви, остављајући траг по коме су газили војници.

— Господине потпоручниче — обрати се Радојку каплар десетар — коме ћемо да предамо њихове ствари?

— Шта имају?

— Један је имао само табакеру, а у другога смо нашли два гроша и марамче.

— Закопајте са њима! — па се обрати весело мени. — А бре, друже, ово је била представа за џабе...

ПО ЗАКОНУ ОТПОРА

Д

Дошао је наредник Милутин да ме смени. Спремио сам се одмах да се вратим у батерију. Кријем своју радост од пешака, да их не бих ожалостио. Напуштајући ровове, са тугом неком посматрао сам ове готово живе закопане људе. Кренуо сам пред зору и, када изиђох изван последње саобраћајнице на чистину, имао сам осећање неизмерне слободе. Мој поглед досеже далеке видике, груди се шире од задовољства и радујем се животу. Људи из позадине немају то осећање. Њиховом животу не прети опасност, па су учмали. А сада, оне боје јесењег шаренила изгледају ми изванредно лепе и јасне, као да их је природа нарочито подешавала оку човечјем. То раније нисам запажао... Иза мојих леђа припуцаше пушке и тада ми падоше на памет речи онога пешака: „Батали, знамо за шалу.“

Пред штабом одреда стоји ордонанс, а командант се умива напољу.

— Одакле ти, артиљерац?

Рекох му да се враћам са осматрачнице. Запита ме тада за онај непријатељски топ, па ће рећи:

— Добро, добро, само немој да се он случајно опет јави, онда ћеш се лепо провести.

И тако, уместо похвале, командант ми прети.

Тешим се ипак да је то само његова дужност.

На путу сретох поднаредника Траила. Поздрависмо се срдечно, као да се нисмо видели богзна колико. Он ми тада рече да је наш командир премештен, а на место њега је дошао заступник.

— Какав је као човек?

— Знаш... довео је једног коња, који бије и предњим и задњим ногама.

Погледах га зачуђено, питајући какве везе има његов коњ са мојим питањем.

— Ама, како да ти кажем... чим трпи ту цукелу поред себе, онда знаш... и овако, и онако...

Моја земуница ми је изгледала сада као неки салон. Војници доносе воду кофама и умивају се. А иза батерије наложена велика ватра, где се греје вода да паре одело.

Причају ми, како је командант пука похвалио команданта дивизиона, а овај командира због успешног дејства батерије. А ја им се жалим, како мени прети командант одреда.

— Ваљда ниси толико наиван да очекујеш још и одликовање за своје осматрање — рече ми Милан, који беше дошао да се види са мнош. — У војсци све иде по управној пропорцији: највећу похвалу за твој подвиг добио је командант пука, мању командант дивизиона, а најмању командир батерије. А овај опет није луд да и ту мрвицу дели с тобом.

Потпоручник Александар се заценио од смеха и лупи ме по рамену.

— По закону отпора... Зрно полази из цеви са највећом брзином, а кад стигне на циљ, оно балдише — објашњава ми стручно он.

А кад оде Милан, Александар ми рече како се у селу, где су наши предњаци, налази једна млада сељанка, „ама да јој се из уста воде напијеш“, и позива ме да је видим. Разуме се, командир у ћемо рећи као да идемо да обиђемо возаре и коње.

Обријан и напудерисан, са накривљеном капом над једним оком, сав устрептао, јахао је потпоручник Александар као да иде на параду.

— Знаш, она буба, батеријски наредник, увукао се у њену кућу, па се расплавио као да је домаћин — јадао се Александар, стежући вилице при помисли на младу сељанку.

Њему је сада двадесет и пет година и, онако сиров и бујан, по целе ноћи претура се у мрачној и влажној земуници, премишљајући о прошлим временима. Од почетка рата слуша само лупу и пуцњаву топова, гледа мушкарце, коње и мртваце. И решио се сада Александар да „скине мрак с очију“.

Пројахали смо поред запрега, и упутили се право једној сељачкој кући. У дворишту се виде гомиле шаше, а на докату су обешени клипови кукуруза. Преко ограде доксата пребачене шаренице, а о једном ексеру виси блуза батеријског наредника. На прагу куће сунча се мачак. Посилни наредников истрча из куће, поздрави нас и прихвати коње.

— Где је наредник? — запита осорљиво Александар.

— Ето... ту је... сада је изишао.

Потпоручник шмикну љутито и тромим кораком уђе у собу. На улазу нас запахну мирис дуња поређаних на ивици ормана. По зиду беху закуцане дописне карте са сликом. О прозорима је висило свеже грожђе.

— Пази, оца му његовог, овај се спремио да овде и зиму проведе, док ми иструнумо у оним рупчагама.

У соби је тишина, на коју наше уво није навикло, те нам је необично и готово нелагодно.

На вратима се појави батеријски наредник и стаде мирно пред Александром.

— Господине потпоручниче, стање је ратно. Нема ништа ново.

Александар се придиже да саслуша службени рапорт, онда се поздрави с њим и тек, реда ради, запита како се коњи снабдевају храном.

Наредник поче надугачко одакле добивају сено, а из кога слагалишта зоб. Причао је о својим невољама, да извуче прописну количину. Вели, сви му закидају и зато мора он лично да присуствује...

Из његова говора излази да би коњи сигурно полипсали да он није овде.

Александар поче да шмркће, па га прекиде:

— Ја... добро, добро... Него, овај... како твој домазлук?

Наредник се уозбиљи, као да не разуме питање.

— Шта се буниш!... Шта ти ради газдарица?

— Ах! — присети се наредник, и слеже срамежљиво раменима. — Добро... мајка ради у пољу.

— А ћерка? — и очи Александрове засијаше.

— А... ја! — наредник као да се једва присети. — Она је, овај... болесна и лежи.

— Ене, а од чега? — Александар се унесе у лице нареднику.

— Не знам... глава је боли и лежи...

— Слушај... Иди јој кажи да сам ја лекар, па да је прегледам.

Наредник у недоумици погледа у мене. Ја се насмејах. Развуче и он уста — ману главом и пође излазу, али онда застаде.

— А, ако не пристане?

— Шта неће?... Мора, санитет захтева! — говори убедљиво Александар, узимајући већ позу лекара.

Кад изиђе наредник, Александар баци капу и подскочи, трљајући руке.

— Слушај, ти си мој помоћник...

— Ама, незгодно је да улазимо заједно, него, отвори мало врата да слушамо...

— А, то не!... Можеш да вириш кроз кључаоницу.

Наредник се врати.

— Изволите, можете ући. Само, тамо је њен брат од три године.

— То си га ти увео! — разрогачи очи Александар.

— Нисам, богами... дете је било тамо.

Александар дохвати капу, накашља се, па достојанствен и важан, закуца на врата. Ми на прстима приђосмо соби и ја клекох код врата гледајући кроз кључаоницу. Према вратима је био кревет, на коме је лежала млада девојка увијене главе и покривена губермом. Чујем где Александар пита:

— Ко је овде болестан?

— Ја сам — промуца девојка.

Александар приђе кревету.

— А, ти? Како се зовеш?

— Јела...

— А-ха. Па, јело, шта ти је?

— Боли ме — и показа руком на главу.

Александар је ухвати за руку као да броји пулс. Али у часовник није гледао.

— Богами, Јело, срце ти јако удара... Него, да те прегледам, дигни се...

— Како?

— Па тако, дигни се. Не могу ја да видим шта ти „фали“ кад лежиш.

Она се полако придиже, и оста седећи на кревету.

— Хајде, скини блузу.

— Јој, па како ћу... зар не може вако?

— Не може... Од мене немој да се стидиш, ја сам доктор — онда као да се присети. — Хајде, мали, изиђи напоље!

— Немој! — вели Јела и ухвати дете за руку.

— Е, кад нећеш да се свучеш, идем...

— Па добро — рече стидљиво Јела и раскопча блузу. Кроз ланену кошуљу виделе су се контуре обних груди.

— Скини, скини! — говори Александар пригушеним гласом и помаже јој да свуче блузу. — Хајд, скини и кошуљу!

— Зар и то!

— Па не могу ја ништа да чујем... Знаш... Ти после можеш и да ми платиш, али ја нећу доћи. Јела оборених очију извлачи полако кошуљу из сукње. Александар је, успамтелих очију као крвник, гледао то младо тело. Батеријски наредник је гризао усне и ломио прсте. Нас тројица сигурно смо личили на хијене, које штекћу пред својим пленом. Иако сам био свестан да је наша улога ружна, ипак сам гурнуо наредника, да видим даљи развој.

— Хајде, хајде, пожури се, јер ме чекају други болесници — говорио је Александар, па јој дохвати један крај кошуље и свуче јој преко главе.

Зајапурена лица, обливена знојем, посматрао је Александар закрвављених очију ово витко тело седамнаестогодишње девојке. А нас двојица гурали смо се главама, као овнови, око једног прореза. Вероватно смо шушкали те Александар крвнички погледа у правцу врата, мичући уснама као да нам нешто псује. Онда душмански погледа на дете, према којем је ипак морао имати извесног обзира. Најзад удахну дубоко па, онако нарогушен, зађе иза леђа девојке, стави јој леву шаку на врат и поче великим прстом десне руке ударати. Као прави лекар. Онда мало ниже, десно, па лево, затим шаку стави на груди и поче лупкати по дојкама.

— Диши јаче... накашљи се — зановећао је Александар, док су дојке подрхтавале.

Али зна он, вероватно са комисијских прегледа, и за другу оскултацију, па јој стави главу на десно плеће, и руком је обухвати, држећи је за груди.

— Диши јаче... Кажи, Јело, тридесет и три...

Сва зајапурена, мрмљала је нешто Јела дишући снажно и гризући свеже усне. Дуго би тако Александар слушао и миловао њене груди, да она дубоко не уздахну и покуша да се дигне.

— Е, добро — проговори најзад Александар, бришући зној — знам шта ти је... Него, боли ли те трбух?

— Не боли — промуца Јела и журно навуче блузу на голо тело.

— Знаш... немам сада лекова, али вечерас ћу ти пратити. Узимаћеш на два сата кашику, знаш... па ћу ја сутра доћи да видим је ли ти боље.

Ми се журно одмакнемо и уђосмо у собу. За нама дође и Александар, баци капу, леже на кревет и диже ноге.

— Ау, браћо — рикну готово. Онда скочи: Ама откуда оно дериште, славу му његову, е дође ми да га ухватим за ноге и бацим кроз прозор.

Ми му честитамо на успешном прегледу. Али он маше рукама и вели:

— Пустите ме сада да се издувам.

Време је било да се вратимо. При поласку Александар уђе још једном у собу да каже како ће одмах послати лек, а сутра или прекосутра, доћи ће сигурно.

Вратили смо се на време и Александар рапортира:

— Господине капетане, извршио сам преглед. Коњи су у добром стању, али су возари мало напуштени...

— Требало је да ми их изведете на рапорт.

— Ја сам већ издао потребна наређења. Требало би само да одем још једном, и тада ћу им ја свршити рапорт на лицу места.

— Али, молим вас, без милости!

— Разумем, господине капетане!

Александар се хитно врати у земуницу и нареди посилном да скува чај без шећера. Затим је чај сручио у једну флашу и на њој залепи хартију, на којој написа: „На два сата кашику.“

СТРАШНА ВЕСТ

Страшна вест је прострујала кроз батерију: нема више муниције!

Замукла је песма... Војници шапућу као у кући где лежи тежак болесник. Давно су они прегорели себе, али их муче сада злокобне слутње и тешка неизвесност. Приправни су они да положе своје ништавне животе, али на витешки начин, а не да умиру скрштених руку као немоћни старци и бабе. Ратно искуство их је научило да процењују ситуацију сами, и ти стари војници, препланула лица и жуљевитих руку, знају за све оне страшне последице када батерија ћути. Седе они замишљени поред мртве гвожђурије и значајно се погледају, ослушкујући у даљини непрекидан тутањ непријатељске артиљерије.

Рат се и може поднети са гладним стомаком, али пушке и топови морају бити увек пуни. После сваког опаљеног плотуна зјапи све више празних ћелија у задњаку каре. А у рату треба убијати, да не будемо убијени. То је синтеза тактике од памтивека до данашњег дана.

Узалуд су старешине саопштавале ту вест под строго поверљивим бројем. Војници су јасно увиђали, пошто су се каре увек враћале празне. Највећа је опасност претила да та поражавајућа вест допре и до пешачког рова. Није се имало куда више, и командир је сакупио људе:

— Војници!... Заклели смо се на верност краљу и отаџбини и наши животи у овом времену не припадају нама, већ отаџбини... У рату има срећних доживљаја, али и тешких тренутака. Ви и сами увиђате да смо тренутно запали у мучан положај, али можемо се тешити да смо имали и страшнијих искушења, па смо, захваљујући нашој срчаности и нашим вођама, све то пребродили.

Другови! Ја не сумњам да сте ви у стању да се жртвујете, кад дође суђени час. Овога момента отаџбина од вас то не тражи. Али вас моле скрштене руке ваших старих родитеља, ваше деце, да ову тајну наше батерије кријете, и да ником не говорите, до последњег даха... Јесте ли разумели, војници?

— Разумемо! — проговорише они громко и једногласно.

Онда се разиђоше, поседаше поред празних кара и весело запеваше:

Кад те видим на сокаку

познајем те по кораку...

Командир ме затим позва да се спреим за осматрачницу. Запитах га шта ћу ја тамо, када немамо муниције.

— Наредио је командант... Ти имаш да будеш „штафажа“ батерије.

Када сам се јавио команданту, он ми рече:

— Дакле, упамти добро: ватру ћеш отворити само онда када видиш непријатељску пешадију пред жицом и чујеш да шкљоцају маказе. Јеси ли разумео? Пешадија је досад злоупотребљавала артиљерију и тражила да се отвори ватра чак и онда кад то последњем каплару ћорне на памет. Јеси ли разумео?

— Разумем!

— Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам да тражим отварање ватре само онда кад видим непријатељску пешадију пред нашим жицама...

— И још?

— Кад чујем да шкљоцају маказе...

— А зашто?

— Зато — спустио сам глас и поверљивим тоном му се обратио: — што немамо муниције...

— Јао, наредниче, магарчино једна! — развика се он на мене, а длаке у бркова се испружише као бодље у јежа. — Седам дана затвора. А, ако још једном то чујем, оптужићу те преком суду за доношење обеспокојавајућих вести. Јеси ли разумео?

Ја сам нешто муцао правдајући се, али од његове вике ни самог себе нисам чуо.

— Још ће да испадне да сам ја то казао! — он ми се унесе у лице и шкрипну зубима. Онда се окрете и викну: — Ађутант! — А када овај стаде као колац, командант ми се поново обрати али мало блажим гласом: — Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам да пешадија злоупотребљава артиљерију и тражи за маленкости да се гађа...

— И тражи отварање ватре, када то последњем каплару ћорне на памет...

Ову последњу реченицу понављао сам заједно са њим, наглашавајући реч по реч.

— Тако је, наредниче, пази добро и запамти! Хајд марш на осматрачницу!

Иако сам увиђао да је то само формула којом треба да правдам ћутање батерије, ипак ме је распињала љутња што сам без разлога добио онолику грдњу.

Звизну куршум, те се пренух. Тек тада увидех колико сам далеко одмакао. Међу кукурузима угледах саобраћајницу, коју су пешаци ископали чак до штаба одреда... На трећој заокуци сударих се готово са командантом одреда.

— Шта је, тобција, куда тако журно? — шали се командант.

— На осматрачницу, господине пуковниче.

— Ајд, ајд! — Па се окрете: — Слушај, мало брже да отварате ватру ви, артиљерци.

— Па према ситуацији...

— Наше је да ценимо ситуацију, а не твоје — рече мало строжим гласом, после чега сам могао само да кажем: „ра-зумем“.

Кривудам кроз саобраћајницу и мислим, како ме је рат затекао у најнесрећнијем чину. Војник бар нема одговорности, док се према официрима имају извесни обзири. А подофицир има да врши дужност обичног војника, а сноси исту одговорност као и официр. У случају неуспеха он је крив. А ако постигне неки успех, онда командири и виши официри бивају одликовани а подофицира и не помињу.

По пуцњу пушака увиђам да сам већ близу рова. Промолих главу и угледах забран... Сретам ордонансе, а на једном углу, где је веће проширење, видим усправљена, крвава носила, остављена сигурно да се сасуше.

Чујем потмули жагор. Прођох поред земунице командира чете и наскоро угледах митраљез. Задигох шаторско крило и застадох зачуђен. Лежао је потпоручник Алекса полеђушке, а обема рукама обухватио револвер, прислонио га уз десни образ И нишани нешто изнад своје главе. Сав је у напону пажње, те ме и не примети. Најзад повуче за ороз и револвер опали, а одозго се сручи земља на њега.

— Шта радиш то?

— О, здраво, тобција!... Ето, занимам се. Досадише ми они мишеви, те сам једва измислио начин да их потаманим. А и време ми тако пролази.

Ја извукох флашу вина и неко месо. Алекса протрља весело руке и викну посиљног да зовне и потпоручника Радојка.

— Бре, ала ћемо да се почастимо — вели задовољан. — Дојади ми овај војнички гриз и пиринач. А једнога дана разлупаше нам кујну, па цео дан на сувоме хлебу.

Наиђе и Радојко. Пита одмах за новости.

— Бре, мајку му, што не кажу да или бу, па да кидишемо. Дојади ми овако. Скоро паде киша, напунише се ровови до чланака, а на војницима почели и неки чиреви да искачу...

Уто се појави један војник:

— Господине потпоручниче, довели смо га...

— Ама, богати — повика весело и скочи.

— Чекај, човече, да поједемо ово...

— Знаш, интересује ме! — онда се обрати војнику: — А је ли велики?

— Рундов оволики.

— Чувајте га тамо да не побегне, ево сад ћу и ја.

— Шта спремаш то?

— Чуће се и видеће се. Вечерас приређујем представу за ђабе, а ти, Алекса, за сваки случај, напуни митраљез. А и ти, тобџија, имаћеш да приредиш онај урнебес као и пре.

— Кад ће почети?

— У глуво доба, кад почну мртваци да излазе. Али морам да идем да одредим улоге — и он се изгуби иза шаторског крила.

— Ето, по цео дан смишља, и због тога је код нас увек немирно. Пре два дана организовао хор и у пола ноћи почели да певају. А они опет мисле да је песма пред офанзиву, па распале. Онда опет ноћу копао тунел и привукао им се на тридесет метара. Сада по целе ноћи баца бомбе. Ја мислим, када би га ухватили, живог би га одрали.

— А шта намерава вечерас?

— Хоће псу да веже празну канту за реп, па да га пусти између ровова.

Направио је Радојко читав план за једну умишљену офанзиву. Мени је доделио да отворим брзу ватру на аустријске ровове. Бомбаши би тада бацили бомбе. Његов вод има да опали три брза плотуна. Војници ће викати: ура, ура, а онда се пушта пас, са привезаном кантом, испуњеном чаурама.

Замолио сам га да моју улогу изостави.

— Па то је најважнија тачка, јер артиљерија даје озбиљност целом послу — рекао ми је он жучно.

Тада сам му стручно објашњавао, како је врло опасно ноћно гађање, јер послужιοци у мраку могу лако да погреше, и онда разорна падне у наш ров.

— А, јест! — ману јетко главом. — Сигурно би то артиљерцима било први пут. Ко, бре, од вас оде у апсу?

— Е, бато — упаде Алекса — друго је када је ситуација критична... А ти, међутим, приређујеш вечерас „представу“.

Али, и без учешћа артиљерије, „представа“ је успела. Целе су ноћи праштале пушке и бомбе, непријатељска артиљерија је гађала наше ровове, а командант дивизије у неколико махова тражио је обавештење.

Сутрадан је командант батаљона тражио изјашњење од командира чете, а овај опет од Радојка због ове ноћашње узбуне.

— Ето, видиш — прича нам љутито Радојко — када они из позадине нареде „да се непријатељ узнемирава“, па падну три мртва и неколико рањених, онда никоме ништа. Јест, али они тада подносе извештај: „Одбијен непријатељски напад“ и чекају људи одликовање. А кад једном потпоручнику падне на памет да се мало провесели, онда сви скачу. Уосталом, баш ме брига!... Ја даље од жице не могу!

Сури облаци спустили су се готово до земље и из њих сипи јесења киша, упорно, једноставно... Седимо шћућурени у земуници и с досадом слушамо монотono шуморење кишних капи. Шљапкају војници по влажној земљи, мокри и прозебли... Нико ватру не сме да заложу. Седимо тако и ћутимо пред тешком неизвесношћу... Душа се згрчила од студени и злокобних слутња.

Алекса се промешкољи, па ће рећи:

— Замислите сад кућу, топлу собу... Све је то као сан.

Наједном се промоли једна покисла глава, погледа нас унезверено, и тек проговори:

— Погибе потпоручник Радојко!

— Шта?!... Како?!... Није могуће!... — повикасмо углас и скочисмо.

Вест је прострујала кроз ровове и сви се војници окренули на једну страну.

— Затварај пушкарнице! — викну Алекса да нас не би приметили са супротне стране.

Недалеко угледасмо групу људи како, гологлави, збуњени и неми, стоје. Приђосмо им ћутећи.

Између њих, на блатњавој земљи, лежало је тело потпоручника Радојка. Уста су му била полуотворена, као на осмех, да су се видели бели зуби... Очи већ стакласто сјајне, али још влажне, зуриле су непомично негде изнад наших глава. А изнад десне обрве видела се мала рупа, око које је био црвен венац од крви.

Скидосмо шајкаче.

— Друже... Бог да ти душу прости — проговори тихо капетан Данило. Затим се окрете војницима: — Како се ово деси?

— Чула се тамо ларма — проговори један. — А господин потпоручник беше овде и помаче циглу да види. Тек пуче, он паде... и само затрепта очима. Ете...

— Поднаредниче, повади му све из џепова и направи списак. А ја ћу да попишем ствари у земуници.

На импровизованом дрвеном столу у земуници његовој налазио се отворен блок, на коме је писало:

„Командиру четврте чете. — На тражење командира, част ми је поднети следећи одговор...

Ту је прекинуо.

Сипила је јесења киша, када војници пронеше кроз блатњаве ровове опуштено тело потпоручника Радојка. Носили су да га баце у рупу неку, а са његовим телом закопаће за вечита времена и сећање на Радојка Савића, најхрабријег официра у пуку.

Дуго смо ћутали слушајући прасак пушака, јер су војници хтели да освете смрт свога омиљеног друга.

Те ноћи Аустријанци су бомбардовали наше ровове. Са свих страна запомагали су пешаци и тражили да вратимо непријатељу истом мером. Иако знам да немамо муниције, да бих их бар донекле умирио, телефонирао сам батерији да је непријатељ обасуо јаком ватром наше ровове.

— Знам и чујем! — одговорио је леденим гласом командир. — Мотри на непријатељске ровове... Разумеш ваљда! — и затвори телефон.

— Шта вели? — питали су пешаци.

— Од кише исклизнули лафети, па је опасно гађање... треба чекати дан — лагао сам. Али они су значајно погледали и сумњичаво вртили главом.

А рафал непријатељски постепено се приближавао. Издржали су пешаци и ову неман, али су желели да чују само и пуцањ нашега топа. И да виде да се бар неко стара о њима у овој мрачној и страшној ноћи. Прозебли и прокисли, прибили се уза земљу и чекали... Било је нечег великог у овим малим људима.

Зора се тешко рађала. Притисли су облаци земљу као да је даве, а киша лије у крупним капима. Негде позади нас, тамо око Црне Баре, грували су топови без престанка. Било је мучно. Људи преморени, јер преко четрдесет дана леже без смене у рововима, кроз које сада јуре читави потоци. А у последње време су још остали и без артиљеријске заштите.

Око подне престаде киша, облаци се разредише И људи мало дахнуше. Али тамо позади топови још жешће бију... Око два часа почеше и нас да туку.

— Дај бре, тобџија, једну пилулу, да не помисле људи како нас је артиљерија напустила — завапи очајно капетан Данило.

И ја слагах. Известих командира, да се у не пријатељским рововима опажа неко комешање, сигурно ће сада на јуриш. Преклињао сам га да отвори ватру.

После дуго времена, једва се преваљаше наше четири разорне гранате и са треском се сручаше у непријатељске ровове. Људи се одмах орасположише тражећи јачу ватру, да их осветимо за све муке што их подносе већ толико времена. Пушке запрашташе. Нетремице сам гледао у осматрача на митраљезу. Али његово лице је било као скамењено, док му се на доњој усни пушио прилепљени пикавац.

У току целог дана било је неко напрегнуто стање, изазвано вероватно оном непрекидном паљбом негде лево и позади нас.

Пред вече командант батаљона одазва командире чета. По повратку командири позваше своје воднике, па и мене, као осматрача артиљеријског.

— Господо! — поче командир дрхтавим гласом. — Непријатељ је пробио наш фронт лево од нас и ми у први сумрак морамо одступити са ових положаја. Наше одступање мора се извршити у највећој тајности. Не сме да се чује ниједан шушањ, ниједна реч, нити звекет... На прстима и полако, чета има да се сакупи код забрана... А ти, артиљерац, скидај сада телефон, и одмах у батерију!

СЕЛА СУ ГОРЕЛА

Б

атерија је била запрегнута када стигох. Чекало се да на пут изиђу прво оне две батерије дивизиона, а за њима ћемо и ми.

На путу почеше да се свијају у колоне и пешачки пукови.

Чује се весео жагор војника, који су после толико времена лежања изишли најзад мало на слободу.

— Штуцај, штуцај! — виче један пешак.

— Доцкан си се сетио... Ми одосмо, а ти шкљоцај.

Куршум звизну. — Држ га бре, не дај!... Ухвати га! — разлеже се весео смех пешака, док артиљерци уздижу рамена и погледају унезверено, очекујући са нестрпљењем да се већ једном крене.

Кретосмо кроз село.

Наше је одступање дошло изненада, те жене наричу на сав глас:

— Зар нас душманима остављате?!

— Децо наша, зар ми самохране да се бијемо!

А једна отворила вратнице и виче:

— Народе, војско, носи, носи све, боље ви него непријатељ!

Али војници пролазе погнуте главе и нико ништа не узима.

Неко од наших војника дозива Танасија.

— А-ја!... Слатко ми је кад украдем. Имаће још села, не брини ти! — одговара Танасије.

Сељаци истерују на пут кола натоварена децом, и стварима покупљеним на брзу руку. Остављају читаву осталу имовину и крећу у неизвесност... иду кола напоредо са топовима, или се умећу у колону, што отежава наше кретање. Деца се узбунила, а у једним колима плаче један малишан.

— Куда идете тако? — питају војници.

— Куд било, само нећемо у ропство.

— Ама, вратићемо се!...

— Јадно ми ваше враћање, када ми образ одузму. Ајд ојс — гура волове једна сељанка, да би ишли напоредо са коњском запрегом.

У суседном селу већ су чули за одступање, и сељачка кола закрчила пут. Морали смо да застанемо. Командант нареди да се сва кола сатерају са стране пута, да би артиљерија прошла. А пут узан, те жене вичу, а деца почеше да плачу. Али наређење мора да се изврши јер, ако овако потраје, загушићемо се на друму. Послужиоци на рукама заносе њихова кола, да не падну у јарак са стране пута. Једва се успостави веза између артиљеријских возова, те журно кренусмо.

Александар ме сачека да разговарамо. Дође и Милутин уча, вођа попуњавајућег дела. Уђосмо између топа и предњака каре, опустисмо дизгине и запалисмо цигарете.

Запитах Александра за Јелу и да ли је и она међу овим народом.

— А, да ти причам! — рече Александар брзо, као да му је та прича била наврх језика. — Дакле, ти знаш... ја сам је прегледао...

— Шта, прегледао?... Испипао! — добаци љутито Милутин.

— Учо, и ти нешто паметно да кажеш. Дакле, молим... Ја сам је... како ти оно рече: испипао. Е, да! Дакле, испипавши је, дођем у батерију. Били смо заједно, је л тако? Наредим да се скува чај без шећера, сипам у флашу, ударим етикету и пратим...

— Опет нека кола — рече Александар. — Причекајте да видим, знаш, онај мајстор може да ме потражи...

Мислио је на командира. Запитах Милутина докле ће да остане овај командир.

— Одређен је нови и требало је већ да дође...

Батерија тада крену и Александар се врати.

— Е, молим, где сам оно стао?

— Сипавши чај у флашу, залепивши етикету и пративши лек — вели јетко Милутин, коме се иначе овакве приче нису свиђале.

— А, јест... Молим те, ја то њему причам, а не теби... И ја чекам, разуме се, два дана да дејствује лек, па ти се обријем, напудеришем, узјашем „Султана“ и пођем да свршим рапорт возарима и тамо њој... Молим те, Учо, ти ниси ништа чуо... Елем, атара, патара, догурам се до њене капије. Било је некако пред подне. Ујашем у двориште, и ту, пред кућом, угледам њену мајку. „Помози бог, снајо!“ — велим јој ја... Она ми ништа не одговори, већ ме само душмански погледа. Видим ја да нешто није у реду... Посилни ми придржа коња и ја сјашем. — Је ли, снајо, како болесница?... — питам. Тек ти се она на мене разрогачи:

„А ти ли си тај!“ — и скреса ми нешто по сељачки.

Ја се као нашао у чуду и питам је, да се она случајно није преварила.

„Нисам, нисам, ти си онај тобџија доле код Ерићеве куће што прегледаш девојке по селу. Чекала сам само да те видим, а сада ћу ићи у дивизију да те тужим“ — и уђе журно у кућу.

За њом уђем и ја, и почнем да је умирујем. Мислим се, још ми само то треба да дозна командант дивизије. Кажем јој да је то можда био други, али ипак молим је да не прави непријатности ни „њему“, и рекох јој да сам готов да јој купим папуче. А замисли шта ми каже:

„Кратко је само папуче за ову бруку.“

— Добро, добро де, купићу и шамију! — И она пристаде.

Одем одмах у бакалницу и купим јој обећане ствари. А кад јој предадох, а она мени:

„Јевтино си сад прошао, а Други пут немој да се шалиш да ми дираш дете.“

Батерија опет застаде, те се разиђосмо код својих водова.

Застанак је био мало дужи. Ноћ хладна и пуна росе. Послужиоци, који иду стално пешке, седају са стране пута. Опомињао сам их да не лежу на влажну земљу, али један одговара:

— Све се болести уплашиле од смрти, па се разбегле.

А чујем где међу собом говоре:

— Ама, бре, ни палац да ме заболи!

— Уколико више терају, све чвршће газим...

— Чекај док се вратимо кући... море нога... море рука... море трбух. А сад, као за инат све исправно као упаљач.

Целе ноћи смо ишли. И сами се у чуду питамо, да ли је могуће да се цео овај пређени простор предаје без борбе.

Разданило се већ увелико. Поред нас промичу забрани, њиве, села и већ угледасмо пред нама благу узвишицу. Зарадовасмо се овом брежуљку, да бар имамо какав видик пред собом. После пола часа батерија скрену узбрдо, зађосмо лево и испред једне врзине застадосмо. Дође и командант дивизиона и рече да ће овде бити положај.

Пред нашим очима отегла се бескрајна равница. Виде се забрани као оазе, а оивичене њиве подсећају на поља шаховске табле.

— Хвала богу! — вели Милутин — те не морамо ићи на осматрачницу у пешачки ров.

Војници одмах почеше са копањем заклона... Осматрамо равницу кроз дурбин и у даљини ви димо пешадију како се лагано примиче, а са њом заједно сељачка кола са децом и женама. Пешаци иду са стране пута, а средину острвили за нејач.

То преподне дошао нам нови командир, капетан Лазар. Љубазно се поздравио са свима. Његов заступник појаха оног лудог коња и оде у састав свога пука. Нити се поздравио са нама, нити смо ми зажалили за њим.

Пред нама у равници је село, а нас занима да ли ће наша пешадија бити испред, или позади њега. У селу се налази велика школа... Први редови пешака наилазе, скрећу са пута и заилазе позади насела. Стали су. Скидају спрему и почињу да копају ровове... Село је испред њих. Видимо како војници истерују мештане из кућа, јер ће село бити изложено и пешачкој и артиљеријској ватри.

Војска је изишла већ из равнице, али је још гамизала дугачка поворка избеглица. Питамо се, где ће се сместити тај народ, па још ако наступе они тмурни кишни дани.

Ђарлија јесењи поветарац носећи из даљине шум покрета од народа, који бежи пред навалом непријатеља. А села, њиве и ливаде букте у пламену и дим обавија напуштену земљу. Сељаци пале својом руком стогове сена и сламе, пуне кошеве кукуруза, да не би пали непријатељу у руке. И носећи само што им је најпотребније, спасавају голи живот и образ свој.

Из батерије јављају да су се каре вратиле пуне муниције. Војници су расположени, исто онако као када се сиромашу човеку да изненада велика сума новца.

— Сада, ако морамо да одступимо, вала запамтиће нас — вели Траило, трљајући задовољно руке.

Пред подне вратила се и наша патрола, носећи пет прасади. Жале се како су пешаци све покупили, те су они ове прасиће морали куповати од пешака.

- Колико сте свега платили? — пита командир.
- Четири динара — одговара тужно Танасије.
- Ево вам десет! — рече, смејући се, командир.

У ИШЧЕКИВАЊУ СМРТИ

О

сматрачница нам је била одмах испред топова, везана са батеријом

саобраћајницама у цикцак. Још од ране зоре смо за дурбинима и осматрамо. Путеви су опустели, поља замрла...

— Море, много одступисмо. Видите колику територију дадосмо без борбе — обрати се Александар командиру.

— То не игра улогу. Систем данашњег модерног ратовања вам је као неки чврсто повезани механизам. Ако ли се поквари један точкић, машина одмах не функционише... Загрозили су нашој позадини и сви ми морамо да се повлачимо без борбе. А то исто може и њих да снађе, само под горим околностима, јер се налазе на туђој територији... Шта мислиш ти, поднаредниче? — запита командир у шали поднаредника Траила.

Траило заузео одмах став „мирио“ И одговори:

— Господине капетане, волео бих ја да ратујем на њиној земљи, макар и одступао...

У неко доба угледасмо у даљини, на путу, неко кретање. Кроз дурбин видимо сељачка кола натоварена стварима. Била су седморо кола. Вероватно су избеглице, које су заостале да преноће и сада журе да умакну.

Сунце нам је иза леђа и својим још косим зрацима сенчи равницу, која се прелива од јесењих боја...

— Пази, пази! — Викну Александар. — Видите онај забран... е, испред њега је пут... Крећу се...

Виде се јасно три коњаника... лагано јашу. Сада стадоше. један као двогледом осматра... Опет кретоше. А оне избеглице су испред њих. Не виде их још, јер је пут савијен на лакат. Један се врати у галопу. Пратимо га... Скрете у онај забран, где сада угледасмо више њих. Сигурно подноси извештај. А она двојица још стоје. Из групе се издвојише тројица и приђоше оној двојници... Крећу се сада на одстојању.

— Хоћете ли да гађате? — запита нестрпљиво Александар. — Мислим нису даље од пет километара.

— Ситна посла — одговори командир. — Чекамо главнину. Ове остављамо пешацима.

На почетку равнице видимо наше пешачке ровове. Пешаци гамижу око њих, довлаче нека дрвета, а многи поскидали блузе, сигурно се требе од вашију.

Командир тада извести команданта онога пука испред нас, да су се појавиле извиднице непријатељске.

Тражимо двогледом објавнице наше пешадије, али не можемо да их видимо. Негде су прикривене.

Она патрола наступа. Ено их близу кривине... Сад ће сигурно угледати оне наше избеглице. Стали су на самом углу и опет о сматрају. Као да су видели кола на путу... Она тројица, који су ишли позади, журно прилазе. Сада их има пет. Један се врати, али четворица кретоше на размаку један од другог.

Већ нас ова игра смрти узбуђује. Обузело нас је напрегнуто ишчекивање и бојазан да не ухвате оне наше. Договарамо се да им шрапнелима пресечемо пут. Али тада бисмо одали своје место и био би поремећен план одбране.

Ено двојица полазе косом. Ухватиће их, ухватиће... Журно се крећу и друга двојица, сви прелазе у галоп... Сељачка колона је застала. Прва двојица стигоше и препречише им пут. Настало је комешање. Из кола искачу неке прилике, сигурно жене. Пристижу и она друга двојица. Један обилази редом кола, нешто узима... Сељаци окрећу кола назад... Прилази журно још један коњаник. Опет их има пет. Кола кретоше на супротну страну, праћена двојицом коњаника.

Из оне шуме изишла је још једна већа група коњаника и креће друмом.

Она двојица су већ пришли на три километра. Али сад иду обазривије. Сваки час стају и осматрају.

— Ено је и њихова пешадија! — рече командир.

Испред оне шуме видела се густа колона, са истуреним предњим одељењима.

— Видите десно, ено их још! — добаци неко.

— А и лево...

Гамизале су плаве колоне као мрави друмом и преко пола. Имало их је сада на свима странама.

Осећамо скори судар и лака дрхтавица обузима тело.

Наједном груну плотун доле у равници. Окретосмо двоглед низ пут... Један коњаник заједно са коњем лежао је на путу. Мало дале други, опружен наред друма, док је његов коњ јурио за трећим коњаником. Из једнога шипрага истрчаше наша четири пешака и приђоше оном првоме. Сва се четворица нагнула и посматрају... нешто вуку, сигурно га извлаче испод коња. Један му задиже ногу.

— Пази, свлаче му чизме!

— Знате, има пешака који боси иду! — додаде Траило.

Александар ме гурну.

— Ама, наравно, боље они, него да их оставе и после опет носе аустријски војници.

Разговарамо и чудимо се са каквом мирноћом ти пешаци шеткају по друму, иако знају да свакога часа може планути пушка. Њих четворица стоје мирно према целокупној ћесаревој сили. Свега четири „репоње“, и они можда смрћу својом треба да најаве долазак непријатељске војске.

— Господо, изволте у батерију! — и командир се окрете Александру. — Са вашим првим и другим топом нанишаните оно гумасто дрво, а ви — обрати се мени — са трећим и четвртим на ивицу оне шуме. Остале елементе добићете.

Батерија је у напетом очекивању...

— Елементи за први вод! — виче Танасије релеј, који се налази у једној рупи између осматрачнице и батерије. Затим је командир И другом воду дао елементе, али извршна команда још није пала.

Она пешачка колона наступа, већ је челом својим на ивици шуме. Командир сигурно чека да и друга колона приђе оном гумастом дрвету, те да оба наша вода дејствују.

— За први вод: три хиљаде пет стотина... за други: три хиљаде седам стотина!

Г-ррру!... Ваздух се проломи. За овим други, трећи, четврти...

Шрапнели парају ваздух, чује се неко пригушено хучање... као да се утиша и у даљини свитнуше шрапнели.

Колона тренутно застаде, затим се узмуваше, и, као када међу јато птица упадне кобац, војници се распршташе на све стране. Гађали смо тада ту расплинуту гомилу убрзаном палбом, са кошењем лево и десно. Неки су заостајали, једни падали, али већина се растезала, бесомучно трчећи. Наједном се поставише у једну линију. Стрељачки строј је успостављен. Лево и десно хватају везу. Батерије на целом фронту гађале су најжешћом ватром, неке шрапнелима, друге разорном. Линија стрељачкога строја се заламала, на једној страни су већ прилегли уз врзину, а на другој трчећим

кораком наступали да би се дочепали сигурнијег заклона. Батерија је сада дејствовала као целина и засипала један део равнице.

Али маса наступа као неодољиви талас, а наше батерије су исувише разређене. Док гађамо на једној страни, на другој се дижу и у скоковима претрчавају брисане просторе, кријући се иза плотова и живих ограда и имана. Местимично се виде непомична тела. А неки, сигурно лакше рањени, лагано се враћају.

Видимо наше војнике са објавница како се, трчећи, враћају у састав својих јединица.

У интервалима пуцњева, чује се из даљине тутањ непријатељске артиљерије. Једна њихова батерија у галопу наступа друмом, дижући као вихор облаке прашине, па скрете надесно и изгуби се у шуми. А над шумом блескају шрапнели једне наше батерије.

Десно негде, у равници, одјекну сложан плотун пушака, онда други, и поче брза појединачна паљба. Али они пешаци који су испред нас, прибили се за земљу и чекају да им се непријатељ приближи на сигуран погодак. Аустријанци као да то знају, заостају иза сваке врзине, док их и одатле не истерају шрапнели, па ошамућени полете као стадо оваца, тражећи бољи заклон. Већ су сасвим близу наших ровова. Предвајају их само преграде од имања да се отворено виде. А пред нашим рововима на две стотине метара просечено шибље, растурене оgrade, и на томе страшно брисаном простору чекају наши пешаци своје жртве.

Ваљда су их опазили, јер наједном груну плотун. Затим се осу брза паљба без предаха, са ужасним замахом, негде поче да такара језиво митраљез, па се пуцњи слише у једноставан шум, сличан продуженом ропцу самртника.

— Разорном гранатом! — виче Танасије.

Урлали су топови, док су гранате цепале и парале ваздух, па су, уз страховити тресак, риле земљу, разбацивале оgrade, кршиле дрвета и полутале људска тела. У паничном страху кидао се непријатељски стрељачки строј. Плаве блузе су узмицале, падале, неки се укопавали, други, избезумљени, пуцали у стојећем положају, падали...

Над главама нешто затутња, и иза леђа наших проломише се ужасне експлозије, једна за другом. Огромни комади земље летели су у висину и напослетку остадоше четири црна стуба дима.

— Хаубица!

— По три разорном! — виче Танасије.

Али кроз рику топова извежбано уво војника чује шапатљиви шум хаубичког зрна и лица се грче од самртнога страха... Људи се значајно погледају и сумњичаво врте главом.

Борба је узимала маха. Наступ непријатељске пешадије сломљен је. Леже сада они растурени у равници, јер не могу ни напред ни назад. А она хаубица гађа нашу батерију, али увек на исто место, позади нас око двеста метара, у врзину, на коју се пројектује наша батерија. Видимо јасно да се варају. И да би ту варку појачао, командир запита:

— Потребна су четворица да у оној врзини просеку четири прореца, али тачно према топовима. Изузев нишанџија... ко хоће?

Сви хоће. Одабрао је командир четворицу и онда им наредио да узму секире, па да заобиђу у широком луку и, када буду према живој огради, да притрче и сасеку шибље.

Ми смо и даље дејствовали, док је хаубица непоштедно трескала и превртала земљу... Она четворица су већ према врзини. Сада трче... секу махнито ограду... Зинуше четири отвора. Хаубица стиже. Један се занија и паде, опет се диже и сви се изгубише међу оградама. Нама лакну, хаубица као да побесне, тукући оне отворе, док смо се ми задовољно смејали и гађали непријатељску пешадију.

Тако је протекао цео дан... Са заласком сунца борба се постепено стишавала. Још се само чули појединачни пукњи у равници. До неко доба ноћи топовске цеви биле су топле.

Наредио је командир да водници са топовођама дежурају целе ноћи, не би ли се случајно јавила она хаубица, те да јој по блеску одреде правац.

Али хаубица је ћутала.

Са тешком слутњом очекивали смо сутрашњи дан.

Људска кланица наставила је даљи рад тачно у седам часова, двадесет четвртог октобра.

Док је још земљу притискивала лака измаглица, покушала је непријатељска пешадија изненадним препадом да освоји наше ровове. Али дочекана је приправном ватром пушака и митраљеза, а одмах је ступила у дејство и наша батерија. Услед страховите пукњава магла је растерана и плаве блузе су се наједном нашле на отвореном брисаном простору, без икакве заштите. Спасавали су главу у паничном бекству, остављајући рањене и мртве другове...

Иако су то непријатељски војници, обузимала нас ипак нека језа гледајући онолику множину мртвих људи... Зашто ти несрећници оставише своје огњиште, да би им се кости развлачиле по туђим пољима? Да ли су они својевољно пристали да крену на Голготу, и да погубе своје главе, освајајући неко непознато брдо изнад села Маова, у далекој страној земљи?

Ми смо и даље дејствовали. Разорне гранате тукле су непријатељску пешадију. И исто осећање страха владало је код оних доле у равници, као што је и ова хаубица кидала наше нерве...

Али сада нам се крв следи од ужаса... Хаубичка зрна заошинуше готово изнад глава и са лудачким налетом рину гвожђурија иза наших леђа, разбацујући огромне бусенове, који су после тупо тапкали по земљи. Разрогаченим очима гледамо свеже рупе где би се и цела кола могла сместити. Пред овом навалом челика наше је тело исувише слабо. Свесни смо да се онај противнички командир не вара више. Сада бије баш нас.

У долини се опет чује живо пушкарање, и пешаци траже помоћ артиљерије. А ко ће нама помоћи?... Гађамо разорним гранатама, зрна падају у непријатељске ровове, и таман је опалио и четврти топ, а пред очима нашим блесну пламен, обави нас нека тама и људи сабише главе иза штита... Срце је снажно ударало. Заstraшено подигосмо главе и немо се погледасмо. Без иједне речи брисали су војници земљу са рамена, а нишанција скиде шајкачу и збриса земљу са затварача топа. Опет ћутимо... У сличној ситуацији треба нешто говорити, нешто рећи, али ми смо сви у истом положају осуђених на смрт. Намрштено и тупо гледамо преда се и очекујемо нову команду, или смрт.

— По пет разорном!...

Са савршеном тачношћу људи су руковали справама, топови су урликали... Наједном се проломи нешто иза топа, пунилац налете на нишанцију, земља засу топ и људе... Али наш задатак још није био извршен... Помоћник темпирача искочи из заклона, убаци у цев једну разорну, нишанција окиде, блесак од топа севну у оној тами... И још једном...

— У заклон! — и сви се сручисмо у огромну јаму, вукући за собом и пуниоца Вучка.

Војници га одмах раскопчаше. На телу не беше ране, а међутим крв му непрестано иде из уста. Сигурно је контузован од удара земље.

— И мене нешто бапну у раме! — вели нишанција пипајући се по десном рамену.

— Ја! — вели јетко поднаредник Траило. — Добро је што те није ударило од позади...

— Па не жалим се ја, поднаредниче, него само велим...

— У рату има право жалбе само онај коме одлети глава...

Вучко отвори очи и са чуђењем посматра шта се око њега дешава. Виде себе раскопчана, а другови му бришу уста од крви. Он мљасну устима неколико пута, и са страхом завапи:

— Јесам ли жив?

Војници се смеју, помало усиљено, да би га охрабрили. Вучко покуша да се дигне. Рекосмо му да седи и да се не замара.

— Море, људи, није мени ништа! — он скочи, али се загрцну и крв му јурну на уста. Мртвачко бледило се расу по лицу његовом и он се наслони на земљани зид. Војници га прихватише и полако спустише на земљу, а испод главе му подметнуше једну торбу.

— Плотун здесна!...

Војници искочише из заклона. Сад смо гађали шрапнелом неку колону у даљини. Али код другогa плотуна зачусмо фијук, те скочисмо један преко другогa у заклон. Падали су комади земље, када војници отрчаше до топова и опалише још један метак.

Разорна хаубичка зрна су засипала батерију и грувала испред топова, са стране, или су рила по оној ораници иза наших леђа... Наши су нерви исувише напрегнути од страшног ишчекивања смрти и сваки секунд живота уливао нам је неизмерну наду. И кад прасне експлозија, ма и два метра позади заклона, преко лица људи се разлива блаженство што су и овом приликом остали живи.

Изнад Вучка војници су положили неко прошће укосо, да би га заштитили од земље, и да га приликом ускакања не би повредили. Он је кашљао и пљувао крв... Ми га нисмо могли изнети, а са стране нам нико није могао прићи.

У ишчекивању смрти дочекали смо и подне. Храну нам нико није могао дотурити. А ко још мисли и на јело, када нам смрт свакога часа лебди над главом.

Сунце је превалило зенит, те се наши топови, посматрани из равнице, сигурно цакле на сунцу. А онај не престаје.

— Послуга четвртог топа, брже овамо — зачу се глас неког послужиоца са трећег топа.

Потрчасмо један за другим кроз саобраћајницу... Код трећег топа не нађосмо никога. Угледасмо само како се са места где је други топ диже густ дим. Појурисмо... У саобраћајници затекосмо нишанцију другог топа где стоји избезумљен и блед, одело му све краво, а на рамену му залепљена нека маса, сива и крвава као мозак...

— Јеси ли рањен?

Гледао нас је тупо, не говорећи ништа, а вилице му се тресле. Један остаде да га опипа, а ми на ивици заклона устукнусмо пред мучним и страшним призором.

Кроз дим и прашину видео се нечији леш без главе, са раширеним рукама... Уза зид земље седео је наслоњен темпирач, мртвачког лица, очи му ужасно разрогачене,

уста отворена, као да вапије, али шишти, и грчевито савијеним рукама придржава своја рођена црева. Из другог угла допирао је нечији пиштећи глас:

— Браћо, не дајте!...

То вапије за помоћ нишанџија Ђорђе, чија цела рука виси на једном парчету коже, док му из рамена шикља млаз крви. Засипа крв војнике, који журно цепају кошуље да би му запушили рану.

— Сеци руку! — виче неко.

— А-а-а!... А-а! — допире умирући глас темпирача, чији се очни капци лагано склапају, а руке све више опуштају.

— Оставите га, оставите! — вели потпоручник Александар.

— Склоните Дамњана!

Двојица дохватише леш без главе и таман га подигоше, кад се у близини проломи експлозија и комади земље полетеше изнад глава.

— Убијте ме, браћо, убијте! — јечи Ђорђе око чијег трупа све више нараста гужва од завоја и кошуља, да би му се зауставила крв. Неко му је одсекао руку и бацио на ивицу рова, те сад виси само жуљевита згрчена шака, као да неке прети.

Стигао је командир са осматрачнице. Он одмах нареди да се људи разиђу, сем оних најпотребнијих, да не би овако у гомили настрадали. Александар га извештава да је разорно хаубично зрно ударило посред заклона. Једино је случајно остао неповређен нишанџија. Двојицу су већ однели код првог топа. Једноме је разнесен цео лист на нози, а другом је преломљена рука.

Темпирач је издахнуо. Командир скиде капу, а и ми остали.

— Јесте ли известили дивизион да је батерија нађена? — запита Александар.

— Јесам... али ситуација је код пешака критична и зато први топ нека увек пали по два метка... да се не би приметио овај губитак. Мртве оставите где су, рањенике склоните, а остали на своја места.

— Господине капетане! — прошапута Ђорђе, коме се глава једва видела од завоја.

Командир застаде, онда му приђе, савлађујући своје узбуђење, и помилова га по образу.

— Господине... капетане... опростите ми... што одлазим! — и Ђорђу се скотрљаше две крупне сузе из очију.

Командир се загрцну, обухвати његову главу и пољуби.

— Ти си се одужио отаџбини... Хвала ти хтеде још нешто рећи, али му заигра доња усна, он трепну неколико пута и брзо проговори: — Срећан ти пут! — Журно се окрете и оде на осматрачницу.

Браћали смо се један за другим, обузети мучним осећањем. Пред очима ми је стално лебдела слика оног мученика, који рукама држи своја црева, а у ушима ми одјекују речи: отаџбина... отаџбина...

Силазили смо у рупу као у гробницу, измучени и отупели према свему што се одигравало око нас.

— Поправник четрдесет осам...

Војници се притајили да саслушају целу команду, па журно истрчаше код топа и опалише два метка.

— Ето га! — викну један и људи хитро скочише један преко другог у заклон.

Чауре се разлетеше на све стране, а дим и земља нас засуше. Као ошамућени од силнога треска, са страхом отварамо очи да видимо јесмо ли још живи.

— Пази, посред штита!...

На штиту је зјапио огроман отвор... Затварач је био сав разнесен.

— Бре, људи, што могасмо да изгинемо сада... Хвалим те, Боже! — каже Траило и прекрсти се.

— А јаој! — закука неко иза наших леђа.

На земљи је лежао Јанкуљ и држао се за главу. Кроз прсте његове руке угледасмо крв.

— Дај брже завој!

— Склони руку, да видим!

Али он притиснуо главу и јечи.

— Јаој, уби ме...

— Ама, чим кукаш, није те убило. Склони руку! — Викну Траило.

Гледа нишанџија Милован и вели:

— Ама, како га, бре, оволицно чвркну!

— Ја сам га згазио чизмом — упаде Станоје темпирач.

— А?... Како рече?

— Кад полетесмо, он скочи први, споведе се, а ја у брзини, па на његову главу, те га закачим поткованом чизмом.

Обојица се засмејаше, а и Вучко, који стално пљује крв.

— А ти закукао као да ти је отфикарио главу! — дира га поднаредник Траило.

— Па овај... поднаредниче, шта му га знам. Могло је да буде, али кад није, опет фала! — и диже се.

— Немој се, бре, напрежеш, може ти шкоди — дирају га.

— Ама требасмо да му завијемо главу.

— Море на псу рана, на псу и зарасла..

— Волео би он сада да му је и руку однело, као сиротоме Ђорђу, само да се не чује негова брука по селу.

— А други пут немо' се грабиш за прво место.

Шалили су се војници, заборављајући тренутно мучне призоре, јер су и они у смртној опасности. Користе они сваки секунд живота да забораве на своје муке. Пратисмо онда једнога да извести командира да је четврти топ онеспособљен. А када се вратио, овај рече:

— Наредио командир да сва послуга пређе на други топ.

У нашем заклону остависмо Вучка и нишанцију другог топа, а ми, један за другим, пођосмо кроз саобраћајницу.

У заклону другог топа осећао се мирис свеже крви и лица људи се згрчише када угледаше она два мртва друга. Лагано их подигоше и ставише на ивицу заклона... Били су из истог села. Затим нађоше и део лобање испуњен мозгом и усиреном крвљу.

— То је од грешног Дамјана, стави то поред њега — рече неко.

Опет се чује команда... Нисмо у стању да осматрамо, али по команди и убрзаној паљби пушчаној која допире из равнице увиђамо да је код наших пешака мучно стане. С највећом брзином војници опалише по пет разорних и сручише се у заклон. А одмах затим у ваздуху зашуме и око топова отпоче прасак, грмљавина праћена треском огромних бусенова земље...

Згрчили смо се у заклону један поред другогa, лица нам скупљена, очни капци набрани... А у долини ври од митраљеске паљбе... један бусен тресну међу нас, па нас засу. Релеј нешто виче... виче... Равница је у агонији... Треба гађати шрапнелом... људи напрежу мускуле да се дигну, поводе се као у бунилу... а онај и даље виче: поправник четрдесет осам... Дакле, шрапнелом, врши се јуриш, брже, брже... Разорна тресну иза заклона, један се поведе и паде. Онај опет виче: поправник, поправник... Први топ груну, свитну пламен и из нашег, чаура одлете.

Око нас као да громови тресу... Опет релеј: по три с кошењем... Испред топа сукну пламен и црн дим... земља лети на све стране, наш топ опали и граната сукну кроз дим и прашину... Неко јауче код трећег топа... Нишанџија окиде... још једном, и људи се сјурише у заклон. Очи су им гореле, а лице потамнело.

— Нешто се десило код трећег топа — вели Јанкуљ.

Један отрча... Кад се врати, рече да је разорно хаубичко ударило у десни точак топа али није експлодирало. Рањен је само пунилац.

У равници је паљба малаксавала. Нова команда није следовала, што значи — напад је одбијен. Сунце већ залази, и последњи зраци се повлаче по земљи. Најзад, црвено и крваво, оно замаче за хоризонт и тамна сенка пређе преко земље.

Наиђе Александар.

— Шта ћете ви овде?

Рекох му да је наш топ онеспособљен.

— А ја чујем пуцњаву код овога топа... па, богати, мислим да ова двојица нису васкрсла... Е, браћо, ратовао сам, али ово нисам доживео.

— Ја мислим нећемо више гађати, мрак је? — пита Траило.

— И ја мислим! — каже Александар, завијајући цигарету. — А вала напослетку измењасмо добро мисли: он нама, а и ми њему!

Дође и командир и рече да ћемо у току ноћи променити положај. Онда нареди: да дођу хитно двоја кола која ће однети рањенике, да се из коморе донесу други затварач и резервни точак, а из попуњујућег дела да дође људство за попуну.

Око поноћи дошао је свештеник. Сахранили смо мртве...

ПА ДОКЛЕ ЋЕМО?

У

току ноћи променили смо положај. Отишли смо мало удесно и нешто

позади. Пред нама је био онизак забран и тако смо, унеколико, били заклоњени. А она хаубица гађала је и даље наш стари положај и ми смо са задовољством посматрали како разара празне заклоне.

Али другог дана, у први сутон, наређено је да батерија запрегне и изиђе на пут.

Са свих страна савијале су се батерије. Мрак је био увелико, када смо кренули још даље уназад.

На маршу људи оживе, ако ни због чега другог, оно због осећања спокојства и сазнања да је пред нама ипак живот.

Поздрављамо се са друговима из осталих батерија. Гледали су они нашу погибију, и сви нас питају: оstadосмо ли читави.

— Имао сам утисак — вели ми Милан — да нико жив неће остати. Кад је једнога момента убрзао, батерија се није видела од дима и прашине... Али после кроз дим почеше да свиткају топови... А ми пронађосмо једну њихову батерију, те ти се они, богати, разбегосе као зечеви. Вели мој командир: „Е, баш смо гадна нација. Код нас нико без секире не умире.“

— Ама да видиш, Милане — каже расположен

Александар, па наби капу на очи — све топове закочи изузев првога, где је био потписати! — и показа прстом на себе. — Ама нема... види се да смо праведници божји.

— То може и друкчије да се протумачи. Ти знаш оно народно: Не бије гром у коприве.

Избеглице које су логоровале са стране пута скачу буновне и питају чудећи се: зар опет одступање? Журно се спремају и крећу за нама. А неки су и раније видели коморе и пошли, те се пут закрчио. Успутна села се узнемирила и народ листом оставља своје куће и имовину, бежећи пред најездом.

Сви увиђају да ће нам овај народ правити велике сметње, али нико га не може одвратити од његове намере. Тврдоглаво и упорно понављају узречицу: „Боље гроб, него роб.“

Путеви су искварени и закрчени, па сваки час застајемо. Челна батерија се са муком пробија и таман она прође, а народ као бујица налети на пут и онда се наново гурамо...

Звездана и мрачна ноћ. Дебела слана покрила поља као снег. Челик се охладио, па се прсти просто лепе. Деца плачу од зиме и грче се уз своје мајке. Избеглице наложиле ватру и према лелујавом пламену назиремо кроз дим поспана лица и децу на мајчином крилу где спавају.

У свануће скретосмо поред пута, онда уз неко брдо и испесмо се на један ћувик. Иако су војници били преморени, наређено је да се батерија одмах укопа.

Јанкуљ остави ашов, и обрати се Александру:

— Господин потпоручник, је л вам се једе пресећина?

Александар га погледа намрштено и осорно запита:

— Шта се то тебе тиче! — Али мало после запита блажим гласом: — А што ти питаш?

— Па... ништа, господин потпоручник... Питам. — Јанкуљ стави ашов уз тело и стаде мирно.

— А да ли би ти хтео мало?

— Ја би, ако би ми ви дозволили...

— Ако имаш, једи слободно.

— Па... да одем у оно село испред нас...

— То ли је? — и Александар се замисли. — Ја богами, ако не покупимо ми, узеће Аустријанци. Хајд узми тројицу, и кад помислим да сте тамо, ви да сте овде.

Вратили су се терајући читав чопор прасади, и носећи два цака јабука и бакрач пун меда.

Гозба је била богата. Дан смо провели на миру. Седећи на пољани, имали смо утисак као да смо на неком пикнику. Али пред вече дође ордонанс из дивизиона са заповешћу да се батерија спреми за покрет. Још ни видели нисмо непријатеља, а већ одступање.

На путу је неред. Цео народ је на ногама и сада још упорније наваљује. А путеви све гори, коњи се непрестано саплићу, помрчина као олово густа. Топови сваког часа закачињу за кола и онда се разлеже запомагање. Командант пука се нервира и наређује да се без милости гази. Али ко има срца да претура кола пуна деце.

Зато послужιοци обично на рукама заносе кола, да не би деца попадала. Људи су изнемогли и поспани, коњи већ преморени... Око поноћи дуну неки ветар и поче киша. Однекуда допире плач деце и жагор жена. Слаби вочићи не могу више да вуку и читава ова маса народа заглави се у једној јарузи. Стадосмо и ми.

Командант пука, већ озлојеђен, вели:

— Народе, куд си навро?

— Не питај куда... него, ако си човек, помагај! — одговара из мрака неки женски глас.

Онда командант нареди да пођу послужιοци и помогну, те народ једва крете, а за њим лагано и ми.

Густа помрчина притисла земљу, да се ни прст пред оком не види. Кроз шкрипу сељачких кола чујемо како пљушти киша, јесења киша, па нам хладне капљице силазе низ врат, као да нам се у тело змије увлаче.

Наиђе капетан Јован и поче да нам разлаже ситуацију.

— До Крушевца бих терао овако...

— Е, тешко је ићи овако по киши и разлоканим путевима — упаде Милутин.

— То је баш добро, и подржи, Боже, још мало овако. Јер ово је наше домаће блато које ми газимо још од цара Лазара. А тек како је њима, који долазе овамо са бечке калдрме.

Разданило се када смо кренули у једну ораницу. Топови су рили бразде по влажној и мекој земљи, а коњи бректали... Војници донели сламу и шапу и позади топова направили колибе. Полегали су одмах.

Иако смо уверени да непријатељ неће брзо наићи, ипак смо се одмењивали на осматрачници. Видик нам био затворен. Нека сива измаглица гамизала по земљи и падала суснежица.

Од дуга времена зурим у ниске, тешке облаке, хватајући погледом још у висини снежне пахуљице, па их пратим по земљи... Одмах се топе. Још тамо где има траве, остаје проређен беличаст застор, тежак и мутан, натопљен водом... Поред осматрачнице прође понеки пешак, мокар и каљав до гуше и замиче у село, тражећи дувана за себе и своје другове, или што за јело. Измичу тако за време кратког затишја испод команде и, као вечите луталице, иду често бесциљно по пољима и забранима, сећајући се, ваљда, својих родних њива и лугова. А чим плане прва пушка, враћају се исто тако нечујно у своје ровове.

Требало је Александар да ме смени, али се тешко будио. На ногама смо већ два дана и две ноћи. Дуже се најзад лено и млитаво, мрмљајући неке псовке и помињући свој псећи живот.

Смркло се много раније. Седимо каљави под оном шашом и мрачно гледамо преда се. На отвору се појави ордонанс из дивизиона и предаде командиру затворен коверат. Ми смо ћутали очекујући шта ће командир рећи. Он најзад преклопи хартију, превуче прстима да истера ивицу, погледа туробно у кишовиту јесењу ноћ и једва проговори:

— Господо, наредите да се запреже.

— Зар опет!... Куда сад!... Па докле ћемо?

Командир само слеже раменима, онда се диже, а и ми за њим.

Још на самоме почетку, челни воз се заглави на једној подубљој међи од имања. Предњи точкови запали и коњи не могу да извуку. Светлост не смемо да палимо, јер смо на истакнутом месту, већ силазимо с коња и одмеравамо колика је рупа. Послужиоци прихватају за точкове и сви углас вичу: маррш... маррш! — Једва пређосмо, а када изиђосмо на друм, командир позва нас воднике.

— Молим вас, господо, пазите да се ово не деси други пут. Када је батерија спремна за паљбу, дужност је водника још да извиде путеве и за наступање и за одступање...

— Знамо, господине капетане — вели Александар — али ко се надао. Данас смо дошли, били смо уморни, непријатељ се још није ни појавио, а ми одступамо.

— Знам, знам све ја то. Не замерам вам, него вам само скрећем пажњу за други пут — говорио је благо командир, јер је и сам увиђао да смо преморени.

Народ је на путу галамио.

— Куда, војско? — виче нека жена. — Зар нас жене остављате да се бијемо!

Али ни ми сами не знамо куда идемо, и докле ћемо. Командир нам објашњава да је ово „тактичко одступање“, а коморџије причају да Шваба наступа са свих страна великом снагом.

У зору смо опет застали, и опет се укопавали, а увече је наређен покрет.

Војници су ишли подераних чизама, а било је пешака који су били боси. Одело се поцепало. И та војска, одевена у рите, послушно је газила блато, легала у воду и хранила се сама од онога што су мештани остављали. А сав онај народ избеглица, прозебао и измучен, ишао је са нама. Често су преморени војници узимали децу из наручја мајки, па их носили поред топова и разговарали са сељацима. Ако нас негде и сачекају кувари са топлим јелом, онда је казану прилазила и та избегличка сиротиња,

и војници су са њима делили последње парче хлеба, иако их никада раније нису видели.

Ова заједничка невоља и готово исти услови живота приближили су једно другом народ и војску. Кажу да исто правило влада и у природи. Код ове масе, која се смрзава и гладује, створило се такво једно осећање и једна мисао, персонифицирани у неодољивој мржњи према непријатељу, и једној јединој жељи, да се освете за све ове муке...

Али, ми и даље одступамо. Изишли смо давно из онога узаног мачванског коридора и сада се војска и народ разливају на све стране по унутрашњости земље. Вароши падају без борбе једна за другом, киша јесења лије, а прозебао народ умире покрај пута.

Било је то једне мрачне ноћи негде на путу, када је сипила хладна киша, а војници газили до чланака по води и блату. Очни капци се лепили од неспавања... Возари нису јахали, да не би заспали, већ су ишли пешке поред својих коња, Наједном се зачу команда:

— Батерија, мирно!... Поздрав надесно!

Одавно нисмо чули ову команду, те нам је још чудније када се разлеже у пола ноћи. Возари у ходу појашаше, послуга се, после толико времена, попе на предњак.

Пред нама, покрај пута, горе неке ватре и, кроз лупу точкова, као да чујемо неко цвиљење. Приближисмо се тој ватри и према лелујавом пламену угледасмо воштано лице детета... Између преклопљених ручица, горела је свећа... А једна жена, сигурно несрећна мати, седела је више главе малог мртваца и тихо нарицала.

Прошли смо ћутећи... када зађосмо у мрак, нико ни речи не проговори. Смрт малог, невиног детета и бол ојађене мајке потресли су више скамењене душе војника него оне гомиле мртвих ратника на бојном пољу.

Међу војницима се већ шапуће: „Па докле ћемо овако?“... Тешимо се још да ваљда неко води рачуна, и то поверење у наше вође делује сугестивно, те су људи још увек послушни. Дисциплина се одржала иако између официра и војника влада другарски однос. А може бити да је то пријатељство између простог редова и официра највише утицало на морал. Војници су чували своју батерију, официри су заклањали своје војнике.

Одступали смо целе ноћи, и већ маршујемо, ево, готово цело преподне. Александар дошао до мога вода и из дуга времена разговарамо, тако... о безначајним стварима. Тек он погледа у своје чизме:

— А, богати, какав сам!... Подеране чизме, исцепане чакшире, згужвана јака. А знаш ли какав сам био пред полазак?... Лафф, са два ф, бато!... Кад изиђем на корзо, све ме девојке мезетишу...

Зачу се тада нека ларма иза наших леђа. Окрећемо се. Видимо војнике четврте батерије како се објашњавају нешто жучно са нашим.

— Шта ћете ви овде?

— Господине потпоручнике, украли нам свињу...

— Шта, бре, шта рече?!

— Нашу свињу украли, ене је, ене, господине потпоручнике.

На предњаку каре угледамо закланог вепра, крв му шикља из ране, па отиче низ платформу предњака.

- Оца вам вашег — викну из баса потпоручник Александар — каква ваша свиња... Марш у батерију! — и пође с коњем на њих, те се они разбегоше.

Тада нам војници објаснише.

Пролазили смо кроз село и из једне бочне улице истерали пешаци вепра на главни пут, којим је баш тада пролазила четврта батерија. Сада четвртаци предузели гоњење. Али је то био неки снажни вепар који се није дао лако ухватити. Посматрали ову трку петаци и видели да ће вепар да наиђе на њихов рејон, па брзо позвали Крсту, руднога возара.

А Крсто у ходу сјаше с коња, прикрије се иза врзине и, када је вепар био према њему, искочи, једном руком га шчепа за њушку да не цичи, а другом му забије каму у врат. Други прихвате одмах вепра и баце га на предњак... Све се свршило за десет секунди. Сви су онда завукли руке у џепове, и смирени, као да се ништа није догодило, маршовали даље.

А Крста већ појахао, клацка се на коњу и ужарио очима, као да дрема.

И Лазаревац смо прешли, па се заустависмо тек испред села Бурова.

Сачекали смо најзад непријатеља... Борбе нису биле оштре. Неке чарке, испалимо по који плотун, као да кушамо снаге. Увиђамо да им главне снаге нису још пристигле, а нарочито тешка артиљерија. Гађала нас је само једна пољска батерија, „ситна посла“ — што рекли војници. Гледајући оне црвено-жуте димове у великој висини, имали смо утисак као да посматрамо неки ватромет.

Једно јутро освануо је и снег, али до подне се отопио и направи се велико блато.

Са овога положаја, који је био у низини, наредио је командант да се испењемо на висину. Била је то нека кота 278. Пред нама су били ћувици, неке провалије, а лево се дизао високи масив Дрен.

Дан облачан. Смрче се раније. Тада се вратише каре, које су ишле за попуну муниције. Војници причају да је прispела велика количина муниције, али: „Ни часног крста не можемо да јој ухватимо.“

Командир нареди да се донесу сва та различна зрна.

— Ето — вели командир — прате тако зрна без упутства. Ми не знамо њихова балистичка својства. И сутра, кад зрно падне у наш ров, онда ће мене под суд. Молим вас, сада имамо три врсте муниције: српску, француску и руску.

Да би унеколико скинуо одговорност са себе, командир одмах написа рапорт команданту дивизиона. Тражио је упутства, како ће поступати са овом различитом муницијом.

Командант нас је често слао да извиђамо путеве у различитим правцима. Све је он предвидео... Једне вечери, кад је сипила јесења киша, позва ме командант.

— Слушај, отићи ћеш на раскрсницу и ту ћеш сачекати хаубичку батерију. Батерију ћеш спровести до села Барошевца. Када стигнете у село, онда ћеш од командира узети написмено да си га до тога места спровео. Јеси ли разумео?

Тачно сам му поновио од речи до речи, и онда отишао на раскрсницу. Мало после наиђе и хаубичка батерија са воловском запрегом.

— Сигурно ћемо одступати и са ових положаја, и командант хоће прво да склони оруђа са воловском запрегом — рече ми командир хаубичар капетан Сава.

Кренусмо по највећем блату. Војници су непрестано придржавали топове, да се не сруче у провалију.

Поноћ је већ давно била прошла кад стигосмо најзад у село. Командир нареди да се војници одморе.

— Е, па сад, наредниче, ти можеш да се вратиш...

Тада баш зачусмо како неко тражи командира. Беше то наредник Душан Поп.

— Господине капетане, наредио је командант да се вратите на стари положај!...

— Ама, побогу човече, шта велиш? — командир се ухвати за главу и дубоко уздахну. — Јеси ли то добро чуо?

— Двапут сам му поновио наређење... Накнадно ћете добити писмену заповест.

Командир се плесну по колену и опет уздахну. Онда очајно викну:

— Седам часова сам силазио, треба ми двадесет да се испнем! — Па се окрете нама и утученим гласом рече: Добро... кад је така и така ствар... сила бога не моли. — Он се окрете својим војницима: — Народе... окрећи назад!

— Господине капетане, да ми дате написмено да сам вас допратио до села.

— Шта имам да ти пишем, кад се...

— Господине капетане, да ми дате написмено да сам вас известио за повратак...

— Не дам никоме ништа! — развика се командир. — Па, бре, људи, зар је мени мало мојих мука, него и администрацију да водим ноћас? — Господине капетане, јако жалим што ми нисте друг, па бих вам рекао нешто — упаде Душан.

— Црње и горе ми ништа не можеш рећи, него ово, да се вратим натраг.

Душан слегну раменима, и кроз смех проговори:

— Душо моја, ком се жалиш?

— Па јест! — махну командир главом. Затражи фењер, извади блок и седе на једну ограду. Тада нам добаци: — Вас двојица ме подсећате на апаше... Водате ме по овој мрачној и каљавој ноћи као луду Марику.

А када нам предаде листове, пружи нам руку и у шали добаци:

— Хајд... ватајте маглу!

Одмакли смо прилично, кад зачусмо да нас командир зове.

— А-ха... Да видите како то изгледа, кад вас неко враћа... Него, намучисте се и ви због мене... Ред је да вас почастим. Хајде, натегните ову ракију, да се мало загрејете.

Опет се поздрависмо и остависмо несрећног командира да се мучи, извлачећи батерију узбрдо.

Стигли смо пред зору. Сјахасмо пред земуницом команданта дивизиона. Договарамо се да ли да га пробудимо, или да одложимо наш рапорт кад се раздани.

— Слушај!... Да цуцнемо и ми њега сада — вели Душан, и обрати се дежурноме војнику: — Пробуди команданта.

Не потраја дуго, а из земунице изиђе командант потпуно обучен и закопчан. Још пребацио и торбу са секцијама око врата.

— Господине потпуковниче...

— Прво ти! — прекиде командант Душана, и упре прстом на мене.

— Господине потпуковниче, отпратио сам батерију до села.

— Господине потпуковниче, стигао сам батерију и рекао да се врати.

— Наредниче, ниси рекао, него си наредио у име моје.

Предадосмо му писмена извешћа.

— Можете ићи.

Ми поздрависмо и окретосмо се налевоокруг. Када одмакосмо, проговори Душан:

— Јеси ли видео што је псето од човека! Не да се... Обавља рапорт у овој ноћи, као да смо у касарни и предајемо дежурство... „Прво ти!“ — подражава Душан команданта.

После два дана стиже наређење да сви одступимо. И опет по ноћи. Сада смо већ поколебани. Почели смо веровати да непријатељ збиља наступа великом снагом и да ћемо се тешко одупрети. Самопоуздање наше малаксава уколико дубље улазимо у земљу, и са страхом помишљамо на огромне просторе, које непријатељ сада заузима. Али наше су мисли још скривене, и тешке слутње се испољавају само у невеселом изгледу и тихом шапутању. А напори су све очајнији...

Силазећи са положаја, један се топ претури. Сва послуга је била употребљена да га на рукама изнесе. Иако је ноћ хладна и влажна, људи су се знојили и бректали под теретом челика и гвожђа. А при сваком даљем нагибу, подупирали су својим телима да возови не би склизнули.

На главном путу, у низини, морали смо застати да народ одиђе. А имало их је који су сломљени напорима, па су већ отупели и остају на путу, предајући се на милост и немилост непријатељу.

Тешке мисли притискују. Загорачили смо већ у Шумадију, а огромна сила наступа лаганим кораком иза наших леђа. Не жури се њима. Преко мртвих на бојним пољима виде они пред собом изгладнелу и оголелу војску обучену у сељачке рите; виде војску коју предводи сељачки краљ, па замишљају да пред собом имају деморалисану гомилу „свињара“ и паора, које треба казнити јер су се дрзнули да дирну у неприкосновеност ћесарскога достојанства.

Изгладнели и преморени, заустависмо се најзад, у зору седамнаестог новембра хиљаду деветсто четрнаесте, на једном брду изнад села Даросаве...

БИЛО ЈЕ ТО ДВАДЕСЕТОГА НОВЕМБРА

После тридесет дана одступања и толико ноћног бдења, почев од најудаљенијег кутка Мачве до села Даросаве, лежимо данас при благом јесењем сунцу на једној заобљеној узвишици и чекамо — напад непријатеља, или даље одступање... Уосталом, све су то редовни догађаји и ова свакодневна убиства сматрају људи као неминовна текућа збивања.

Песма је замрла, приче занемеле. Гледају војници тужно у пуну даљину, где се земља са небом спојила, у огромне просторије, које непријатељ притискује. Замишљамо све патње онога јаднога света који се сагиба под теретом царске силе. Предали смо тај народ без борбе... одступајући кришом, ноћу.

Већ два дана има како се непријатељ не појављује, а ни ми не одступамо... Али последњих дана довлачи се муни-ција и резервна храна за људе.

Иако се многе замисли у рату спроводе у највећој тајности, ипак се по припремама називају неке намере. А коморције већ упорно тврде да одавде ни корака даље нећемо одступати.

Ноћи су биле хладне те нас је под свој велики шатор примио командир. Унутра смо унели малу пећ, коју су дежурни у току ноћи ложили.

У неко доба ноћи чули смо шушкање у шатору.

— Господине капетане... господине капетане, заповест дивизиона.

При слабој светлости фењера, командир је дремљиво отварао коверат, а онда затражи да принесу ближе светлост. И Александар се пробудио, па онако дремљив упиљио жмиркав поглед у командира, очекујући шта ће овај рећи... Командир је читао лагано, и кретао полако главом пратећи редове. Заповест је дугачка, већ смо нестрпљиви. Преврте командир и последњу страну, при крају је. Александар не могаде више да отрпи но се обрати мени промуклим гласом.

— Сигурно опет одступање.

— Не одступање, већ офанзива, потпоручник Александар.

— Је ли могуће? — проговорисмо обојица углас и исправисмо се.

Командир извади часовник да запише када је примио заповест.

Било је то двадесетого новембра деветсто четрнаесте, у четири часа изјутра.

Када изиђоше војници, командир нам објасни:

— Дакле, господо, данас у девет часова отпочеће наша офанзива на целом фронту. У заповести се излаже наше наступање. Док се не дође у додир са непријатељем, наступаћемо по ешелонима.

Александар се беше толико занео слушајући да у уста стави ужарени део цигарете, плуну и онда нешто промрмља.

— Пошто смо ми сада најистакнутији, то ћемо чекати док четврта и шеста батерија избију на Остењак, па ћемо онда ми, под њиховом заштитом, напред... Молим вас, наредите одмах да се за војнике скува ручак.

— О, Боже, само нас подржи још сада — вели Танасије.

— Море, прегледај ти тај твој телефон и жице! добаци батеријски наредник. — Јер ако су ти скидане жице, нико ти неће помоћи.

— Све је исправно, као темпирник! — одврати Танасије.

— Јес, бато, али онда нема више прасића! — дирају га.

— Ха!... Има нешто боље... Телећаци! — вели Танасије, мислећи на торбе аустријских војника.

Када се раздани, приведени су и предњаци позади батерије.

Нешто пре десет часова наиђе пешадија у колони двојних редова. Пушке им о рамену са на бијеним бајонетима и оштра сечива светлуцају при светлости. Загаламише пешаци када наиђоше поред батерије.

— Хајдете и ви са нама, не бојте се, тобџије!

— Гурајте ви само, стићи ћемо вас...

— Па бре, немој да ви се заглави метак у цев кад ми јуришамо.

— О, здраво, Тасо, зар си још жив?

— Зло ни у рату не гине! — додају други уз смех.

— Друзе, сме ли да се отвори? — обрати се један пешадијски потпоручник Александру, лупкајући по предњаку.

Пешаци дирају увек артиљерце, како у лежиштима предњака носе флаше са вином.

— Друзе, опасно је ван се нагнути! — вели му кроза смех Александар.

Један од пешака застаде, па завири у цев топа, а нишанција притвори затварач и он се трже. Смеју му се другови, те застадоше и они да завире.

— А, дете му, види како је „ишпалирано“.

И тако непрестано, док не замакоше.

А за пешадијом наиђе артиљерија.

Командант пројаха на своме белцу и у ходу учини неколико примедаба возарима. Наведе коња кроз батерију и онда зовну командира.

— Молим вас, ова четка је намењена за чишћење цеви... Она не треба да стоји овако отворено на земљи.

— Пре сваког чишћења војници је добро оперу, господине потпуковниче.

— Господине капетане, четка је за чишћење цеви, а не за чишћење дворишта! — примети љутито командант, затим ободу коња и оде.

— Добро... откуда та четка ту? — запита командир војнике.

— Господине капетане, ама тек што смо очистили цев, наиђе командант. Ми је прислонисмо на лафет, а она се пред њим скотрља доле.

— Ама то је чудо једно — прича доцније Александар командиру. — Ви и сами видите да су људи послушни, и сви се послови обављају тачно као сат. Али чим се тај човек појави, е, људи божји, сто малера нам се тада деси. Онда он почиње придику...

— То је психоза страха! — објашњава Милутин уча. — Људи више мисле на његове наострешене бркове него на посао... Примарна мисао је код људи његова личност, и онда раде подсвесно, те отуда и заборављају многе ствари и постају немарни.

Чекали смо до подне... Тада осматрачи јавише да су оне две батерије стигле на своје положаје.

Кретосмо и ми Пред нама је тишина. Али лево од нас разлегала се брза топовска паљба.

На нови положај стигли смо око три часа после подне. Осматрамо одмах дурбинима. Пред собом видимо ћувике, мирна села осенчена јесењим сунцем, густе забране и напуштена пола. Уз неку косу угледамо наша предња пешачка одељења како осматрају, па онда обазриво крећу... Или змијасту пешачку колону двојних редова, како се провлачи поред неке врзине.

Наиђе командант дивизиона и нареди Александру и мени да одмах појашемо, да нађемо команданта пешачког пука и од њега тражимо даља упутства.

Већ се спустио мрак, када стигосмо једно пешачко муниционо одељење. Заостали су иза једног забрана и чекају даље наређење. Питамо где је командант пука. Али они учинише широк замах руком и рекоше да је негде напред, али не знају тачно где. Дакле, знају онолико колико и ми... пред нама одјекну неколико пуцњева.

— Патроле су се среле! — рече Александар.

Онда смо стали и размишљамо, где ли може бити командант... Наша пешачка линија није још успостављена и како је непријатељ пред нама, то би нам се могло десити да по овој ноћи прођемо између наших редова. Пођосмо обазриво, ослањајући се више на уво. Силазили смо сада уским путићем један за другим... Као да чујемо неко роморење људских гласова. Или то ветар дува. Ослушкујемо... Затим се пењемо по благој узбрдици, наиђосмо на раван плато, јер ветар поче јаче да дува. Застадосмо... Пуцњи се више не чују, те нас ова тишина још више плаши. Увиђамо тада колико је тешка дужност ордонанса, тих вечитих луталица, који по бескрајним пољима траже разне команданте.

— Ама, ми ћемо да заглавимо будак ноћас — вели ми Александар.

Предосећамо да смо на крајњој граници докле се сме ићи. Или се то нама само чини у овој мрачној ноћи. Али не смемо даље. Као да смо сатерани у неки слепи угао, застали смо немоћни, не знајући на коју страну да окренемо. Почели смо уображавати да смо са свих страна опкољени и, при најмањем нашем покрету, припуцаће на нас, било то непријатељски, или наши војници. Јер за предња одељења не постоје прописи стражарске службе и стражар на мртвој стражи пуца и на своју рођену сенку.

Даље нисмо смели. Решимо да се вратимо, па онда да скренемо лево или десно. Увиђамо да су наши негде ту, прикривени, али због близине непријатеља притајили се.

Сада нам је лакше, јер се враћамо. Лево опазисмо неку светлост, као да неко пали цигарету... Застадосмо. Александар викну:

— Хеј, има ли кога тамо? — онда се окрете ордонансу: — Сјаши, пушку на готовс и приђи полако.

Причекасмо мало времена, затим чусмо неки разговор и ордонанс нас позва.

Приђосмо и ту сретосмо једно одељење пешака.

— Па што се, бре, не одазивате? — пита Александар.

- А шта му га знам, и многи Аустријанци говоре српски.

Кажу како су пошли да ухвате везу са трупима лево, и веле да је онај пут којим смо ми ишли незаштићен и води право непријатељу. Објаснише нам где је пук... доле у јарузи, и код пука се налази командант.

Нашли смо га. Био је окружен официрима и баш је тада објашњавао:

— Дакле, разумели смо се. У једном налету, треба освојити њихове положаје...

Александар приђе и представи се.

— Но, хвала богу, да једном и артиљерци мене потраже. Вечито тражим ја њих — говорио је командант у шали. Онда нам изложи ситуацију: — Непријатељ се задржао на нашим старим положајима, вероватно да би се ту прикупио. Ја ћу ноћас са својим пуком да извршим напад. Али зато ми је потребна хитно једна батерија, да ми помогне у случају контранапада, а нарочито сутра изјутра, када ће сигурно покушати да поврате изгубљене положаје...

Вратили смо се одмах. Александар уз пут рече да обратимо добро пажњу на истакнуте предмете, јер ће један од нас, сигурно, довести ову батерију.

Мој је коњ посустао, јер сам готово дванаест часова на њему а и нарамкује на једну ногу, пошто му је потковица испала. Али заповест је хитна и ја снажно ударам мамузама сироту животињу да бисмо што пре стигли.

у позну ноћ нашли смо команданта дивизиона и саопштили му жељу команданта пешачког пука. Он је одмах наредио да крене четврта батерија, а мене је одредио за вођу. Пошто сам само коња променио, кренули смо тога часа.

Ишли смо прво друмом, затим пређосмо реку, па обичним сеоским путем узбрдо. Тада зачусмо пред нама брзу пешачку паљбу. Рекох командир да то сигурно пешаци врше јуриш. Језиво одјекују пуцњи у мрачној ноћи. Кретосмо даље без предаха. Стењу војници, одупиру раменима о топове, док коњи брекћу под тешким теретом и једва извукоше оруђа на један ћувик. Застадосмо да људи предахну. Звезде се изгубише и потпуна тама поклопи земљу. Напрежем очи да бих разазнао пут. Почео сам бивати неспокојан, јер никако не наилазимо на једно гумаство дрво баш покрај пута, које сам добро запамтио. Командир опажа моју узнемиреност и непрестано ме запиткује да ли идемо добрим правцем. Одговарам одлучно да се не би и он нервирао... Тешка ме слутња мучи... Сјахујем, и одмичем журно пешке. Страх ме хвата при помисли да сам случајно погрешио пут. Пешадијска паљба се мало утишала, али још увек одјекују негде у близини појединачни пуцњи. Кретох још мало и готово ускликнух од радости. Нашао сам гумаство дрво...

Са овога места силази се право у јаругу где сам нашао команданта пука. Предложих командир да нас двојица сиђемо пешке, а батерија нека остане на платоу.

Али тамо не нађосмо нити команданта нити иједнога пешака. Требало је кренути напред, насумице, у правцу одакле допиру пуцњи. Пођосмо. При врху чујемо већ фијук куршума, и ледена страва обузима тело. Ноћ је, и не видимо страх на лицу један другоме. Ћутимо и саплићемо се о неке предмете. Командир се поведе и дочека на руке. Не говорећи ништа, извади електричну лампу, принесе је сасвим земљи и осветли, па је од мах угаси. Иако је то био кратак блесак, слика је незаборавна. Млад академац лежао је полеђушке раширених руку. Очи су му полуотворене и стакласте, а на слепоочници грозна рупа, из које тече танак млаз крви.

— Тја... дечко! — проговори командир, као да је хтео рећи: шта је ово дете скривило...

Остависмо га на пустој пољани и журно пођосмо. Чујемо, неко јечи. Мало даље, тамна непомична прилика... У близини неко дозива: „Друже, друже...“ А куршуми фијучу све чешће, и ми погнути журимо, па и не осећамо колико кипти зној са нас. Пред нама се неко креће.

— Хеј, друже!

Онај застаде и ми приђосмо.

— Где је командант?

— Ево га иза ограда, у рупи...

— Хајд, поведи нас...

— Ја сам ордонанс...

— Напред! — нареди одлучно командир и ми у неколико скокова дођосмо до земунице.

Била је то раније наша артиљеријска осматрачница, и сада се у њу склонио командант пука. При улазу запахну нас дим од наложене ватре. У дну је седео командант окружен неким официрима и ордонансима.

— А, Јоцо, јеси ли дошао?... Слушај, богати! Моји су сада извршили јуриш и у једном налету освојили њихове положаје. Наредио сам да се одмах укопају... Ти остани засада где си, па ујутру, молим те, отвори ватру, јер ћу тада извршити главни напад.

Онда се командант обрати мени и рече да хитно известим команданта дивизиона о његовом успеху, и да одмах са оне друге две батерије дође на овај положај.

При поласку, обратих се једноме поручнику, сигурно је ађутант пука, и рекох за оне рањенике.

— Ко ће да их тражи по овој ноћи... Свакога часа очекујемо контранапад. Кад се раздани... има времена.

Била је магла кад смо излазили на положај и ништа се видело није. Под тим застором облака стигли смо на миру и батерија је постављена у близини наше старе осматрачнице, где је ноћас био командант пука.

И лево и десно од нас буктало је од пешачке и артиљеријске ватре, па чак негде и позади нас. Чинило нам се као да смо у неком узаврелом котлу и као да ће нас врео талас захватити с које било стране. А куршуми су непрекидно звиждали... Однекуда из близине почеше долетати шрапнели и запрашташе над нашим главама. Облаци се мало подигоше, и тада приметисмо да нас са суседнога ћувика гађа једна брдска батерија. Али дрско и безочно. Пред нама пешадија почиње да врши јуриш без артиљеријске припреме и телефоном траже да их хитно потпомогнемо. А једна наша батерија гађа преко наших глава, и свест се мути од силнога праска и замаха њених зрна.

Командир је поделио батерију на два вода. Једним је он командовао, а други је поверио Александру, да се носи са оном брдском батеријом. Ја сам са командиром. Не видим бојно поље, али по темпу паљбе осећам пулс и ток пешачке ватре. Наши плотуни су били прво пребачајни, онда је командир скраћивао, затим повећавао да љину за педесет метара, још за двадесет и пет, онда разорном гранатом... Нашли смо их и тучемо њихове ровове.

Али онај брђанин досади... Гађају други вод, његови шрапнели засипају и нас, и људи се прилепили за штит, па премиру. А најтеже нам је било што не чујемо ни пуцањ топа, нити шум зрна, већ као да их руком баца изнад наших глава.

Командир прекиде паљбу и чујемо где пешаци вичу: ура, ура! — У правцу ровова се ломи, ври, кркља од митраљеске и пушчане паљбе. Ускоро митраљез умуче, али још одјекују чести појединачни пуцњи. Ми сада гађамо шрапнелом и са повећаном даљином, јер су наши сигурно у њиховим рововима... Засу нас шрапнел од оног брдског топа, неко јаукну. Видимо како војници првога топа извлаче помоћника нишанције, ставише га у шаторско крило и брзо стрчаше с њим у јаругу. Кажу, ударила га једна куглица у раме.

Магла се нагло одиже и са леве стране нам се указа високи Дрен, обасјан сунцем. Пешадија тражи помоћ јер се непријатељ припрема да поврати положаје. Једно пешачко муниционо одељење промаче покрај батерије, али га на чистини захвати она брдска батерија. Коморције се распршташе. Један коњ са товаром паде. Око нас гамижу рањеници, грубо привезани, па им из свежих рана шикља крв. Тучемо убрзаном паљбом, а и она батерија иза наших леђа, општи хук и тресак је умучио људе, па и не осећају себе. Појам човечности је утрнуо. У свакоме кипти незајажљива жела за убијањем.

Претрнусмо... Шест црвено-жутих димова свитнуше нам с леве стране. Гађала нас је једна батерија са Дрена. Сада смо прикљештени с десне стране од оне брдске батерије, а с леве од пољске са врха Дрена.

Излазећи по оној магли, поставили смо батерију сасвим отворено. Магла се сада дигла. И при овом сунцу виде нас јасно као на длану. А данас треба бранити пешадију, те се распињемо на све стране. И изненада ми падоше на памет речи Александрове: „Заглавићемо данас будак“. Људи још нису стигли да ископају заклоне, а и шта би нам они користили, када нас пољак у главу гађа. Плутуни су са Дрена све чешћи и читав оркан од куглица урла кроз батерију. И брђанин непрекидно рије око топова. Само нас пуки случај брани што неко зрно није још ударило у кару или топ. Свакога секунда стрепимо. Нерви су пренапрегнути, а мускули на вилицама грчевито стиснути.

— Ено га! — повика нишанција трећег топа и показа руком у правцу Дрена.

Испод самога врха, на страни окренутој према нама, угледасмо непријатељску батерију, како се штитови цакле на сунцу.

— На непријатељску батерију, непосредно нишањење!

Напустисмо и пешадију и оног брђанина, да се бар разрачунамо са овом немани, од које нам прети највећа опасност. Сада су зјапиле цеви двеју пољских брзометних батерија непосредно једне на друге и питање је само секунда која ће победити;

Нишанције су прилегле на нишанске справе, а пуниоци са натчовечанским напором извлаче заривени лафет и померају цео топ. Од тачности и брзине гађања зависе и животи њихови.

— Готово... готово... — вичу нишанције један за другим.

Прасак непријатељских шрапнела потреса ваздух, а куглице праште около топова и лупају по штитовима. Опали и наш топ... други... Сви нетремице слушамо грмљавину кроз ваздух и очекујемо експлозију зрна. Нико не осмотри. Сигурно су пребацили преко врха. Командир смањује даљину... Они виде да их гађамо и засипају нас ра фалима шрапнела, затим разорним зрнима да би нас дотукли. Али разорна падоше у шумицу позади батерије и она су била изгубљена за онога командира. Сада наша зрна излетеше... И опет их не видимо... Командир је очајан и наређује веће скраћивање. Брђанин распали гранатом пред трећим топом, али земља само засу људе, који немају времена ни земљу да стресу. Људи су потамнели од умора и страха, очекујући сваког момента смрт. А помоћи ни с које стране... Два наша шрапнела појавише се горе на врху. Онај поче опет да туче шрапнелом, вршећи сигурно последње поправке, и пуцњи наших топова сливају се са експлозијом непријатељских шрапнела. Његове тачке распрскавања су подешене. Ваљда последњи пут, захујаше шрапнелска зрна кроз батерију. Зачу се најзад фрктање и шрапнелских кошуљица и упаљача... Људи поскакаше са својих седишта и зверају где ће пасти упаљачи... Бапну један испред топова, па се откотрља у страну. Прискочи један, па га онако врелог баци у шајкачу, застаде да прочита даљину и онда се раздера из свег гласа:

— Хиљаду осам стотина метара!

И не чекајући команду нашег командира, узеше војници дату даљину, неко од њих викну: „Пали!“ — и већ нестрпљиви опалише готово сви у исти мах.

И као руком бачени, свитнуше наши шрапнели пред устима цеви непријатељских топова.

Грозничавом брзином сручише се разорне гранате између наших топова...

— Разорном гранатом! — преузе команду наш командир.

Наша се зрна зарише око оних топова, и, вероватно збуњени, прекидоше паљбу непријатељски војници за неколико секунди. Али наши топови узеше мах.

— По десет разорном гранатом!

Цеви су се кретале брзином парних клипова, пуцњи су се слили у јединствен тресак... Тамо горе запурња земља, батерију обави таман облак од дима и прашине, док из једне каре сукну страшна експлозија и црн, густ дим посукља навише.

— Ура, ура! — вичу војници раздрагани. Они се више и не обазире на онога брђанина, који кевће као псето још од јутра...

Командир понови још једном исту команду. Маса експлозива и челика полете из топовских чељусту.

— Беже, беже! — повика неко. Кроз дурбин Угледасмо војнике оне непријатељске батерије како напуштају топове и пребацују се преко виса.

Као после какве позоришне сцене, појави се један облак на врху Дрена и као завеса заклони ону батерију.

Командир викну:

— Прва три топа под мојом командом. Четврти свакога минута да пали наизменично по два шрапнела и два разорна с кошењем, на ону непријатељску батерију.

Поља су пламсала и тресла се од паљбе топова, пушака, митраљеза и бомби. Она „рита“, боса и изгладнела, у неодрживом налету ускакала је у непријатељске ровове. Ђувици су падали један за другим. Бескрајна поворка уплахирених и унезверених заробљеника куљала је са свих страна. Са топовских цеви је подрхтавала јара од силне ватре, и војници су морали пазити да их се не дотакну. Она главица, са које нас је тукао брђанин, у нашим је рукама и ми сада на миру дејствујемо, чистећи пут пред нашом пешадијом.

Али наше трупе на Дрену застадоше. Видимо наш стрељачки строј поравнан као на вежбалишту, како лежи и ни маћи се не може, јер је обасут страховитом митраљеском ватром. Са свих страна јављају телефонима да се пронађу лежишта митраљеза. Командир повика:

— Батерија на рукама напред!

Мускули задрхташе од силнога напора, а жиле да попуцају док се ишчупа ашов лафета из земље и топови, гурани снажним рукама, кретоше узбрдо. Батерија се заустави на једној отвореној пољани, са које се видела цела падина Дрена. Осматрамо дурбинима... Команданти се љуте. Ми пуцамо више зарад морала. Засипамо целу падину, не би ли га случајно нашли. А митраљез и дале цикће. Наши се гуше у ропцу, онако незаштићени, на отвореној пољани.

— Ено га! — повика командир. — Нишанције, напред!

И после неколико тренутака врзина је пурњала од експлозије разорних зрна. Плаве блузе покушавају да спасу митраљез, али пешаци скачу, чује се: „Ура, ура, ура!“, цео строј трчећим кораком наступа, послуга митраљеза пада, неки дижу руке и наши дохватише митраљез.

Дрен је био у нашим рукама...

Сунце је зашло, али његов крвави одблесак још зрачи иза врхова Дрена. Борба посустаје. Још само негде у даљини одјекују појединачни пукци. Ми смо престали са паљбом и командир наређује да каре иду за попуну муниције. Топовође пребрајају утрошак, и Александар саставља извештај.

Телефонисти послушкују разговоре и веле да има велики број заробљеника и топова. Сви увиђамо да је данашњи дан био значајан, јер су и на овоме фронту попуцале нити моћне царевине.

— А, вала, сутра, када им се ми попнемо на Дрен, и станемо да их чукамо у главу, неће се зауставити до Саве... — говоре војници.

Сутон се спустио. Командир нареди да се донесе вечера за војнике. Тада наиђе ордонанс из дивизиона.

— Господине капетане, наредио је командант да дођу одмах водници са два ордонанса. Сви на коњима.

— Е, не да ми се... Целе прошле ноћи нисам спавао, и баш сам мислио вечерас да легнем раније... — јада се Александар. — Хајде пожуре, да се вратимо раније! — говорио је, намештајући торбу са секцијама око врата.

РЕЛЕЈ

ред шумом, где је био смештен штаб дивизиона, затекли смо велики

број артиљеријских официра и ордонанаса. Разговарамо међу собом, како ће нас командант сада разјурити на све стране да изналазимо положаје. Капетан Јован већ критикује:

— Само ћемо се намучити ноћас, јер не можемо ништа видети. А главно извиђање биће зором.

— Хајд добро што вас тера. Али шта ћу ја, овако стар, да се ноћас кршим! — вели капетан Станојчић.

— А види га сад — гурка ме потпоручник Драгослав. — Кад треба да се пије, он се буса у груди и вели: „Ништа од вас, остарели сте пре времена“, а сад, он је старац, а ми младићи.

Из шупе изиђе ађутант и рече да водници само уђу код команданта.

По старешинству улазили смо унутра један за другим.

Према два бочно остављена фењера стајао је командант за једним столом, где су биле рапапете карте. Како који од нас улази, поздравља, тресне мамузама, и остане у ставу мирно. Командант је ћутао док смо ми улазили. Онда нас одмери редом строгим погледом и најзад проговори:

— Господо... Данас сте са својим командирима извршили сјајно поверени вам задатак и данашњи дан биће забележен. Наша дивизија освојила је све стратегијске тачке и тиме је даље наступање олакшано. Али са источног фронта стигле су неповољне вести. Непријатељ је заузео Космај и одатле прети опасност да нам зађе за леђа. Наша дивизија биће сада одмах замењена и нас упућују на тај угрожени део фронта. Према томе, ви имате задатак да одведете дивизију најкраћим путем до Младеновца... За вођу релеја одређујем капетана Станојчића! — Командант упре поглед на њега.

— Разумем! — проговори капетан Станојчић.

— Господине капетане, шта сте разумели?

— Господине потпуковниче, разумео сам, да целу дивизију преведем у Младеновац...

— Најкраћим путем!

— Најкраћим путем! — понови капетан Станојчић.

— Ваше извиђање почиње од села Барошевца. Сматрам да вам је служба релеја позната и зато одмах на извршене!

Поздрависмо и ћутећи изиђосмо. Појахасмо, и кретосмо низбрдо ка селу Барошевцу.

Толике ноћи смо раније наступали и одступали, куда се све нисмо провлачили и увек сам се питао, које су то очи које нас по мрачним ноћима воде. Стављен сам сада у прилику да и ту из виђачку страну познам.

Капетан Станојчић као да протестује:

— А шта каже: најкраћим путем... Где ћу ноћас да нађем тај најкраћи пут, када секцију не могу да употребим.

— Користићемо се мештанима од села до села — теши га капетан Јован. — На правцу Барошевац—Младеновац видећемо која се села налазе, па ће нас сељаци водити.

Стигли смо брзо у село. Капетан Јован на зиду једне куће разапе карту и, гледајући према слабом осветљењу фењера, повуче оловком праву линију од Барошевца до Младеновца. Уочио је села и тада се обрати старом капетану:

— Сада треба разбудити неколико кућа.

Село је било утонуло у мрак. Пси су очајно лајали. Ордонанси залупаше на врата прве куће. Али из куће се нико не појављује. Укућани су или побегли, јер се данас изнад села борба водила, или су престрављени, те не знају на кога ће наићи.

— Разваљуј врата! — виче љутито потпоручник Драгослав.

— Чекај... полако! — умеша се капетан Јован. — Викни, зовни: хеј, домаћине! да виде људи с киме имају посла. Ако се уверимо да намерно неће да отворе, не само да ћемо развалити врата, него ћемо кућу запалити. — Онда он приђе прозору и лупи: — Хеј, газда, домаћине!

На прозору се појави женска глава.

— Не бој се, не бој се, ми смо Срби, отвори!

Она одшкрину мало врата и застрашеним гласом запита шта хоћемо. Капетан је упита да ли зна пут до првога села и замолисмо је да нам га покаже.

— Куда ћу ја слабомоћна женска са толико људи ноћас?!

— Баш зато што нас је много, немој да се плашиш... Него ми те, снајо, прво молимо, а ако не хтеднеш, богами ћеш ићи као птица — објасни јој капетан Јован.

— Ама не велим ја ништа. Али још има кућа у селу.

— Ићи ће и они, али ти се спреми! — саветује јој капетан Станојчић.

За то време ордонанси су избудили готово цело село. Једва нађосмо два старца, а дођоше и неколико жена, да бисмо били сигурнији. Умирисмо их. Капетан Станојчић им лепо објасни шта желимо и да се не плаше. Они ће ићи са нама до првога села, а одатле могу да се врате. Понуди им коње ордонанса. Узјахаше старци, а жене рекоше да ће ићи пешке.

Одмах пођосмо и наскоро наиђосмо на једну раскрсницу. Капетан Станојчић остави једнога и тада нам објасни дужност релеја:

— Када наиђе челна колона, или командант, релеј ће прићи, да се командант увери да си ти релеј, и показаше команданту правац пута, па одмах крени даље, да мене стигнеш. А сутра, по дану, чим видиш команданта из далека, онда дигни руку, покажи му правац и онда настави касом до мене.

Кретали смо се сеоским путем и коњи су нам се непрестано саплитали о цомбе на путу. Нисмо одмакли далеко, кад оно опет раскрсница, те и ту један остаде. Александру замекла за око једна млада сељанка, па сјаха „да би мало ноге исправио“. Пришао сељанки, са стране пута, и чујем разговор.

— А удата си... па ти тешко без мужа...

— Е...

— Слушај, на првој раскрсници, хоћеш ли и ти да останеш са мном?

— А што ћу ти?

— Знаш... страх ме...

— Па оћеш да ти ја, жена, чувам страх. Какав си ми ти војник!

— Ама, и да цакамо мало.

— Ево, цакамо сада...

— Али... онако насамо...

Тек се окрете капетан Јован.

— Потпоручник Александар, јашите! — проговори строгим гласом.

А на првој раскрсници, остави самог потпоручника Александра.

Кривудали смо преко поља, покрај неких врзина, остављајући на свакој раскрсници по једнога... Зађосмо у једну шуму и ту остадох ја као релеј.

Они замакоше, изгуби се топот кона и у глувој ноћи стајао сам ја сам, као кип на коњу, у пустој шуми. И коњ се притајио, опустео главу, сигурно спава... Слушам дах шуме, оно тихо, тајанствено роморење, које понекад подсећа на шапат, или на неке прикривене, обазриве кораке... А из даљине допиру потмули пуцњи стражара, на које је уво наше навикло исто онако као на откуцаје часовника. Ова необична тишина почиње да ме мучи, те прикупим дизгине и покренух кона. Али копите праскаво одјекују у празној ноћи, те ми се причињава као да се шума притајила, а онај невидљиви свет ме мотри својим ситним очима. Застадох и онда запалих цигарету. Али после другог дима очи моје почеше да се затварају, те цигарету испустих. Тргох се и протрљах очи... Али и широко отвореним очима ја исто тако не видим ништа као и када их затворим. Нека се магла спустила и нигде звезде, нити јаснијег предмета да би поглед привукао... И очи се опет затварају. Упињем се да мислим нешто, сећам се оних страшних прича што сам слушао док сам био дете... Али моји су осећаји утрнули и само би ме престравила нека тешка хаубица, која би треснула ту, уз мене... Поведох се на једну страну и замало да паднем.

Сјахао сам с коња, не бих ли растерао тај несрећан сан. Напрежем памћење да се сетим колико има часова како већ очи нисам склопио. Једва израчунах: четрдесет и три часа. А треба издржати још целу ову ноћ и сутрашњи дан... Снаге немам ни руку да дигнем, тело се клати и ја наслоних главу на врат коња... И као да узлећем на неку висину њишем се, као да ме неко љуљушка... Пријатно је... а потом почех нагло да падам... Осетих бол у колену, тргох се и тада увидех да лежим поред ногу мога коња...

Сан тренутно одиђе са мојих очију. Пребацам дизгине преко руке и почнем шетати напред и назад. Али и онако у ходу очни капци ми се склапају. Застанем и осетим удар коњске главе о своја леђа. И мој верни друг „Дангубан“ спава идући за мном... Да нисам на овако важном месту, па да скренем са стране пута и мало, само мало да опружим тело, доста би ми било до зоре... Размишљај чиме бих могао да растерам сан. И у том премишљању опет наслоним главу на врат коња, али сада му пребацам руке преко врата и прикопчам прсте...

Неко ме је дрмусао... Прва је мисао била: командант! — и ја, бунован, јашем коња и насумице полазим у правцу одакле се крећу трупе.

— Стани, човече божји! — дохвати ме неко за руку. — Где ћеш тамо?... Ја сам, наредник Живковић.

— Крећи левим путем — проговорих најзад промуклим гласом. — Ко је на челу?

— Командант...

Стање је сада ипак мало подношљивије те запалих цигарету. Релеји су наилазили један за другим. Ето га и Александар. Затражи једну цигарету, па ми се онда жали како ништа не види, толико му се спава... Пође, и тек заустави коња.

— Чу ли како ме онај цуцну! — онда нешто промрмља и продужи.

Ево га и последњи релеј. Он ми рече да сада наилази командант. После подужег времена зачу се топот коња, ја прикупих дизгине и, када назрех његовог белца, приђох:

— Господине потпуковниче, ја сам релеј. Крећите левим путем.

Онда потерам коња касом да бих што даље одмакао од њега. Задуго нисам наишао на релеја, тек после пола часа, а мало затим наиђох и на другога. Али на трећој раскрсници коњ фркну, уздиже главу и успори ход. Напрегох вид да видим шта се то налази на путу... Учини ми се као клада, као труп човека. Брзо сјашем и полако приђох. Напипах еполете... Да није који од релеја пао с коња?... Продрмусам га добро и тек тада потпоручник Драгослав скочи.

Запитах га, зашто је легао насред пута. Али он забио руке у џепове, сагао главу, клати се и ћути. Дохватио сам га за рамена и он једва проговори:

— Нисам могао више... Легао сам попречке на путу, и први који наиђе згазиће ме, па ћу се пробудити... Знаш друже... ово је већ трећа ноћ... Је ли близу командант?

Рекох му да ће за пола часа наићи...

— Ах, сада сам на коњу... Ово ми је доста до зоре — говорио је протежући руке.

У близини трећег села сустигох вођу релеја.

Око поноћи опет сам остао као релеј на неком ћувику, а пред зору у једној јарузи. Али међу нама је постојао прећутан договор и, чим неко застане, сјаше с коња, завеже га за дрво или ограду и онда прилегне покрај пута. Тако на махове ја сам одспавао један час.

Преко дана било нам је већ лакше. Пролазећи кроз успутна села, куповали смо храну, а за коње узимали смо из кошева, причајући да ће они позадњи платити.

Било је прошло подне када застадох као релеј на раскрсници једнога села. Сјахао сам с коња да бих мало опружио ноге, па се наслоних на ограду једнога дворишта. Јесење сунце је благо миловало, а ветрић ћарлијао, разносећи мирис окомишаних кукуруза и зрелог сена. Коњ је чупкао травицу и трупкао ногама.

— Бога ти, синко — трже ме женски глас — дођидер, да ми скинеш једно буренце са тавана.

Једна симпатична, омалена бакица стајала је иза мојих леђа, подбочена рукама.

Пристадох, вежем коња за ограду и уђем у двориште... Прича ми баба да су јој синови и унuci у рату. Чувала је она буренце вина за своју децу, па би желела да га закопа, како јој душмани не би узели. Уђосмо у кућу и она ми показа лествице, како бих се попео на таван. Испод дасака и старих ћилимова пронађох прилично буре, да га једва извукох и докотрљах до отвора. Питам је одозго: има ли још кога да помогне, јер ћу га тешко сам спустити.

— Можеш, можеш, синко, млад си, здрав си — храбри ме убедљиво баба.

Пребацих се на лествице, окренем се леђима зиду и наваљам буре на врат, те га једва спустих на земљу.

— Ајде, молим те, откотрљај га иза куће, и бака ће те частити.

Почех да оклевам, јер може наићи мој друг...

— Видеће твога коња, па ће и он свратити — мисли логично баба.

Спустих буре низ степенице, па га откотрљах иза куће, обазирући се непрестано да не наиђе који релеј. А на реду је баш Александар, па ће после причати како сам се ја занимао са бабом. А у воћњаку ископана нека рупа, као купа, и баба ми утрапи ашов.

— Још само то, синко, благо баки, разгрни доле земљу.

Видим да ме је велики белај снашао, а и онако сам уморан да једва стојим. А мислим опет, не могу је ни оставити саму са буретом. Ако наиђу пешаци, све би јој попили.

Дохватим ашов и почнем копати. Таман бејох готов, када се зачу топот коњских копита и неко се заустави пред кућом. Чујем како Александар разговара са бабом, те изађох и ја. Причам му тада како ме је баба замолила да јој затрпам једно буре али не говорим за своје раније невоље. Замолих га да ми помогне, колико тек да и њега уведем у ове „бабине послове“. Дохватисмо обојица буре и спустисмо га. Ја се нађох у неком послу, а он поче да нагрће земљу. Тек ће ме он запитати:

— А је ли, има ли што млађе у кући?

Рекох му да сем бабе нисам никога другога видео.

— Нисам толико млад да и бабама чиним услуге — па отресе прашину и пође.

На излазу сретосмо баку, која држаше једну велику флашу пуну вина.

Онако с ногу, а на празан стомак, натегосмо флашу, те је исписмо до дна. А када Александар замаче, ја се вратих, те баби затрпам буре и онда изиђем на пут.

Био сам лак и весео, а када руком превучем преко лица, чини ми се као да неког другог милујем. Нешто се необично догађа у мени. Док сам још био свестан, појахах коња.

Пред собом као да видим једну белу тачкицу, све већа, изгледа ми као да се котрља, нараста као огромна кугла. Мучно ми је... хоће да ме згњави, али ја покушавам да се склоним, и мој се коњ окреће у месту... А она немам је близу, из ње нешто накомтрешено штрчи и у последњем часу увидех да су то бркови команданта. У страху окретох коња и у трку побегох.

Таман се зауставих, стиже ме ађутант.

— Пратио ме командант да ти кажем, да се тако служба релеја не врши.

Али услед клађења на коњу, оно вино покуља ми и на нос и на уста, а проби ме хладан зној.

— Несрећниче!... Ти си пијан!

Нисмо смели да зауставимо коње, јер би нас стигао командант. Ја се још једно два пута накретох преко врата коња... Тада ми лакну. Ађутант ми додаде чутурицу са водом, те испрах уста, а остатком се умих. Сада сам био потпуно трезан, и испричах му шта се догодило.

А када се вратио команданту, чујем после да је рекао како ме је ухватила несвестица од дугог неспавања и напора. Али ипак увече на одмору, изврдавао сам између коња и топова да се не сретнем са командантом.

Сутрадан рано, зором, настављен је марш...

После подне стигосмо у Младеновац. На улазу сретосмо војнике из прве батерије нашега пука, који причају да им је на Космају заробљена батерија, и да је доста војника изгинуло.

Служба релеја је завршена...

Заноћили смо изван вароши, а изјутра, упућени су хитно на Космај један пешадијски пук и моја батерија...

„НАЗДАР... НАЗДАР“

ричају да су Космај бранили трећепозивци, а да су га Аустријанци

освојили на препад. Ту је заробљена и једна наша батерија. Али одмах је пристигао један пук првога позива, одробио је батерију, али не може још да потисне Аустријанце са врха.

Стигосмо у подножје Космаја. Са врха допире живо пушкарање. Пошто је већ пао мрак, командант пешачког пука рече командир у да за ноћас останемо где смо а сутра ће он видети где ће нас употребити.

Наиђе Милан из прве батерије, која је заробљена, па нам прича:

— Били смо постављени испод самог врха на једном платоу. Те ноћи нисмо имали борбу, била је тишина и ништа није наговештавало да ће ујутру бити неке гужве, па се и пешаци, оне чиче из трећег позива, нису надали... А мене су целе те ноћи јеле вашке...

— Мезетисале те — упаде Александар.

— Јест, али пред зору нисам могао више да издржим већ се дигнем. Скинем блузу и решим се да их потаманим... Кад припуцаше пушке. Командир излете из рупе и одмах поче да командује. Ја онако у кошуљи, са блузом у руци, притрчим топу. Уто груну један плотун и са наше леве Стране угледах како се заплави пољана... „На картеч!“ — викну неко. „Предњаци брже!“ — вичу други. Кроз батерију звизнуше куршуми... два послужиоца са четвртог топа падоше. И док пунилац извуче ашов из земље, они се приближише на педесет метара. Топ опали.. Они прилегоше. А отуда јуре предњаци и налетеше на њих. Једна за прега се сручи на гомилу, остали најахаше једни на друге. Аустријанци припуцаше у ту гужву и тада командир викну: „Вади затвараче!“

Дотле памтим. Али како сам се сручио овде у село, то не могу рећи. Знам само да сам видео горе када један упре пушку у мене...

— Дакле, захваљујући вашкама, ти си спасао свој живот...

— Сигурно си тада осећао већу трему него кад у ајнцу вучеш на седамнаест — упаде Александар.

— А богати, добро ме подсети — и Милан се маши за џеп, извуче карте и поче да их меша.

— Карте понесте, а топове остависте — дира га Милутин.

— Шта ћеш, Учо, мора човек да мисли и на душицу своју. Деде подели — пружи карте Александру, и док овај жмиркаво гледа, померајући лагано доњу, Милан објашњава: — У рату, Учо, немаш шта да мислиш. Јер зашто би постојали оволики силни штабови... Њихова једина дужност је да се старају како ћемо ми да погинемо...

И док су звецкали грошеви и динари, горе на положајима праште пушке, а повремено писне и понеки куршум изнад наших глава. Али ми седимо иза једне, куће, па смо сигурни као у тврђави.

Ујутру је командир пошао у извиђање. Собом је повео Милутина и мене, а са нама пође и Милан својевољно, да би видео своју батерију. Донекле смо могли јахати. Али иза једног гребена зазвиждаше куршуми, те брзо сјахасмо и пођосмо пешке. Ишли смо прво косином, по благој узбрдици. Свакога момента зазиремо од куршума што, одбијени од земље, зафрчу изнад наших глава... Кретосмо право навише и јасно разазнајемо праскави пуцањ аустријских пушака. Сада смо у мртвом углу. Али са зебњом помишљамо на онај хрбат изнад нас, са кога се види батерија и где звижде куршуми са свих страна... Нешто од напора, али више од узбуђења, срце је снажно ударало. На овоме простору се виде разбацане војничке ствари: чутурице, торбе, негде остављена пушка са натакнутим бајонетом, крвави завоји...

Застадосмо да се одморимо. Овако са висине, видимо доле село, мало равнице, разазнају се коморе и мунициона одељења. Мало даље, у оној плавкастој измаглици, налази се слободна, мирна земља, где људи обављају своје редовне послове... А пред нама, одмах иза гребена, људи се бесомучно убијају и многи умиру у ропцу, без помоћи. Пред овим трагичним и смртоносним тренутком уозбиљио се чак и Милан, па ће рећи:

— Е, људи, ако мајка проклиње сина, нека само каже: дабогда био пешак.

— Заиста — вели командир — и нико им доцније не одаје признање које су заслужили својим радом и својим патњама...

— Видели сте после балканског рата — рече Милутин — како многи без руке или ноге просе. А ко је прихватио те људе?... Међутим, ево тих хероја, који су иставили своје груди челику, да би се доцније китили ордењем забушанти... Где су оне професионалне патриоте, који распаљују и траже рат по београдским улицама?... Нигде једнога не видех целог рата...

— Хајдмо! — рече командир и ми се дигосмо.

Под самим гребеном угледасмо мртво тело једнога пешака. Лежао је полеђушке, лице му је обрасло у проседу браду, а очи отворене и стакласто сјајне, као у пуњене

птице. Обиђосмо мртво тело, осећајући потајну језу, и пожурисмо... Угледасмо бојно поље.

Лежали су мртви на свима странама између поломљених пушака и разбијених ствари, скотурени, опружени, са раширеним рукама, или лицем заривеним у земљу. Пред нама су топови растурени у неред, као стара гвожђурија, а пред њима побијене шесторне запреге, па се трупине коња изнадувале и копите високо штрче... Преко топа пресамићен леш, сигурно артиљерца... мало даље опет леш, извађене гранате, растурене чауре, торбе... Онда гомила лешева, наших војника и аустријских... А педесет метара од топова, остатак живих полегали иза камења и плитких ровова и пуцају.

Командир се обрати мени:

— Не сме се Ни помислити да изводимо овде наше запреге са топовима. Остаје нам једино да се ти сјуриш у сусрет батерији и наредиш да послужиоци поскидају затвараче са наших топова, па да их наместимо на ове напуштене топове.

Батерија се кретала за нама. Војници су брзо скидали затвараче и са овим теретом кретоше само послужиоци узбрдо. Зачу се тада убрзана пушчана паљба испред нас, а однекуд и са стране. Увиђају и сами војници колико су ово критични тренуци, па журе задихани, знојави. Без предаха стигосмо До командира. Он нареди да они са својим послужиоцима притрче оним топовима, наместе затвараче и одмах отворе паљбу на највиши камењар, где се налазе непријатељски војници. Додаде још да послуга четвртога топа остане као резерва, ако би неки од војника на овоме путу пао...

— Послуга првога топа са мнош, напред! — и командир први скочи, залете се деснокрилном топу, а за њим и шест послужиоца.

Потрчасмо и ми остали. Била је вечност претрчати тај простор обасут куршумима, који су прштали по земљи, звиждали око главе... Са сваком кораком је расло осећање страха... Јер се гине, и никад више живота, сунца. А они мртви као да нас вуку, и ми као да не одмичемо, већ стојимо... а непријатељ нас гађа, сада нишани, само што није опалио, ах, боже... још неколико корака... неко јаукну, али ми се тада сручисмо на гомилу иза топа и каре. И прва мисао је била: жив сам, жив...

— Брже, дајте га овамо — викао је некоме Траило.

— Пуни одмах!

Темпирачи довукоше Јанкуља, који је стењао и шкрипао зубима од бола.

Затварач шкљоцну... Урлик се разлеже планином, а пред нама на две стотине метара, из онога крша, полете камење увис... И први топ поче да дејствује. Војници нишане непосредно. Гађали су без команде, подстицани унутарњом ватром и незајажљивим бесом.

Из онога крша забелеше се наједном пешкири и мараме, наши пешаци поскакаше из својих заклона и у неколико скокова успеше се...

— Прекини паљбу! — повикасмо и изиђосмо испред топова да посматрамо предају непријатеља.

Суре и плаве блузе измешаше се... Разлеже се отуда: „Наздар, наздар“... Али ипак, њихове цокуле су много боље од исцепаних опанака и, после срдачног поздрава, свлаче Чеси цокуле, „дарујући“ наше војнике. А и телећаци им нису више потребни, те их товари на своја леђа наши пешаци... Да одмогну Чесима, а и себе мало да снабдеју. На ту општу размену отрчаше и артиљерци... Мало после силазе заробљеници у сурим исцепаним шињелима, док се Танасије шепури у једној бунди, са лулом у устима.

Тужно гледа рањени Јанкуљ и вели:

— Где нађоше баш сада да ме ране!

А рањен је у ногу. Танасије му предаде на поклон један телећак.

На крвавом разбојишту је овладало весело расположење. Однекуд са десне стране терају пешаци буљук заробљеника, који весело машу, јер су се најзад и они спасли мука. Само официри, по свој прилици мађарски, гледају мргодно, покушавајући да и сада одржавају неку дисциплину међу својим војницима. Али смеју им се сада у лице Чеси... Појави се и командант батаљона, који одмах нареди да се заробљеници сврстају и команду над њима преузме један наредник Чех. Заробљеници уређени по четворица кретоше, без оружја и спреме, лагано низбрдо.

На положајима остадосмо само ми артиљерци, са онима мртвим.

Кретосмо да разгледамо разбојиште. Необјашњиво нам је откуд оних двадесет мртвих наших и аустријских војника, готово на гомили. Неки још држе стиснуте пушке. У оном камењару између мртвих јече рањеници. Командир прати хитно ордонаса да позове болничаре, ако их где има... Махом су рањени у главу, или у груди и болни јауци непрекидно допиру до нас. Војници ваде своје завоје и превијају једне, другима подвезују руке да им не би отицала крв. иза једне стене лежао је на леђима један наш пешак, готово дете, са великом раном на челу. Био је још жив и непрестано је махао ногом. Војници га гледају и ћуте, нико не сме да му приђе...

Било их је са разнесеним грудима, други су лежали непромењени али непомични, као да су заспали. Лежало је шест наших војника са лицем наслоненим на кундак, као да нишане... Били су неми... и укочени. Један лакше рањен пешак нам објасни да су они погинули још јуче, сви на један мах, од једнога шрапнела, који је експлодирао изнад њих. Међу њима се налазе два рођена брата. У свих је лице мртвачки бледо а само једноме је из уста текао млаз крви, па се прелио преко руке и кундака.

Из низине, тамо негде око села Неманикућа, допирали су пуцњи пушака. Видимо како плаве блузе потеране нашом пешадијом беже путем, а неки нагнуше у

једну кућу покрај пута, сигурно да се тамо заклоне. Командир нареди да људи на рукама изгурају један топ на сам врх, и војници узеше на нишан ону кућу одакле су Аустријанци давали сада снажан отпор. После неколико метака, једна разорна удари посред крова и из куће истрчаше само њих неколико, али дочекани пушчаном ватром, сви падоше један за другим.

Болничари су већ стигли и уз помоћ једнога вода пешадије прикупљају рањенике. Дугачка колона сељачких кола шкрипала је лагано низбрдо, односећи рањенике... Из ровова и шуме доносили су мртве, па их ређали једне поред других...

Сутон се спуштао и ветар поче дувати планином, завијајући на махове кроз оголене гране, као посмртна песма оној бескрајној колони мртвих војника... Шћућурени иза топова и кара, војници су ћутали као да се боје близине оноликих мртваца, којим је окружена наша батерија.

Неко рече:

— А онај јадник још маше ногом...

— А бога ти!

— Болничари га већ ставили међу мртве, јер кажу и тако ће умрети.

НАША ЗЕМЉА ЈЕ СЛОБОДНА

Г

ледајући са оне висине, нигде се није могао видети непријатељски

војник... А наше патроле кренуле су јутрос рано.

Силазили смо кроз шуму, где се осећао мирис већ свенулог лишћа и влажне маховине. Пуста тишина и неки свечани мир овладао је природом. Штрче огуљена стабла и преломљена дрвета, сведоци окршаја, а ови шипрази још крију гранама својим мртва тела ратника. Видимо нечије ноге само, али људи ни главе не окрећу. Као што не гледају ни оне труле пањеве покрај пута, обрасле маховином.

Изишли смо на друм. Прођосмо поред оне куће у коју је јуче ударила граната. Притрчавају војници, и дижући руке у знак чуђења и грозе, напуштају ову кућу смрти. На поду, једни преко других лежали су обезглављени и унакажени лешеве аустријских војника уваљани у дубоку локву крви. А по зиду виделе се тамне мрле и остаци људских мозгова. Тежак задах смрти сукљао је кроз разбијене прозоре.

Ишли смо лагано, пролазећи кроз села која су била под влашћу непријатеља. Изашао народ и кличе ослободиоцима, а жене још и плачу од радости. У селу се нигде не задржавамо. Војници само застану да приме понуде које после деле међу собом.

Већ је дан на заходу... Преноћисмо насред друма, приправни свакога момента за дејство.

Сутрадан полазимо рано. Већ око подне сустигосмо их. Борба је била очајна. Око једнога ћувика тукло се на живот и смрт. Кажу да он доминира над далеком позадином непријатељском. Освојише га пешаци. Али Аустријанци га повратише после пола часа, а наши пешаци се сјурише у неке привремене заклопе, на тридесет метара од непријатеља. И тако на домаку бајонета, уз прасак бомби, гинући на обема странама, проведоше дугу ноћ... Рано зором наши кидисаше на бајонет и овладаше. И стрељачки строј као откинут са какве опруге отиснуо се вратоломном брзином преко поља, њива, долина и брегова. По претходном споразуму требало је да наши пале ватре, да бисмо видели на којој се висини налазе. А ватрени талас се ваљао... Таман да отворимо паљбу испред онога дима, када далеко испред нас букти ватра и мали пешаци гамижу као ројеви уз неку косу. Јурили смо галопом за њима, негде смо их и престигли и онда видимо, како смо ушли у клин а са свих страна праште пушке, горе села, грувају топови. Гађали смо са друма и лево и десно и запречавали пут избезумљеној гомили аустријских војника, који су бацали пушке и уздигнутих руку

чекали пешаке. Као огроман талас који је пробио брещу, па без милости руши пред собом, тако је јурила пешадија понесена осветом, гневом и заносом, док је разривена царска војска бежала обузета лудачким страхом.

И тек на падинама Авале, пред унапред спремљеним отпором, запљусну снажно овај талас, па се заустави. Ту смо се поравнавали и прикупили, припремајући се за одлучан и последњи напад.

Био је сумрак и почела је сипити хладна јесења киша. У батерију стиже ордонанс из дивизиона, који донесе заповест да се одмах јавим команданту дивизиона за ордонанса извиђача, пошто је тога дана погинуо официр извиђач. Иако је то била блиска команда, чинило ми се да идем негде изван света.

По киши и мраку јахао сам преко неких потока, по глибу, преко поља и кроз нека села, док ме ордонанс не приведе једној јазбини, и рече:

— Ето, ту је командант.

Било је близу поноћи. При шкиљавој светлости лампе, седео је командант са још једним пешадијским официром, за кога ми после рекоше да је командант пешачког пука. Пријем дужности је био по свима правилима мирнодопске службе. По свршеном рапорту у пола ноћи завукох се и ја у једну оближњу рупу и заспах.

Дужност моја као ордонанса извиђача била је да јурим од једне до друге батерије, да тражим по пољима команданте батаљона, да извиђам путеве без предаха и одмора докле коњ не падне пода мном.

Чујемо да је Торлак ослобођен. Сада се само воде чарке са слабир претрашеним заштитницама, које после првих пучњева беже, или се предају.

Са једнога брежуљка угледасмо Дунав и ускликнусмо од радости, као да видимо обетовану земљу. Јер ту је граница и крај наших мука.

Командант ме тада позва и нареди да најхитније кренем ка једном селу у близини Дунава, да одатле избијем на неко Милићево брдо и ту осмотрим положаје за батерију.

Кретох са једним ордонансом. Изиђосмо на главни пут и продужисмо касом, надајући се да ћемо стићи неку позадњу пешачку јединицу. Али наскоро пред нама се указа село, те пођосмо ходом.

Видимо да се у селу одиграва нешто необично. Народ трчи, довикује се... А на главном путу куда ми идемо сакупило се мноштво народа, па окренуто нама, непрекидно маше марамама. Ми неодлучно застадосмо... Али гомила крете на нашу страну. Већ се чују узвици: „Живели, живели, живела српска војска!“

— Ко ме то вичу? — запитах ордонанса... — У недоумици се окретох да видим има ли кога иза наших леђа. Али на друму бесмо само нас двојица. Онда пођосмо. Народ

већ трчи и ми се наједном нађосмо опкољени са свих страна светом, који одушевљено кличе, пружа нам руке, жене плачу и љубе нам крајеве шињела. Хтео бих да запитам да ли је овуда прошла пешадија, али од галаме не могу да дођем до речи. Сељаци ухватили за узде мога коња и воде нас у правцу једне велике зграде...

Рекоше нам тада да смо нас двојица први који улазимо у село. Ја претрнух. Занемео сам пред могућношћу да сам овако голорук могао у последњем моменту наићи на неку њихову заштитницу, којих има много на пољима. Али оне могу и сада наићи.

Свукоше ме с коња. Народ ме грли, жене ките мога коња пешкирима, па и мени везују мараме око нараменица. Уведоше ме свечано у кафану. На улазу ме запахну мирис вруће ракије. Читаве гомиле погача и сира створише се преда мном, још ми дадоше и пивску чашу пуну вруће ракије. Онда се диже један да ми наздрави. Народ га непрестано прекида узвицима: „Живела војска!“ — а ја кришом погледам кроз прозор, да ме не изненади нека патрола аустријска. Куцало се чашама, ракија се разливала. Народ пева од среће. Пошто ми одржаше два до три говора, увиђам, онако мало загрејан ракијом, да и ја треба нешто да кажем.

Дигох се, па ми се учини као да летим. А пред очима ми све ружичасто и насмејано.

— Чујмо, чујмо! — виче народ.

— Браћо... — Случајно баких поглед кроз прозор и као да се скамених од ужаса. Ама лакше би ми било да сам видео аустријску патролу... Угледах команданта дивизиона и његовог белца.

Као да се од смрти отимам, скочио сам преко стола. Чаше се испретураше. За мном потрча ордонанс. Прогурасмо се кроз народ, који нас је у чуду гледао, појахасмо коње, и, онако окићени пешкирима као да смо на некој селачкој свадби, потерасмо у галопу ка Милићевом брду. Да му само измакнем са очију.

Изван села на узбрдици успорисмо мислећи да су сељаци задржали команданта. Али, на наше запрепашћење, угледасмо га да нам се приближује. Ми полегосмо по коњима... Пешкири су лепршали позади нас. Већ смо близу врха, али још увек чујемо топот копита командантовог белца. Ту смо на врху, даље се нема куд. Сем у Дунав. Окретох коња и у галопу приђох команданту:

— Господине потпуковниче, налазимо се на Милићевом брду... Непријатеља пред нама нема више.

Гледао ме је строго неколико момената, затим спусти поглед на моја рамена, са којих су лепршали пешкири и један крај његових усана развуче се у осмех. Насмејаш се и ја.

— Наредниче, наша је земља сада слободна. иди у село да нађеш стан и буди вољно.

— Разумем! — па забацим шајкачу на једно око, опустим дизгине, и заједно са ордонансом запевам из свег гласа:

Дунаве, Дунаве, тија водо ладна...

Сутрадан је коминике Врховне команде гласио:

„На територији Краљевине Србије не налази се више ниједан слободан непријатељски војник.

ПОД КРСТОМ

ПОЗАДИНА СЛАВИ НАШЕ УСПЕХЕ

редели су се видели као кроз какву копрену. Крупне пахуљице снега

вејале су. Летели су читави праменови, квасили земљу и војнике или се задржавали на њима, те су личили на патуљке из прича... То је била војска која је победила једну царевину. Војници нису имали изглед победничких римских легија. Погурени и промрзли газили су блато, док су главе коморџија вириле изван арњева и са носева њихових капала је вода.

После успеле офанзиве, враћали су се растурени, деташирани делови у састав својих јединица на Бањичком пољу, код Београда.

Нека измаглица, измешана са димом ОД мокрих пањева, развлачила се свуда, гушила И штитала за очи. Шатори се видели на све стране. Око ватри седели официри са задигнутим јакама од шињела, док се војници размилели по Бањичком пољу као мрави.

На лицима људи огледала се заморна примиреност, као после неке страшне олује, у којој се могао и живот изгубити. После толико времена данас су први пут скинули спрену са коња. Животиње се стресале, издуживале вратове, онда окретале главе уназад, и, као чудећи се, посматрале људе.

Појахасмо до Београда. Путеви закрчени комором и војском која се креће негде у супротном Правцу. Поред пута леже попаљена аустријска кола и надуване лешине коња. Срећамо и групе војника који раздрагано певају:

Дошо Шваба све до Раље

А од Раље никуд даље...

— Тек сада, када смо ослободили Београд, осећам замах наше победе — вели Милутин уча. Истурили смо им престоницу под нос, а не могу ни прстом да је дирну...

Сутон је. Улице мрачне, прозори неосветљени. Пред једном кућом угледасмо веселу групу људи и жена. Вратио се син па га мајка грли и љуби. И комшилук се сакупио пред кућом, и сви желе да стисну руку ратнику.

У локалима жмиркају лампе или свеће. Унутра жагор. Здраве се познаници и питају где је ко био. Распитују се за смрт друга или пријатеља. Онда, за срећна виђења, куцају се чашама, наздрављају и накрећу наискап. Задах вина и ракије измешан са димом дувана просто гуши... Пред другом кафаном повезани коњи за дрвета на тротоару, а изнутра допире песма пијаних људи. Из једних кола покривених арњевима помоли се једна глава.

— Друже, где је, славе ти, та Бањица?

По гласу, који личи помало на запомагање, рекло би се да дуго времена лутају по мраку београдским улицама.

— Е, да ти кажем — одговара неки полупијани глас са тротоара. — Врати се на Саву, онда се окрени на југ, и терај, терај, терај, па ћеш право на Бањицу.

Она глава изгуби се испод арњева и кола зашкрипаше.

Хтели бисмо до Калемегдана. Кнез-Михаилова улица пуста. Коњи се непрестано саплићу о рупе од граната. Наиђосмо кроз мрачне алеје и обресмо се на калемегданској тераси. А преко обале, нема пустош. Само негде у даљини светлуца једна ватрица. До јуче моћна царевина, изгледа нам сада у мрачној ноћи као скрхана.

Вратили смо се.

Улазимо опет у кафану. Нигде празног места. По поду леже војници, а на столовима њихове старешине. Затекла их ноћ у вароши и ушли у прву кафану да се склоне и одморе. Чак и онај на стражи код врата, наслонио се уза зид и спава.

Неко предложи да се вратимо у бивак на Бањици.

Варош се била испразнила. Копите коње одјекивале су тупо у мрачној и пустој ноћи.

Сутрадан је командант издао заповест да се нико не удаљава из бивака. Наређено је да се коњи тимаре и оруђа чисте.

— Чудим се да није наредио и топовску обуку... Знаш, да не заборавимо! — каже Александар.

— Не брини — смеје се командир — постараће се он и за то.

Али другог дана је наређен покрет.

После дводневног марша, заустависмо се у једноме селу, покрај железничке пруге, у близини Београда.

Наш бивак налазио се крај циганских кућа. Морали смо одмах поставити страже унаоколо, да бисмо одстранили нежељене госте, који су као мушице утрчавали непрестано у бивак и унезвереним погледом тражили свакојаке отпатке.

Дувао је хладан ветар. Војници наложили ватру око које се сакупи смо. Толико времена кријемо се по рупама и стрепимо од свакога фијука, па нам је сада необична ова ширина и тишина. Забијених руку до лактова у процепане џепове и уздигнутих јака од шињела, трупкали смо око ватре и газили по блату. А пуста расквашена ораница као туткало.

Нисмо се још добро ни одморили, а наређења су почела да пристижу. Те дезинфекција одела, те копање земуница за људе, те подизање штала за коње, па паркирање топова и кара, довлачење грађе и дрва за огрев са четири часа даљине. Онда бескрајни спискови у не знам колико примерака о погинулим и рањеним, о утрошку муниције... Затим те спискове враћају, јер се број утрошка муниције не слаже са списком тамо неке позадне команде, која из дугог времена води преглед и тиме прибавља себи важност. А неки коњ липсао негде на путу и сада се тражи комисијски извештај од ветеринара и два официра, од какве је болести угинуо, и шта је предузимано да коњ не липше.

— Ништа нам друго не остаје вели командир, већ очајан — него идући пут да се запрегнемо ми и војници. Ако ко умре, мање ћемо имати петљавине, него око једне кљусине.

Онда се упућује питање да ли је завршен операцијски дневник. А ми смо престали да га водимо још од онога дана када смо почели да одступамо. Нисмо имали ни времена, а ни на чему да га пишемо. Сада га састављамо на брзу руку, онако по сећању. А из наших непотпуних извештаја више команде писаће опет онако како је њима мило и драго.

И вечито: „На надлежност“. На крају, „кола се сломе“ на каплару Живуљу, или на несрећном Танасију. Тек тада пуста форма добије своју пуну важност.

За то време, позадина слави наше успехе. Приређују се свечаности, падају одликовања, говори се о генијалним замислима. Све је заслуга позадине. Позадина је писала наређења, позадина је превозила, позадина је умела да процени кад треба оних тридесет хиљада младића да погину, јер је позадина строгим наредбама поучавала како треба погинути...

А ми смо се задовољавали скромним песмицама, уз чашу вина. Сви су певали унисоно: зумба, зумба, зумба... а један упадао: „Бајонет... фишеклија... шајкача... опанак... пешак... репоња... гегула... — и онда завршавали сви углас:

„Ти си ову земљу ослободио.“

СМРТ, ЖИВОТ... ИДУ НАИЗМЕНИЧНО

оворило се, више узгред, да у народу влада пегави тифус. За људе који су

преживели толико смртних опасности свака болест је изгледала безначајна. Зар смо мало пута прижељкивали болест, па ни кијавица не хте на нас да наиђе!

— Брајко мој, држ се само ракије, па се не бој — говорио нам је стари капетан Станојчић. — Не иду болести на нас. Од тога пате штабови. А и право је. Кад нису рат осетили, нека их бар дрпне тај пегавец.

Али пристизале су све строже наредбе. По цео дан су војници парили одело. Кажу да се болест преноси преко вашију. Земунце су баздиле на камфор, као да у њима леже реконвалесценти. Најзад, обустављена су за неко време и одсуства.

Кроз село се сваки час разлегала запевка жена. „Стигао глас“ — говорило се. Пресамићене и подбрађене застајале би кад виде војника и кукале наглас:

„Сине... Рано мајчина... Ко ми те узео!“

Као одјек после оне страшне грмљавине топова и победничких поклика, разлеже се сада земљом лелек мајки, сестара, жена.

— То ти је наличје рата — вели Милутин уча.

Силазили смо ка железничкој станици да видимо пролазнике, и уз пут разговарали. Наредник Милутин је размишљао:

— Дође ми неки пут, док сам још у полусну, визија оних крвавих борби. У том полусвесном стању чини ми се да видим упечатљивије догађаје но на јави... Мучно је посматрати и уплахирени поглед животиње, кад је ловци потеряју са свих страна. А тек замисли људе који се убијају. И још бираш, па нишаниш, кога ћеш. Као да на оној страни нису људи.

— Исто тако и они нас нишане — каже Александар.

— Ама свеједно... Реч је о људима уопште, о том Човеку, који се сматра као једино свесно биће на овој планети. А они се убијају као зверови. Ко може да убеди ову мајку да је њен син требало да погине...

— Па ништа! — упаде опет Александар. — Да нису погинули, они би помрли. Данас, сутра, прекосутра. А и онда би жене исто овако кукале. Гл'ај си посла, Учо! — иде Александар за својом логиком.

— Види га сад! — љутну се Милутин. Затим поче живо: — Е, молим лепо. Ти кажеш, сви ћемо умрети. И ти ћеш умрети. Је ли тако?... Е, кад је таква и таква ствар, онда извадим ја лепо револвер, приђем теби, па у груди: цап, цап, и готово!...

Милутин два пута удари Александра прстом у груди. Александар се чисто наругуши и застаде. Као да је оно Милутиново: цап, цап, и уз то удар у груди, у свести Александровој изазвало живу представу.

— Кога бре?

— Молим, ти ћеш и онако умрети, па зашто да се мучиш?! - говорио је Милутин ликујући.

Милан из прве батерије засмеја се гласно.

— Ето, па зато, молим вас, и ратујемо!... Вас двојица, који сте у истој батерији, нисте у стању да се споразумете о једном питању које подједнако тишти и једног и другог. А хоћете да се милиони људи разних раса и племена споразумевају преко граничних каменова. Ето га воз, пожуримо!...

Стигосмо нешто пре доласка воза. У овом селу излазак на станицу био нам је једина разонода. Ускоро улете у станицу локомотива, вукући за собом велики број теретних вагона, и на крају неколико путничких. Један железничар у војничкој униформи ишао је журно, ударајући о точкове вагона гвозденим чекићем. На станичну ограду попела се деца, а кроз разређене летве чак и неки пас промолио главу.

Из последњег вагона изиђоше неколико официра и два ђака наредника, колико да опруже ноге. Обојица су били моји школски другови. Поздрависмо се срдечно. Кажу да су и они из оне ђачке чете у Скопљу, па су их пред офанзиву разместили по разним пешачким пуковима. За непуних десет дана изгинуло их је готово половина. Причају како су сада путовали неким службеним послом... Из нашега места све што гамиже отишло је у рат. Остао је ћопави син онога бакалина преко пута цркве и, веле, паре је направио. И још неколико газдашких синова, који лиферују војсци брашно... Са нескривеном завишћу говоре о животу у позадини.

— Имадосмо, не знадосмо. Изгубисмо, познадосмо — вели са извесном тугом наредник ђак Тасић. — Да ме нешто сада пусте кући, знао бих да живим.

— Је ли, богати — обрати ми се наредник ђак Вукосављевић — зар ниси могао добити одсуство?

Погледах га зачуђено и слеглох раменима.

— Знаш ваљда... одсуства су привремено укинута.

— Знам... али у изузетним случајевима — он ме значајно погледа.

Нека слутња заковитла у мени. Погледах га у очи не бих ли разумео смисао његових речи. Једва савлађујући се усиљено равнодушним гласом проговорих:

Не разумем... Хвала богу, здрав сам. — Заћутао сам. Предосећајући несрећу, плашио сам се да га питам даље.

Оно јес... главно је здравље. — Он обори поглед и поче сабљом да буши земљу.

Господо, изволте у кола! — викну кондуктер.

Не могадох више.

— Чекајте... изгледа ми да ви нешто кријете од мене?

Они се згледнуше.

— Овај, па што ниси тражио одсуство да присуствујеш сахрани твога оца?

— Појма немам... Како... отац! — узвикнух пренеражен.

Објаснили су ми извињавајући се што морају баш они да ми кажу. Умро је ономад. Јуче су га сахранили...

Занемео и збуњен, стајао сам оборене главе, наслоњен на ограду. Тешко ми је било што више немам оца, жао ми је мајке, плакао бих, али су ту око мене људи. Гутам пљувачку и гризем усне.

Локомотива писну. Гвоздени колос се занија, крете и ускоро последњи вагон пролете и као да ми извуче сузе из очију.

Милутин ме благо дирну по рамену и поведе у бивак. Причао ми је нешто, вероватно ме тешио. Али моје мисли биле су далеко.

Решио сам да изиђем командир у рапорт и затражим одсуство.

Саопштих му. На лицу овога доброга човека видео сам сажаљење и он ми пружи руку у знак саучешћа.

— Али ја немам права да сада дајем одсуства. Знаш... због заразе она су обустављена. Уосталом, питаћу команданта... Посилни, дај ми сабљу и рукавице.

Командантов стан је био у близини нашег. Пођох са командиром. Ја остадох пред вратима, а командир уђе у собу командантову. Чуо сам саопштење мога команира, и кратак одговор командантов:

— Сада одсуство, када је наредба јасна за свакога! Не може!

Командир изиђе и само слеже раменима. Када се одмакосмо, он ми рече:

— Чуо си, свакако. Покушај, најзад, сам.

Вратио сам се у дивизион и преко посланог пријавио се команданту. Иако у муци и болу, ипак сам затезао блузу. Командант се појави на вратима.

— Зар ти не знаш како се команданту излази на рапорт! — гледао ме је строго. Онда ми окрете леђа.

— Разумем! — одговорих без смисла и поздравих. Али ништа разумео нисам. Стајао сам и даље не знајући где треба сада да идем. Ађутант ме позва у своју собу.

— Требало је прво мени да се јавиш... Причекај.

Мало после врати се и рече да идем команданту.

Напрезао сам се да приберем мисли и понављао прве речи које ћу изговорити.

Командант је седео за столом и, чини ми се, гледао неку карту. Кад сам ушао, није ме ни погледао. Отпочех:

— Господине потпуковниче, на рапорту сам...

— Знам! — прекиде ме командант, па се диже од стола и унесе ми се у лице. Ја заћутах. — Разумеј, ми смо сада у рату, гине се на све стране, погинућемо можда и ми. Отаџбина је преча од твога оца. Жалим... али не може. На своје место!

Већ по навици одговорих: „Разумем!“ Али сам одмах увидео колико је то грубо од моје стране. Очајан изиђох из собе. Сем сазнања да сам изгубио оца, увиђао сам како су ме људи лишили сваке воље и без потребе угушују и моја интимна осећања. Као да хоће да ми докажу да између мене и оних коња везаних за пољску коњу шницу не постоји никаква разлика. А немоћан сам да их убедим да тако не треба да буде. И сломљен тугом, срушио сам се на сламу у земуници.

После душевних напора обично наступа неко стање обамрлости, а мисли као да се расплину. Свирао је трубач „збор“, и као кроза сан чуо сам жагор људи, али сам према свему био равнодушан. Командир ме није дирао. Мало сам се примирио. А и шта бих друго могао... Неко је обилазио око земунице.

— Зове вас командант — упаде ордонанс из дивизиона.

Још ми је исувише био у свести онај његов строги лик и накострешени бркови. Ишао сам невољно.

— А, дошао си. Добро... Пошто ти се десио тај случај, то се обрати ађутанту да ти да дозволу. Ово писмо предаћеш мојој госпођи. Али одређеног рока у десет часова да си овде. — Онда се уозбиљи. — Јеси ли разумео? — Потврдих. — Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам, да одређеног рока у десет часова будем у команди...

— Јер ако задоцниш, бићеш изведен пред ратни суд. То добро упамти. Срећан ти пут!

Објава је била већ готова. Гласила је на седам дана... У команду сам морао да се вратим седмога дана у десет часова. Ађутант ми тада рече да је командант пре пола часа добио извештај да му је жена родила кћер и тим поводом ме сада шаље. Био сам исувише занесен, да нисам ни могао да размишљам о ранијим речима командантовим, кад ми је строго рекао: „отаџбина је преча од твога оца“. Али свеједно. Стегао сам објаву и потрчао на станицу да ухватим воз.

Причала ми је мати да је отац пресвиснуо. Откако је почео рат по целе ноћи није спавао. Онако стар и измучен дизао се неколико пута преко ноћ и посматрао кроз прозор војску како одлази. Био је замишљен, и кришом је уздисао. Да ли је то била туга што је непријатељ почео да осваја отаџбину, или жалост за оним младим људима који се можда неће никад више вратити, или бол и стрепња за сином... тек једне ноћи, изненада, склопио је очи занавек мој добри отац.

Мати и сестра, прибијене једна уз другу, тихо су јецале.

Кришом сам грцао и шетао крупним корацима по соби, да бих прикрио своју тугу. А метални звук челичних мамуза опомињао ме да сам војник, ратник, коме не приличе сузе. И са доста поуздања тешио сам их.

Око подне отишао сам на очев гроб. По некој чудној асоцијацији ту се сетих да се команданту родило дете...

Издајека чуо сам весели жагор. Цика детиња испуњавала је кућу радошћу. Родио се човек... Смрт, живот... иду наизменично, да ми у једноме тренутку беше чудно зашто се и тај свет толико радује.

Примирили смо се и ми. Мати ме је стално пратила погледом. Иако у тузи, у њеним очима видео сам и зрачак среће. Задовољно је пословала по кући.

Била је баш изишла. Наслоњен на прозор пушио сам и мислио.

— Шта си се замислио? — запита ме сестра.

— Жао ми је мајке. Она остаје сада сама.

— Не жали је. Она је сада ипак срећна. Колико су пута њих двоје говорили, како би радо умрли да си само ти жив и здрав. Ти си се вратио. Њен је сан сада остварен. И, од онога часа када те је видела, она се преобразила.

Изгледа као да сам присуством својим попунио празнину која је наступила смрћу очевом. Али зачудо, и ја сам нешто спокојан. Можда и зато што нисам видео оца на одру. Све ми се чинило као да је некуда отпутовао. Или сам можда огрезао у грозотама рата, па сам отупео према јадима живота. Тако понеки пут ми излети звиждук са усана, па се наједном тргнем. А бивало је тренутака кад сам се осећао нелагодно у кући. Место ме није држало. Навикнут на сталне покрете преко поља и планина, ношен увек вихором људи, чини ми се, био сам избачен из ове свакидашњице домаћег живота. Нека притајена жеља вукла ме опет друговима. Било је нечег нераздвојног у животу, па и у смрти са тим људима, што ме је привлачило као магнет. Разуме се, крио сам та своја осећања, јер ако бих показао, још више бих бола нанео својима.

Познаници су долазили. Још с врата би узвикивали: „Алал вам вера!... Нема шта, доказали смо да смо јунаци!“

Позадина је била нашим успесима. Сви су веровали да смо сада у стању и на Бога да ударимо.

Само се чика Миладин љутио што нисмо наступали енергичније, да и Поћорека ухватимо. Онда је причао како је он ратовао са Турцима. Он још живи у својим некадашњим успоменама, па би хтео да нову стварност углави некако у стари калуп.

У вароши се видело много света у црнини. Говорило се да су само из породице Петковића погинула четири сина. На кућама у околини цркве још се видели трагови од бомби бачених из аероплана... Звона су по цео дан звонила и кретали се погребни умрлих од рана или пегавог тифуса.

Ручали смо баш, и моји су причали како је то било страшно када су непријатељски аероплани бацали бомбе. Моја сестра наједном заћута и раширених очију погледа у правцу врата. Окретох се...

Сва у црнини, убледела лица, и тамних колута испод очију, као сенка, појави се сестра изгинулих Петковића. Тихо зајеца и покри лице марамицом. Стајао сам збуњен. Требало је рећи коју утешну реч. Али ми је изгледало да би свака моја реч изазвала још већу бујицу суза. Дохватих је немо за руку. Сестра је приведе столици.

— Примири се — тешила је нежно моја мати. — Шта можеш. Судбина... Промисао Божја...

— Али зашто је и тај Бог био тако... немилосрдан према нама? — јецала је она.

Моја сестра је такође плакала.

— Дете моје, не говори тако. На крају, сви ћемо ми изићи пред лице Господње. Неко раније, неко доцније... Једни се рађају, други умиру. Али, чедо моје, не хули на Господа.

Сестра Петковићева спусти руке на крило, главу обори и дубоко уздахну. Заћутасмо. Онда она подиже лагано главу, погледа некуд у даљину и чисто завапи:

— Много је то, тетка — тако је звала моју мајку — много!... И од људи, и од... хтеде рећи: „и од Бога!“ — али заћута, махну главом и с дрхтајем уздахну.

— Чула сам — поче моја мајка — да си ишла...

Млада девојка као да се прену. Преко њеног лица прелете сенка, оно се скупи а душу као да поклопи тежак оклоп. Као из каквога бездана, проговори промењеним гласом:

— Била сам... Нека је бар он поред нас.

— Добро су ти дозволили?

— Старају се они о мртвима... Али живе не жале, тешко нама.

— Богами, дете, то је био напор за тебе. Чујем, ишла си са сестром, она је још дете.

— Њихове муке су још страшније биле. Тетка, то су неизмерна гробља. Шта су све ти људи морали пропатити! — из њених очију потекоше две сузе и бојажљиво се зауставише на јагодицама.

Говорило се о брату, који је први погинуо, шестог августа, пред Шапцом. Знале су само толико да је брат сахрањен у селу Коцељеву, заједно са још једним официром, преко пута кафане, поред неке речице, а испод једног церића. То им је рекао његов посиљни који је доцније такође погинуо. Али Коцељево су заузели Аустријанци. Доцније је дошла наша офанзива и Аустријанци су истерани. И две младе сестре решиле се да потраже гроб свога брата. Добиле су дозволу. Узеле су метални сандук и у пратњи два војника пошле су.

— У два часа стигле смо. Глава ме је заносила. Била сам као у бунилу и гледала као кроз маглу. Несвесно сам понављала: кафана... речица... церић. Боже, да ли ћу га наћи! Стадосмо баш пред кафаном. Ноге као да су ми биле одузете... Ту је он... мој брат, мртав...

Изиђосмо. Неко рече да зовнемо свештеника. Можда ће он знати. Погледах у сестру. Наслонила се на кола и подбочила главу. Била је бледа. Донеше нам столице.

Чујем где неки старац говори војницима:

„Ко ће то наћи! Много их је изгинуло. Овде су биле борбе, све је разривено. А и данас сваки дан умиру.“

Боже, са каквом равнодушношћу ти људи говоре о смрти...

Војници су скинули ковчег. Онако металан и сјајан, покрај каљавог пута, јаче него ишта изазивао је у мени упечатљиву визију смрти.

Нене очи напунише се сузама. Она извади марамицу и обриса их. Потом уздахну.

— Нека си, чедо моје, жива и здрава — рече моја мајка. — Па шта је било даље?

— Наишао је стари свештеник. Објаснила сам му: Каже: „Опојао сам их много... Сећам се, била су и два официра. Али, богоми, дете, не знам тачно. Да потражимо.“

Свуда око земља је била изгажена. Ни трага од дрвета. Да нису прекопали гроб! — сину ми кроз главу. Можда сад газимо над његовим телом. Била сам као у грозници. Хтела сам прстима да је ријем, не бих ли допрла до њега...

Његово име не прочитамо нигде. Аустријанци су потрли све трагове приликом бежања. Можда невољно. Трагови коњских копита видели се на свима странама. Неко је исекао онај церић... Ваљда је, међу овим гробовима, остао неки пањ. Војници су копали овде-онде. Застадоше, договарајући се нешто. Приђох. Видела се растресита земља... Као да вири из ње нека дашчица. Сагох се. Али снаге немам. Војник је извуче. Обриса је о шињел... Нека слова... „колић“... Презиме: Ах, Никола Николић! „Ту је“, викнух. „Са њим је сахрањен тај Никола Николић. Брже, брже!“

Сестра је гризла усне и ломила прсте. Срце ми је ударило, мислим искочиће... Војници зарише ашове. Чинило ми се да ми она земља пада на главу и ја тонем... Да ли ћу га познати?... Тек војници запеше.

„Ту је. Пази сандук!“ — рече један.

„Немојте ту стајати! — рече благо свештеник. — Доћи ћете после“.

Ишла сам невољно. Свештеник ми је нешто говорио, али ја ништа нисам чула. Предосећала сам да се ближи час и сва сам се претворила у ишчекивање. Окренула сам се. Не знам како сам дошла до војника. Угледала сам два мртвачка бела сандука један изнад другог.

Извукли су горњи и застали. Као да се плашили. Даха нисам имала. Глава ме заносила. Хоћу ли то да паднем! Неко рече: „Отварај“.

Моја сестра, занесена њеним причањем, посматрала је уплашено, а зубима обухватила прсте, као да би хтела да заустави крик. Померих се, и моје мамузе звецнуше. Оне као да се пренуше. Софија уздахну и настави:

— Ивицу ашова завукоше испод поклопца. Нешто крцну... Отворише. Сестра врисну и паде. Мене прихватише. Видим воштано лице... његово чело... усахле очи... изнад десног ока рана. Уста полуотворена... Руке опружене... Цепови изврнути.

Тада ми се нешто усковитла пред очима... Више се не сећам...

Пред кафаном дођох себи. Сестри су давали воде. Понудише и мени... Тек тада као да прогледах. Изиђе ми слика негова док је био жив, и споји се са представом леша. Он је...

Софији грунуше сузе. Плакале су и моја мајка и сестра. Паде ми изненада на памет да би оне исто овако плакале да се и мени нешто десило. Чисто се тргох од те помисли И нагло се дигох, те приђох прозору.

— Страшан је рат — говорила је моја мајка бришући сузе. — Докле ће људи да буду тако безумни!...

— Војници су га пренели у метални сандук и понели у цркву. Звоно је одјекивало. Свештеник нас одвео те смо целивали икону, а после нас свратио својој кући.

По вечери допратио нас је до кафане, где смо нас две остале у једној соби. Било је хладно и мрачно. Легле смо одмах.

Али кроза сан чух неки крик. Тргох се. Сестра ме запита застрашено: „Шта је то?“ Опет се понови... Верујте, чула сам ударе њеног срца. Била је као избезумљена. Умирих је, говорећи како је крик совуљаге, који одјекује од стране цркве.

„Зашто баш од цркве?“ — запита ме.

Крик се зачу и од стране гробља... Опет са цркве... Као да се дозивају.

Сестра се припи уза ме и шапатам ми рече:

„Слушај, то душа Николина вапије што смо их раздвојили“.

— Сине, ја се стално молим Богу, да вас сачува... Уздам се у Свевишњег да рата неће више бити. Доста је... Па и они имају ваљда мајке...

Била је прибрана када сам полазио. Испратиле су ме до станице. Сестра је махала рукама све док им се нисам изгубио из вида.

Тачно у одређени дан вратио сам се у команду.

Наиђох прво на Александра. Био је усхићен. Сан његова живота је остварен. На станици се упознао са двома дамама, које је довео и у стан. Биле су у гостима код командира и Александра четири дана.

Александар забади капу на потиљак и застаде.

— Слушај... роса, младост... „сортимент“ — говорио је као у заносу. — Вала, д' умрем сад, не жалим! — и он се лупи по потиљку, а капа му налете на очи. — Изгубио си много!

Било је скоро десет часова, те пожурих у дивизион да се јавим командиру.

У ЗАТИШЈУ

Сустигле су кише и чувено сеоско благо. Морали смо довлачити камен и

песак, и засипати сеоске путеве, да бисмо могли проћи... А дежурство нам изишло наврх главе. Унутрашња служба обављала се као за време мира. По цео дан су свирале трубе. Дежурни су излазили вишим старешинама на рапорт. Ноћу се разлегало: „Стој!... Ко иде?“... Стражар у близини стана командантова морао је викати из свег гласа да би командант само чуо како се служба и ноћу ревносно обавља.

Када су гранули први дани пролећа и процветали кукурек, висибоба и љубичица, команданти су наредили да се са војницима изводи обука на топовима.

Радили смо преко воље. Научили војници да пале гранате, те је и њима смешно сада када шкљоцају празним затварачима.

Најзад... кад се мора. И то је рок службе. Али највећу нам невољу задавао командант. Чим писне труба „поздрав“, ми се само погледамо, а Александар нам добаци: — Који ли ће сада од нас пасти као жртва!...

Прилазио је командант полако и одмерено... Војници су затезали блузе, а командир нестрпљиво стезао сабљу. После обављеног рапорта и свих поздрава, командант се обраћа командиру:

— Продужите рад! — Онда се наслони на штап и посматра сваког редом.

Или прекине командира и нареди да преузме команду неки од потпоручника. Једном позва мене.

— Замисли да си командир... Непријатељ се налази на оном брду и ти си добио задатак да тучеш простор од оног гумастог дрвета па до ивице оне шуме. Шта ћеш прво да радиш?

Рекох му како ћу позвати нишанџије, да им покажем нишанску тачку...

— И, наравно, направи се око тебе гужва, угледа те непријатељ, распали отуда, и разнесе ти целу батерију.

— Непријатељ ће и тако да угледа батерију, јер се она отуда види — усудих се да приметим.

Командант заузео важан став. Онда поче тоном који није дозвољавао одговор како су ово само претпоставке, да и он сам зна да у рату тако не бива, да се ми сада не играмо војске и како ја треба озбиљније да схватим своју дужност.

У ставу „мирио“ мрмљао сам без прекида:

— Разумем!... Разумем!...

Најзад, образовасмо и тај несрећни сноп.

Пошто је стао иза свакога топа и погледао у ком су правцу управљене цеви, врати се према средини батерије и позва ме.

— Добро... Али од четири метка, ти си видео само један, а три ниси. Изврши поправку.

Рекох му. Таман помислих, сада ће се завршити и овај испит, кад он постави ново питање:

— Али рецимо три видиш, а један га нема?

И онда настаје пермутовање ова четири метка у свим могућим комбинацијама... Остале батерије давно су завршиле обуку, а ја још, у ставу мирно, одговарам. Напослетку позва командира да му саопшти моје недостатке у знању теорије и наставе гађања. Ставља му у дужност да ме обучи, а он ће ме кроз недељу дана поново пропитати.

Једнога дана жали ми се Александар:

— А, вала, да знаш, пратићу војнике да посеку сва гумасти дрвета на ономе брду... Дојадиле су ми!

У слободним часовима често смо ишли у посету код пешака, где смо остајали до неко доба ноћи. Била је то весела команда. Њихов командант пука, потпуковник Василије, овако је размишљао:

— Пешаку не треба много знања да би погинуо. Ми смо сада у рату, и мојим људима је потребно да знају само четири команде: плотун, брза палба, јуриш, и на бајонет!... Досад је мој пук изгубио шездесет процената. Остатак ће изгинути у следећим борбама... Е, лепо, нашто да их мучим! Нека се проведу, Док још мало живота имају... Музика, распали!...

Веровало се да овај пук спада међу најбоље ратне пукове. Војници су волели свога команданта...

Седећи тако при благим месечевим ноћима, удишући мирис траве, слушали смо музику, са заносом певали и чежњиво уздисали. У младим душама тињала је притајена ватра, усковитлана годинама. Оне песме где се помињу „Очи твоје“... „Вити стас“... „Раскопчане беле груди“ изазивале су истинску визију, упечатљиву и јасну... Некад би само притисла душу тешка туга за пропуштеним данима младости.

Једнога дана седимо у нашој кантини, кад упаде капетан Станојчић.

— Еј, палаферијо!... Док ви овде љуштите санс, дотле пешаци довели женске из Београда...

— Женске!... Где су?... Колико? — повикасмо углас.

— Јес, богами. Прођем поред куће капетана Свете, командира чете, и чујем песму... Ајд, велим, да свратим. Кад тамо, замало да се претурим... Две црнке, ама нема им више од осамнаест година... Лепе, лепе, па сочне, да и мени матороме наиђе мрак на очи.

Разрогачили потпоручници очи, а дах зауставили и зинули, као да гутају речи.

— Хајдмо — повика потпоручник Драгослав.

— Е, куда ћете?... Довео бата за себе — вели капетан Станојчић. — Уосталом, можете, али као случајно... Ишли сте, рецимо, да радите задатак на терену. Али наиђите одозго, да се пешаци не би сетили.

Настало је на брзу руку бријање, мењање блуза, чишћење чизама... Кад смо пошли, придружи нам се и капетан Чеда, командир једне батерије.

Уз пут разговарасмо како би било да поведемо преговоре, да мало сврате и до нас.

Ишли смо више од пола часа. Заилазили смо преко поља, као што нам је препоручио капетан Станојчић, и са супротне стране наиђосмо у двориште. Чудили смо се само како је све пусто. Чак ни посилнога нема. Неке кокоши су само чепркале по дворишту.

А када смо обазриво отворили врата собе, на кревету се налазио велики картон, где је писало крупним словима: апри-ли-ли-ли!

Тада се тек, ојађени и посрамљени, сетисмо да је данас први април, деветсто петнаесте године.

ТОЧАК

огурен и уздигнутих рамена, жмиркаво је посматрао фуражна кола

Јанкуљ Живуловић, редов пете пољске батерије. Онда се почешао иза врата, набио шајкачу на очи, и проговорио више за себе:

— А, фирија дракулуј!

И вратио се код својих другова на договор.

Међу војницима пуче глас који не сме да допре ни до ува каплара: на фуражним колима украден у току ноћи точак. Није њима до точка, већ само до тога да не дозна командир. Знају они за оне досадне процедуре: прво батине, а онда саслушавање због упропашћене државне имовине. Јер Јанкуљ је био стражар и дужност му је била да пази. Па опет точка нема. А они су се јасно познавали. Зар су они коња крали, па га после фарбали, а тек неће точак са фуражних кола.

И док војници разговарају и сумњиче поједине своје другове из других батерија, Јанкуљ зинуо, и размишља. Свестан је да тај точак не би нашли ни најлукавији полицајци. Онда мисли, у којим се још јединицама налазе слична кола. Задовољно се почеша негде иза врата, заби руке у џепове чакшира и подиже их, уздижући при том рамена. Са пуно поуздања погледа у правцу првог дивизиона, меркајући упаркирана фуражна кола. Ту је сигурно и његов точак. Не мисли он да га истражује, већ први задњи на који наиђе. Али угледа стражара поред кола. Опет зажмирне, трепну ситно два-три пута, па се притаји. А потом усне Јанкуља развукоше се у једва приметан осмех... Њега да ухвате?!... Паде му на памет кад је украо вепра из обора једнога сељака, па свиња није ни скикнула. „А тек нећу точак!“ — помисли задовољан, опет се почеша, померајући чашкире око слабина. „Мртва ствар... док само падне мрак!“ — и Јанкуљ уђе у шталу.

Могла би то даље да буде прича која се дословно догодила за време затишја.

Неиспаван од ноћног седења, враћао се наредник друге батерије. Када се приближио биваку, накривио шајкачу на десно уво, забацио сабљу испод мишке, уздигао лево раме, па важан и достојанствен ушао у бивак.

— Господине наредниче, стање батерије ратно. Два се јавила за лекарску — тресну дежурни као колац.

Наредник климну важно главом, па, и не гледајући дежурног, продужи. Наредник врши инспекцију... пролазећи поред једног шатора учини му се као да чује шушкање сламе, и намерно се саплете о конопац шаторског крила. Из шатора се појави чупава глава.

— Јаој — цикну наредник — зар још смрдљаш, бубо једна! — и шчепа за косу ону чупаву главу. — На рапорт!

— Он је за лекарску — усуди се да проговори дежурни, који је у стопу пратио наредника.

— Онда ти, две ноћи пожарни, што ми ниси казао.

Затим уђе у шталу где прими рапорт. Све је у реду. Чисто му криво што не може ништа да за мери. А сигурно има нешто што није у реду, што су они можда прикрили од њега, да му се после смеју. Сем тога, какав би он старешина био, ако ништа не примети. Заустави се наред штале и погледа свуда око себе.

— Шта је оно? — и показа прстом у правцу таванице.

Знају сви да је то нека ситна ствар, да им наредник тражи „длаку у јајету“. Али су ипак зинули и гледају у таваницу, као да виде обешеног човека.

— Где зијаш тамо, где зијаш? — наредник првога стражара шчепа за нос и окрену му главу према једном углу. — Паучина... а, да се обесиш о њу. И све ја морам да видим!... Још две ноћи пожарни. — Онда строгим погледом одмери све стражаре, који су стајали мирно и одлучним кораком пође излазу... Чуо се само звек његових мамуза и фрктање неког коња. На вратима се заустави. Загледа се у једну лопату наслоњену уза зид. Погледа у дежурног каплара, затим у лопату, приђе журно и одбаци је ногом далеко испред штале.

— Је ли ту њено место?... А?... Научићу вас ја памети! — говорио је строгим гласом, гледајући стражаре. Затим се окрете и изиђе из штале.

Сети се тада ђубришта, и у ушима забрујаше речи командантове, када је обилазио круг: „Ред се у батерији, наредниче, цени по месту где се избацује ђубре!“ — А на томе месту увек има посла за ревносног батеријског наредника и разлога за кажњавање. Упути се у том правцу. Пролазећи поред фуражних кола, привукоше његову пажњу једна, накривљена на страну. Готово да их прође, али случајно погледа, па застаде. Онда приђе, саже се, потом погледа у кола и више за себе проговори: „Где ли је точак“ — готов да поверује да су га однели на оправку.

Каплар се узврда, притрча колима, саже се и он, затим погледа у кола, обазре се око себе, опет саже. Наредник опази његову забуну, и обрати се каплару:

— Где је точак?

Каплар трепну. Приђе колима, продрмуса их мало, као да ће однекуд испасти точак, блесаво погледа у лотре, само да би избегао поглед наредников, који је уколачио очима и не трепће.

— Где је, бре, точак? — дрекну наредник, а жиле на челу одскочише. Стиснутих песница приђе дежурном и унесе му се у лице.

Точка нема, види и сам дежурни каплар. Али треба нешто рећи.

— Господ' наредниче... овај... ту је — он размахну руком око себе, обухватајући широким покретом рејон целе дивизије. Хтеде још нешто рећи, али му пред очима заиграше светлаци, затресе му се и суседно брдо, па му се учини као да се она кола сручише на његову главу.

— Иди ми зови стражаре — говорио је задихано наредник.

— Да сазове фронт? — мислио је наредник... — А шта ће рећи командир... Питаће где сам био ја... Хм! — сумњиво заврте главом... Знао је из дугог службовања у овом пуку, да крају никад не треба објављивати. Није то нему први пут. И сада се уздао у способност њихову. Само их треба потерати и запретити. Главно је да командир не сазна. Онда се наслони на сабљу, десном руком подбочи и строгим гласом повика:

— Шта се вучете као мрцине. Брже, брже!

Војници су опазили љутњу наредникову, убрзаше ход, окрећући се стално, као да неког ишчекују. Не жели нико да буде први. Онда стадоше у ред, погледајући једни у друге као да се равнају, само да би избегли поглед наредников.

— Шта је ово? — и наредник показа руком на она нахерена кола.

А војници исколачили очи, нико ни да трепне, само да не би наредника још више наљутили. Гледају у кола, која некако изгубише своју форму, па нарастоше, нарастоше све више, као брдо, и оно као да се свом тежином сручи на њихову главу. Крв им подиђе у лице и очима ситно затрепташе.

— Разумем!... Разумем! — мрмљали су стражари.

— Шта мислите!? — викао је наредник. — Хоћете да вам командант дивизије чува фуражна кола!... Дроње! Дабоме, то су војници!... Краду точак, мисле на своју батерију, а ви, положаре једне, крадете само кокошке. Јесте ли разумели: сутра точак да ми нађете, иначе ми не излазите на очи.

Са навученим шајкачама и уздигнутим јакама шињела, провлачили су се поред сеоских плотова војници девете батерије. Застајкивали су, ослушкивали и провиривали кроз вратнице. Далеко је до зоре. Ха, није им толико до точка. „Мртва ствар!“ — лако ће са њим, већ уз пут, онако узгред, није згорег да понесу и нешто живо. Већ им дојади она пуста мамаљуга.

— Пст! — узвикну један и сви застадоше. Унезверено се исправише, као да послушкују фијук топовског зрна.

— Шта, шта?

— Пст! — уздиже један значајно руку и накриви главу на једну страну да би боде чуо. Онда шапћући проговори: — Онај тица пева!

Сви зинули и претворили се у уво. Негде петао закукурека. Значајно се погледаше, и, као вучени неком магнетском силом, кретоше лагано и обазриво у том правцу, зверајући лево и десно. Прескочише једну ограду, наиђоше на неко ђубриште, одвалише проштац, затим се двојица издвојише у правцу једног дрвета, на прстима, тихо... и један тресну мотком по гранама. Кратко крештање. Онда лепршање, ломњава преко ограде и сви се сјурише на друм, машући већ закланим кокошкама, да би им истерали крв. Потом им канапом увезаше вратове, сабише их испод шињела и, опет погурени и смирени, кретоше у правцу возарског ескадрона.

У близини места где су упаркирана кола, раздвојише се у две групе: једна је ишла ка стражару, а друга мало по страни.

— Стој! — дрекну стражар.

— Стали смо!

— Ко иде?

— Деветаци.

— Вођа напред!

Сви приђоше. Та знају се они одавно: из истог су краја, а ратују већ толико година. Виђају се сваки дан, разговарају о кући. У селу су комшије. Сви се осећају као у породици и строгих војничких прописа придржавају се само пред непријатељем. А непријатеља су истерали. Сада је затишје. И стражар забаци пушку о раме, запалише цигарете и поче разговор о селу, познаницима, извештају од куће... У близини нешто лупи, као да паде чивија.

— Хајд да се иде!

— А куда ћете, бре, по ноћи? — сети се стражар да их запита.

— У лов!... По сласт!

— А-ха!... Причекните док се сменим.

— Ће буде доцкан — и изгубише се у мраку. А на првој раскрсници састадоше се и најкраћим путем вратише се у бивак.

Задњи леви точак био је на своме месту.

И све тако по кратком поступку, војници су за време затишја упрошћавали администрацију. Боже мој, један точак!... Ха! Колико би се ту издангубило вршећи саслушања, па у тражењу одговора, у писању изјашњења, у требовању новог точка... Па док точак стигне... А колика је тек огромна одговорност старешине ако јединица није спремна за покрет. А у војсци су све потребе прописане и свака ствар лежи ако се стави на одговарајуће место. Истрага не помаже. Рат као рат. И точкови су нестајали. Само украдена се ствар љубоморно чува, пошто један дух веје, а поступци су исти. И онда се проналазе нови путеви, нове јединице, док једнога дана не закукаше и Шумадинци.

— Господине капетане — рапортирао је дежурни батеријски официр — на фуражним колима нестао точак.

— Какав точак?... Ко ме је он требао? — говорио је изненађено командир. Потом се одмах уозбиљи. — Јесте ли предузели штогод?... Дабоме... о свему треба ја да водим рачуна, господине поручниче! — Затим важно и достојанствено: — Приметио сам да у батерији нема реда, и не треба се чудити ако једнога дана скину сва четири точка. Прође љутито поред поручника и уђе у кантину.

А када поручник остаде сам, шкрипну зубима, промрмља нешто љутито, и обрати се строгим гласом првом војнику:

— Зови ми батеријског наредника!

Заболело га је највише оно: о свему треба ја да водим рачуна. „А крађа би се десила баш да је и он водио рачуна“ — мислио је љутито поручник. Али он то не сме да каже, те нестрпљиво шмикну кроз нос. И ма колико уверавао себе да су ти прекори саставни део службе, љутило га је што мора да оћути, иако није крив. То сазнање је повећавало његов бол, који се при помисли на наредника претвори у љутину и бес.

— Напред! — а кад угледа наредника, његове очи севнуше. — Баш добро... Хтео сам да те запитам, шта си ти у овој батерији.

Наредник је гледао зачуђено и таман хтеде да проговори, али поручник настави повишеним гласом: — Поред батеријског наредника, о свему треба ја да водим рачуна...

— Господине поручниче...

— Доста! Неред, ђубре на све стране, штала као свињац. Најзад, украдоше и точак са кола. Не треба се чудити ако једнога дана дођу са запрегом, па нам одвуку сва фуражна кола.

— Господине поручниче...

— Ни речи! Хоћу да саслушаш стражаре и да ми тачно поднесеш извештај, прво: шта је било са тим точком, а друго: да је пронађен. Јеси ли разумео?

— Разумем! — наредник тресну налево-круг, и сав црвен излете из канцеларије. „Баш сад пред унапређење да ми се то деси!“ — Удахну снажно ваздух, ноздрве му се раширише, а мускули на вилицама одскочише.

„Ах“ — испусти кроз зубе и стисну песнице. „Премлатићу их!“

— Командир страже!... Овам’! — и уђе у шатор. Одмах за њим улете и каплар.

— Извол’те, госпо’н наредниче!

— Је ли — дохвати га наредник за уши. — Где је точак, где је точак?... А... Говори... говори!

— Госпо’н наредниче...

— Ћут!... О свему морам ја да водим рачуна. Је ли?... Какви сте, поред вас ће једнога дана доћи, па ће нам са свих топова поскидати точкове. — Наредник му се унесе у лице. — Слушај: за језик ћу те обесим, ако ми у току ноћи не пронађеш точак. Јеси ли разумео?

— Разумем, госпо’н наредниче!

— И то онај исти!

— Разумем, госпо’н наредниче!

— Одлази!

— Разумем, госпо’н наредниче! — Звечнуше мамузе и каплар излете из шатора, па се упути право земуници где су били стражари... Не љути се на наредника што је добио батине. Навикао је већ на то и верује да тако мора да буде. А тешио се што има још млађих и од њега, над којима ће он показати своју власт и на којима ће он искалити сав свој гнев. Напослетку, и право је. Стражари су једини и криви, јер нису вршили своју дужност онако како треба.

Већ се чује смех стражара у земуници, а нешто му око срца заигра. Каплар шкрипну зубима. Заустављајући се пред отвором земунице, рашири ноге, онда се саже не би ли боље видео. Из земунице га запахну мемла и мирис фиксованих чизама, што у свести његовој изазва представу накривљених фуражних кола, чија руда штрчи високо, као набрекла жила на челу наредниковом.

— Излаз’ напоље! — викну кроз стиснуте зубе. Из земунице допре шуштање сламе, неко стењање, док тек један глас проговори:

— Је л’ ја, капларе?

— Мој отац! — викну бесан, и каплар замахну руком, дохвати нечију главу, коју немилосрдно повуче, стискајући зубе и мрмљајући неке неразумљиве речи. — ’Оћеш

лимун... Ах!... И ти?... Па ми се као гуштер извлачиш — и размахну ногом. — Фронт! — Потом се измаче, наби шајкачу на очи, десну ногу избаци, а руке затури на леђа. Онда их закрвављених очију погледа све редом, стисну уснице и шмикну кроз нос. — Заклаћу вас као мачке... Јесте ли разумели?

Војници истурили вратове, жмиркају и, отворених уста, блену у каплара.

— Је ли... 'оћете да вам ја чувам стражу... А точак украдоше, је ли?... Какве сте дроње, доћи ће једнога дана са запрегом, па ће нам све топове одвуку... А?... Ако ми у току ноћи не нађете точак, све ћу под суд и да стрељам... Јесте ли разумели?

И уместо одговора војници уздигоше рамена, очи им се раширише, а лице опусти... Да их казни!... Под суд!... У борби су били похваљени, и зар сада, за време затишја, због једног точка да одговарају!... Никада! Ама да је у црну земљу закопан, пронаћи ће га они.

— Јесте ли разумели? — понови оштрије каплар.

— Разумемо! — повикаше углас стражари.

И тако даље. Прича се понавља.

ОТМИЦА

оиздолазиле су породице жењених пешачких официра и пред вече би

оживели друмови... Љутили су се само неожењени што им је, доласком жена и кћери старијих официра, поремећен њихов домаћи живот. Морали су зато да упућују фуражна кола чак на суседну станицу, да приме „живу фураж“ — како се већ одомаћио израз за гошће нежењених официра. Због оних жењених морали су се иселавати из села и узимати станове у засеоцима. Са дамама својим излазили су у шетњу тек кад падне мрак.

У пешака је више развијен колективни живот него код артиљераца. Пешаци заједно маршују, заједно се хране, заједно јуришају, заједно умиру. Артиљерци су међутим размештени по положајима. Батерије се навикавају на самосталан живот, а тако остаје и за време затишја. Свака батерија поручује за себе „живу фураж“. Она, не излази изван оквира једне батерије, и, на крају, одилази истим путем којим је и дошла. Али код пешака и на овом пољу делатности влада оно опште схватање. Пошто су „гошће“ пробавиле два до три дана у једној чети, прелазиле су онда у суседну, и тако редом, док им не досади.

О свему томе водио је строго рачуна Александар.

Тако, једнога дана, кад смо баш хтели да ручамо, наиђе сав задихан и обрати се командиру:

— Замислите, господине капетане, Мица „капетаница“ доспела и до пешака.

— Шта кажеш? — запита командир, готово пренеражен.

— Јест, богами!... Нисам веровао својим очима.

— А где је?

— Код командира Свете. Ту је обично почетак њихове „пешачке каријере“ — говорио је Александар, као да хоће још више да наједи командира.

— Добро, је ли видела она тебе? — пита нестрпљиво командир и одмаче тањир с јелом.

— Да вам причам. Поведем јутрос возаре на јахање и на пољани затекнем командира Свету са четом. И они вршили обуку. Кад сам дао вољно, приђем му и он ми тада прича како су синоћ добили нову „робу“. Хвали се: „Прима квалитет“... „Сортимент“... „Нешто невиђено“. Ви знате... ја по дужности морам да видим јер смо доста оскудни у последње време... Као велим, ако може да поднесе и за нас, иако ја ту пешачку „робу“ не ценим много. Када сам се вратио са учења, предам возаре њему — показа на мене — да он истерује коњима „гланц“, а ја онако с коњем право у село. Једва нађох кућу у једном забрану. Сви се посакривали, откако су жењенима дошле госпође. Сјашем, па у кућу...

— А-ха, а-ха! — узвикну командир.

— Да видите само... посилни, носи ову чорбу! Дакле... уђем. Кад се тек отворише врата, и из једне собе истрча једна омалена, сува, сва рашчупана и раскопчана, па ће тек: „Ју!“ — Знате, стиди се женска. — Молим, молим — велим ја — извините. Кога тражите?“ — запита. — Капетана Свету — рекох. „Није још дошао“, и утрча у другу собу.

Посилнога нема и ја стојим сам у предсобљу... Не смем да уђем... Било би ми непријатно да наиђем на... тако нешто, јер ви знате пешаке... Они не умеју да буду господа... да скину чизме...

— Добро, молим те, виде ли њу? — прекиде га командир.

— И решим се да закуцам... Неки женски глас: „Слободно!“... А-ха, ту је, помислим и уђем. Замало да се претурим... На кревету лешкари Мица „капетаница“, сада сигурно „командирка“, а преко пута ње седи, сав зајапурен, један потпоручник.

Кад ме виде, она скочи, збуну се, ушепртљи. А онај се једва диже да се поздравимо.

„Откуда ти?“ — вели ми. — „Шта ради Бата?“

— А, 'оће јест! — додаје огорчено командир, нервозно чупка хлеб, и ваља мале лоптице.

— Како си ти? — питам је ја. — Ти стиже, стиже?

„Па ето“ — поче да врда, јер не може да говори отворено пред оним потпоручником — „добро, знаш... Досађује ми ова врућина само, иначе сам имала доста посла по кући“ — поче да ме завитлава, тек да нешто говори... Она и послови! — и Александар мигну једним оком.

— Е, свеца јој њенога! — командир махну главом и запали цигарету у пола ручка.

— Уто викну она „капела“: „Миле, ходи овамо“ — те онај амза изиђе.

— Је ли, сунце ти твоје, па зар тако?!... Зар с коња на магарца!... Из артиљерије у пешадију, колико да промениш команду! — викнем ја.

„Јаој, болан, немој да си безобразан“ — поче она — „мене је ова другарица преварила. Каже, иде код брата, и молила је да јој правим друштво.“

— Ко ме ти то: брат, другарица, пријатељица... Овам-те, онам-те, па на кревет командира Свете.

„То није истина. Треба да знаш, ја волим Бату и ја сам хтела јутрос да дођем, али нисам знала пут.“

— Ја, није знала пут! — вели огорчено командир. — А мало смо пута шетали. Уосталом, сад ми не треба! — он баца чачкалицу из уста и диже се од стола.

— Јео сам пред ручак нешто у кантини... Не могу сада. Идем у дивизион, звао ме ађутант. — И оде.

— Опасно се секира — вели ми Александар. — Није требало пре ручка да му причам. Какав дивизион!

Командира нисмо видели до четири часа. Наиђе тек кад беше време топовске обуке и Александар му изиђе на рапорт. Иако се командир старао да прикрије своје нерасположење, ипак смо по његовом командовању увидели колико је расејан.

После топовске обуке обрати му се Александар.

— Шта мислите, господине капетане... Како би било да одем мало горе, и да је понудим... ако хоће да дође.

— А... не би било рђаво. — Његове се усне развукоше у осмех. — Али када није дошла досад... сумњам — и преко лица пређе му сенка нерасположења.

— Да покушам, а надам се...

— Хајд, види. Само се чувај пешака, опасни су они.

— Не брините! — и Александар се упути право у шталу. Наредио је да му се опреми „Ескило“, рудни коњ, на чијим се широким леђима могло седети као на канапеу. Рекао је да не стављају седло, већ три савијена ћебета да пребаце преко леђа. На тако опремљенога коња узјахао је, и са својим сеизом, у први сутон, оде право у село.

Ја сам остао у батерији и са нестрпљењем очекивао његов повратак.

У неко доба врати се сеиз са коњима. Питам га, куда су ишли.

— У село.

- Шта сте радили?

— Господин потпоручник вечерао...

— А ти?

— Ја чекао.

— С ким сте се вратили?

— Па... ова два коња...

— А ко је јахао?

— Господин потпоручник и ја.

— И још?

— Не видео... мрак...

Узалудно је било извлачити речи, јер он не би одао свога потпоручника, па да га ставе на највеће муке. Умео је Александар да подеси своје држање. Некад викне, други пут удари, али зато кад прими плату, он позове посилног и сеиза:

— Овам'! — заколута очима и напући усне. Гледа их страшним погледом од главе до пете, и онда проговори: — Ти! — и упре прстом на једнога, који само затрепће очима и увуче главу у рамена, као да очекује да се Александар свом тежином сручи на њега. Ако ми још једном претуриш сандук са стварима, разумеш... има да те нестане... Држи ово! То ти дајем да ми надокнађујеш штету, коју чиниш. А што ти претекне, носи кући. Онда се окрене другом: — Држи и ти. Дајем ти да одеш у кафану, да се наједеш и напијеш, јер си ме доста ноћи чекао гладан и жедан...

Позвао сам свога посилнога и рекао му да иде у стан и донесе једну марамицу из мог сандука. А тај се сандук налази баш у спаваћој соби где они сада седе.

— Кога има тамо? питам га, кад се вратио.

— Командир, господин потпоручник и још једна бештија... она, што сте је звали „госпа капетаница“... Поздравила ве.

— А шта раде?

— Господин капетан се смеје, а господин потпоручник налева вино и вели: „У здравље наше домаћице.“ И казао ви, да му се спреми овде, јер ће и он доћи вод', да спава.

Наскоро наиђе и Александар, срећан и озарен.

— Украдосмо је пешацима.

Замолих га да ми исприча, како се обавила та отмица.

— Чекај!... Посилни!... Скидај чизме! — Кад раскопча блузу, Александар поче: — Пођем ти ја одавде, и право у стан. Кад тамо... нигде никог. Питам посиљнога, где је господин капетан... Каже, ето су у забрану, вечерају. Ништа... Пођем ја тамо, а коње оставим мало подаље од куће. Још издалека чујем ларму, песму, женски смех, и подиђе ме неко мило. Бре... бре... знаш колико их има!... Све се поређали: женско, мушко, женско, мушко... Има десет парова... Јер, знаш, откада су дошле жентурине оним жењеним, ови опет нису могли да остану у селу, већ подигли шаторе на крај села... А међу њима, Мица води прву реч. Молим... — И ја трап, до ње... Тада поче једна да пева, ух!... Падох у севдах... готово и заборавих зашто сам дошао. Али најзад, када загламише око једног потпоручника, који је гледао другу женску, а она се његова као наљутила, ја кажем Мици: Онај пропаде од љубави... Што га, бре, Мицо, напусти. Овакав се направио. — И Александар показа савијен кажипрст. — „Јаој срце моје, кажи му да ћу доћи — вели ми и поче да се пренемаже. Добро, кажем јој ја, хајде да направимо једну авантуру... да побегнемо. „Ах, авантура... хоћу“ — пристаде одмах, али чини ми се не толико због њега, колико због „авантуре“.

Онда се договорисмо да се ја први дигнем, а она после четврт часа. Закажем јој да ћу је чекати у мраку, мало подаље. Она нека само викне: уху.

Опростим се и пођем. Чекам је у мраку, чекам... кад чујем, неки ми се приближавају и разговарају. Назирем, мушко и женско... У, бога ти, где ће ме видети, и онда је пропала ствар... Оно двоје објашњавају се: „То апсолутно нема смисла, да ти гледаш њу. — А онај се правда нешто. „Шта? — вели она. — Ти мислиш, ја нисам приметила кад си је додиривао ногом!“ — Знаш, јако друштво! И занесени тим разговором, они прођоше, те ме и не видеше... Кад мало после, чујем: „У-ху!“ — притрчим, па је дохватим око појаса и бацим „Ескилу“ на леђа. Онда појашем ја иза ње, и ударим мамуз. А „Ескило“, онај рудни, кад се заљуља, земља се затресе.

„Лакше, страх ме, не видим ништа!“ — обгрли она моје руке.

Тешим је ја да се не плаши. Али како је она испред мене, то ни ја не Видим, али знам да „Ескило“ познаје пут, и осећам како земља пршти под његовим ногама. Сјурисмо се у поток. „Ескило“ заплџасти по глибу копитама као маљевима, онда полете узбрдо. Видим иде сигурним правцем те му попустим дизгине и ударим мамуз. Угледах и светлост у биваку, и у неколико скокова стигосмо пред кућу.

— А командир?

— Падосе једно другом у загрљај... једва се одлепише. Сав је срећан. Вечерасмо и, онда, нема смисла да останем више, те дођох — заврши Александар причу. — Не би било лепшег занимања од рата када би увек нека млада женска била поред мене — говорио је очаран, палећи цигарету.

Лично је госпођа „капетаница“ сутрадан спремила ручак. После свршених послова у батерији požурили смо нашој кући. На столу је било пуно цвећа и сва је соба мирисала. Александар дигао главу и удише широких ноздрва, дишући дубоко. А када командир изиђе неким послом, Александар је привуче на груди.

— Јао... Мицо!

— Пусти-ме, пусти, иначе, тужићу те. — Она се изви из његовог загрљаја, а затим му се кокетно унесе у лице: — То је требало ноћас да урадиш, када смо јурили кроз ноћ.

— Их! — плесну се Александар по челу.

Док је она нудила све редом, ми смо, успламтелих очију, пратили сваки покрет њен и, као препорођени, смејали се непрестано.

— Е, баш ми мило што смо живи! — оте се изненадно, али искрено из уста Александрових.

Неко баш тада закуца на врата. Уђе послани командантов. Рече да је командант наредио Александру и мени да одмах са коњима одемо у дивизион.

— Шта ли смера сада по овој врућини, у пола два часа? — љути се Александар.

Изиђосмо на друм пуних стомака. Запахну нас несносна јара, да смо једва дисали. Чекајући да нам дођу коњи, скинули смо капе па се брисали од зноја.

— Све ће нам на нос изаћи — вели мрзовољно Александар.

Отидосмо пешке у дивизион и јависмо се ађутанту.

Најзад се појави командант, поздрави нас и нареди да одмах узјашемо. Јахао је он напред, за њим нас двојица, а позади нас његов сеиз. Ишли смо кроз село ћутећи. Прођосмо поред станице и, када изиђосмо на пољану, командант потера галоп, а ми за њим. Александар ми показује нешто руком напред и једва разабрах да јуримо право на речицу, коју треба сада прескочити. Прикупљам дизгине и одмеравам где је најмања ширина. Али, мој је коњ из запреге и не издваја се од осталих. Командант притрча реци, удари коња корбачем, његов се белац изви, потковице свитнуше и коњ се дочепа друге обале... Мој коњ угледа јаругу, па диже главу и несигурно уситни ногама. Хтео би да скрене, ја увиђам да ћемо се стропоштати, али коњ учини неколико крупних скокова, као да набија земљу, и стаде, као укопан, на самој обали, те најахах на његов врат.

Командант је већ окренуо свога коња и чека да и ја прескочим... И Александар је прескочио, те ми се иза командантових леђа смеје. Окретох коња. Онда се поново залетех. Али коњ је видео препону и још одмах скрену, хтео би у шталу, те га једва зауставих. Командант упорно чека и вели:

— За мога ордонанса официра не сме да постоји препона.

Рекох му да је мој коњ узет из запреге и да није научио на препоне.

— Е, сад ћеш га научити — вели пркосно командант, и добаци своје сеизу корбач да ми га дода.

Од љутине размахнух корбачем. Викао је нешто командант, али ја нисам слушао, већ објахах у широком луку, па се залетех. Пред реком заријем мамуз и ошином корбачем, коњ покуша да скрене, али ја повукох дизгин, да му готово искривих главу. Још једном ошинух, коњ се пропе, и сручисмо се заједно у речицу. Срећом извукао сам ногу из узенгија на време, али леђа моја лежала су у води.

Коњ се диже и у трку одјури у шталу. Ја пешке пређох на другу обалу. Командант ме запита да се нисам угрувао. Рекох му да још ништа не осећам.

— А, то за твоје године није ништа — теши ме он. — Када сам ја био млађи, падао сам, и нисам знао за себе. — Он се окрете своје сеизу: — Сјаши и дај коња господину потпоручнику, а ти се врати.

Приликом узјаживања осећам како су ми леђа затегнута, а у десном рамену лаки бол. Ишли смо ходом док ја не прикупих дизгине. Онда командант опет потера галоп, па се залете у једну шуму. Не знам куда пре да гледам, да ли тамо где треба коњ да наиђе или на гране, да ме не закаче. Александру спаде капа са главе. Он не може да заустави коња и чујем како виче да ја задржим свога. Јурили смо преко неких пожњевених њива, прескочисмо једну врзину и најзад сјурисмо се опет код станице. Бректали су коњи и грцали, издужујући вратове да бисмо им попустили дизгине, а са вратова њихових је капао зној, измешан са белом пеном.

Пред дивизионом сјасасмо.

— Господо, изволте ићи! нареди командант, без иједне речи више.

— Јашем и размишљам нешто — вели Александар, када ошасмо сами. — Знаш... сигурно су га известили да је она женска дошла код нас. Он неће да нам отворено замери, али треба на нос да нам изиђе. Али, баш ме брига... Он мучи нас, али још више себе. Бре, какав си — застаде Александар да ми види леђа, и поче да се смеје. — Сва су ти леђа уваљана у блато, да подсећају на географску карту.

Решавао се Александар да крене за Београд. Али из дивизиона су стигла наређења којим су наговештавани скорији догађаји. Тражени су хитно извештаји о стању људства, стоке и материјала. Наређена је и спрема за главну смотру... Били смо заузети по цео дан... Заповеђено је да ожењени официри удаље одмах своје породице. Једнога дана, на нашу жалост, отпутовала је и „госпођа капетаница“.

У току највећих припрема, сасвим изненада, био сам премештен у артиљеријски пук Шумадијске дивизије...

ЗЕМЉА ЈЕ УЗАВРЕЛА

... „ **Н** ароди ће се закрвити и на земљу ће ударити голема сила. Села и

градови ће горети... Мајке ће лудети, гледајући како душмани кољу децу њихову... Опустеће поља и њиве... И викаће живи: устаните мртви да легнемо у гробове ваше.“

Проноси се легенда од уста до уста. Причају да је то пророчанство неког видовитог сељака, и што је он досад прорекао, све се обистинило... Или је прича створена у машти народа, који предвиђа несрећу, или да тешку неман лакше поднесе, заносећи се надом да ће опет настати срећни дани.

Месеци су прошли у ишчекивању новог рата. Војници су ишли на одсуство, миловали децу своју, жели жито и очекивали бербу кукуруза... Непријатеља се више нису плашили и са презривим осмехом говорили су о минулим догађајима... А они који су чували границу, престали су и да пуцају на царске војнике.

Али од неког времена кружили су чудни гласови. На обалама Дунава и Саве видела су се на непријатељској страни нека кретања, нове униформе... Обустављена су одсуства. Причало се да се и Бугари спремају. Против кога?... Зар нису већ једном платили скупо издајство своје?... Или они мисле да се помоћу туђе силе свете измученом народу српском?

На северу се гомилале армије немачке и аустријске, на истоку и југу бугарске.

Да ли ће се обистинити пророчанство?

Било је то септембра, хиљаду деветсто петнаесте.

Хитно смо кренули. Промицали смо путем, поред високих зрелих кукуруза, праћени песмом препелица. Вечерњи поветарац, испуњен мирисом увелог лишћа, пиркао је. Ишли смо ка железничкој прузи. Али нико није знао на коју ћемо страну, да ли ка северу, према Немцима, или на југ, према Бугарима... Старији официри који су једном већ били у рату противу Бугара, причају сцене из крвавих борби. Потпуковник Петар, командант дивизиона, вели:

— Гину, брате, као стока... Сада, у борби са Аустријанцима, редак је био случај да се њихова пешадија приближи батерији. Али у борби са Бугарима, то је готово свакодневна појава. Нападају тврдоглаво, иако је очигледно да ће сви изгинути...

Ми, млађи, из потаје прижељкујемо да нас упуте на северни фронт. Ма били тамо и Немци...

Када стигосмо на станицу, локомотиве су биле окренуте југу. Отпочело је одмах журно укрцавање. За време утоваривања јурили су возови пуни војника, једни на северну, а други на јужну страну.

— Ово неко као да ранжира кадрил — вели поручник Лука.

— Биће теби кадрил, ако се на путу почукамо — додајује у шали потпоручник Војин.

— Вала, какав си баксуз, може и то да нам се деси.

— Ја баксуз!... А сећаш ли се код Шапца, када нам ти дође у батерију!... Дотле беше мирно. Али тога момента хтедосмо сви да изгинемо.

— Пази, молим те, пази — намигује потпуковник Петар — како се цивцани свађају. — Окрете се потпоручнику Војину: — А то је било онда када сам га ја упутио.

— Јест, јест, баш тада — упаде поручник Лука — кад су њих тројица стајали на осматрачници и гађали једнога коња, а нису видели колону да им се приближава...

— Е, шта ћеш — вели јетко потпоручник Војин — дао ти Бог да си у позадини, па боље видиш.

— Тако, тако ти њему! — додајује капетан Веља, командир Војинов. — Онда се окрете Луки. — А, дед му сада одговори.

— А што позадина, били смо на истој линији...

— Главно је, ниси био на нишану.

— Ја предлажем да се њих двојица порву, и ко буде јачи, тај је у праву — предлаже капетан Војко.

— А, не знате ви како је он чврст, иако је онако мали — брани капетан Веља свога водника. — А Лука је висок, али сав млитав...

— И дукат је мали, али вреди — смеје се Војин.

— Јест, бато, али да те лупим петодинарком, ти би се претурио. А-ха!... Кипислцауф! — додајује Лука, употребљавајући ову узречицу као сигурну потврду.

Смеје се и потпуковник Петар и говори полако да га они не чују:

— Е, уживам када се њих двојица препиру. Другови су из детињства, и вечито један другом опонирају. А не могу један без другог.

Тако смо разговарали из дуга времена седећи на камењу поред железничке пруге, док су војници утоваривали топове. И ова композиција крете. А онима који остадоше наређено је да крену путем до станице у Лапову, где ће и за њих доћи нова композиција. У овој групи затекох се и ја.

Стигосмо у Лапово по ноћи и подигосмо бивак одмах иза станице, очекујући сваког часа покрет.

Али за нас није стизало никакво наређење. Цео следећи дан седели смо на станици и посматрали возове. Под Београдом су отпочеле борбе и избежумљени народ је бежао. Стиже и једна композиција са избеглицама. Мајке су вукле децу, носећи собом у дењковима најпотребније ствари. Девојке бледих образа, увелих лица и застрашена изгледа, одевене свакако на брзу руку, силазиле су збуњене. Плач деце разлегао се на свим странама. Сав тај нејаки народ стајао је неодлучан на перону, не знајући на коју страну да крене. Имало је жена које су кршиле руке од бола за изгубљеном кућом.

— Хајде, хајде, склањајте се! — наређује командант станице.

— Па куда ћемо? — вели очајна мајка.

— Госпођо, ја о томе не могу да водим рачуна. Излазите одмах! — каже им грубо командант станице.

— Полако, господине капетане, немојте ни ви тако! — прилази команданту потпуковник Петар.

— Господине потпуковниче, овуда пролази дневно седамдесет возова, а ја одговарам за ред.

— Све ја знам, али ви видите да је народ измучен, па немојте да подстичете ватру! — Онда се обрати жени благим гласом: — Молим вас, госпођо, боље ће вам бити ако изиђете изван станице. Хеј, војник... Помози госпођи... Е, тако!

— Научите ме, људи, шта ћу са овим црвима — завапи мајка, показујући на децу, која су је држала за сукњу.

А станични сигнал је упорно звонио, наговештавајући нову композицију. Наскоро улете локомотива вукући бескрајан низ затворених вагона из којих су вириле коњске главе. Или су на отвореним вратима теретних вагона стајали војници и радознато посматрали гомилу.

Јуриле су композиције као помахнитале... Имао се утисак, као да је цела земља узаврела и успламтела и сваки појединачно се осећа ништавним према општем замаху...

Једна жена тихо јечи и лако се нија. Када наиђе неки воз, она као избежумљена трчи покрај вагона и виче:

— Миле, сине Миле!... — и сва сломљена, и онако разбарушена, враћа се поводећи се и седа на клупу испред станице.

Кажу, данима она чека, не би ли јој случај повратио изгубљено дете.

У станици се опет заустави један воз долазећи са југа и народ покуља из вагона. Командант објашњава и моли да се склоне, а он ће објавити полазак. Ови долазе из пограничних вароши према Бугарској и мешају се са избеглицама из Београда. Причају да су Бугари мобилисали и верују да су борбе већ отпочеле. А они знају крволочност Бугара...

Онда наиђе воз са рањеницима из Београда. Из вагона виरे уморне или увезане главе војника. Говоре рањеници да сада на Београд нападају Немци и покушавају прелаз великим снагама. Са запрепашћењем причају о страшном дејству немачке артиљерије.

— Овде се не бију више срца јуначка, већ фабрике челичне индустрије — објашњавао је један резервни официр.

Остали ћуте, као да још не могу да дођу к себи од силног изненађења.

И раније смо слушали приче рањеника, који су, под утисцима тешких тренутака, преувеличавали догађаје. Али сада и сами увиђамо да се догађа нешто тешко, што превазилази наше слабе моћи и са притајеним страхом помишљамо на први судар.

А лепо је седети далеко од фронта. Са нескривеном завишћу говоримо о овоме команданту станице. Али људи у позадини су себични. Сви се они старају да нам што брже припреме одлазак, како бисмо им ми својим животима омогућили спокојнији опстанак. Као да смо ми на терету човечанству.

— Господо, упутио сам питање Врховној команди шта ћу са вама — вели нам командант станице.

Када останемо сами, чудимо се и ми зашто нема никаквог наређења за покрет. Већ три дана седимо у месту, а крваве борбе се воде пред Београдом.

— Ја мислим да је то због тебе. Чува те Врховна команда за семе — дира Војин поручника Луку.

— Јакако, бато. Неће ваљда да води рачуна још о теби, кога сваки патак може да кљуне у „рикверц“ — вели победоносно Лука.

Четвртога дана зачусмо неку галаму на станици и војници потрчаше. Веле да је баш сада прошла једна композиција у којој су били војници нашега пука, и одоше ка Београду. Наиђе и друга, и ми познадосмо војнике. Машу нам рукама, вичу из вагона, а поручник Бранко нагнуо се кроз прозор и довикује нам, смејући се:

— Забушанти!

Из неких разлога нашу дивизију пребацују сада на северни фронт. Око подне стиже наређење да и ми будемо спремни за полазак.

Правац кретања је саопштен најстаријем официру и тачно у пет часова кретосмо и ми.

Била је већ поноћ када се наш воз заустави на једној малој, неосветљеној станици. Рекоше нам да смо на крајњој граници до које воз сме да наиђе. Идућа станица је већ изложена артиљеријској ватри.

При скиљавој светлости фењера отпоче извлачење возова и стоке. Радило се у тишини. Чуло се само звецкање ланаца, лупа кола и сандука. Наиђе и ађутант, који је требало да нас одведе у састав пука.

Прича ађутант, тек што су стигли на бугарску границу, вратили су их одмах и сада се налазе у селу Скобаљу, према Немцима. Сутра батерије треба да излазе на положај. Посматрали су, каже, гађање немачке артиљерије. Дејство је поражавајуће. Смедерево су Немци већ заузели и борбе се воде сада на нашој страни.

Слушамо и ћутимо... Имамо утисак као да смо разапети, а нешто моћно и тешко навалило се на наша слаба плећа...

Стоји наша јединица на друму, па нам изгледа као малени трунак према бескрајној тмини, кроз коју нечујно гамижу утвари са свих страна, хиљаде их је... милиони, да нас стару, униште.

— Шта мислиш ти, „Кипислцауф“, на ово? — запита неко из мрака поручника Луку.

— Ја мислим — вели Лука озбиљно — да замолимо попа Момчила за једно молепствије, да Бог подари свакоме од нас по три живота.

Онда појахасмо коње и кретосмо лагано кроз мрачну ноћ, непознатим путем, у тешку неизвесност..

НЕ, БОГА РАДИ!

ровели смо осам месеци у затишју, у потпуноме миру. Сада крећемо у

нови рат. Наше је расположење сасвим другојаче од онога године деветсто четрнаесте. Онда се песма орила, а талас одушевљења витлао над земљом Србијом. Људи нису имали ни магловиту представу крвавога разбојишта. Нагла промена, заједнички живот другова истих година, истоветних душевних узмаха, чинили су људе раздраганим, и бујао је колективан занос, који је гушио сваки узмак и слабији дрхтај срца.

Сада, војници су уздржљиви и хладни. Мучаљиво и тешко искуство прошлих дана научило их да трезвено мисле. Када би се питали, рекли би примирене савести: доста је било... Али треба наново бранити земљу и они полазе у сусрет смрти промишљено. Без песме и ратних поклича.

Рано изјутра изјахали су команданти и командири батерија. Са суседнога брега посматрали су положаје и страховито дејство немачке артиљерије. Испред нас протезала се змијаста заравњена коса, чији се десни бок, негде у даљини, спуштао постепено и губио између топола, у равницама Мораве. На благој падини према нама, између златножutih кукурузишта, блистали су зелени виногради. Пиркао је јесењи поветарац. Сунце зрацима својим као да је миловало крцато виногорје. Близу врха назирали смо у једноме винограду неку нашу скривену батерију.

— Од оне батерије па десно разместиће се батерије нашега пука — говорио је командант командирима батерија.

На коси, у близини оне батерије, куљну земља измешана са димом И црни стуб изви се као да из земље куља. Још један, други, трећи... Гр-ру... Гр-р-р-у, одјекнуше експлозије тешких непријатељских граната. Потом тишина. Занемели посматрамо и слушамо самртну хуку... Ветар пирну и неколико увелих листова падоше међу нас.

Командант се обрати мени:

— Узмите једнога ордонанса, обазриво приђите оној батерији и питајте из којег је пука.

Кретох са поднаредником Грујом. Сиђосмо у јаругу. Онда пођосмо уз косу ка оној батерији. Пред нама је дрхтала земља од експлозије разорних зрна. Са стрепњом ишли смо лагано, ослушкујући шум граната кроз ваздух.

— Бого мили, ала грокће — проговори поднаредник Груја.

Са једнога узвишенога таласа земље угледасмо топове оне батерије. Људи се беху склонили у заклон. Позади батерије сукнуше из земље четири црна стуба дима, разбацујући огромно комађе земље. Од страховите експлозије осећамо како нас запахну ваздушни талас. Дах нам застаде. Стојимо неодлучни, не усуђујући се да кренемо даље, јер нам се чини да ће нас онај замах и прасак зрна од четрдесет и два сантиметра збацити као перце са коња. Али заповест се мора извршити.

У размаку експлозија кретосмо, зверајући на све стране не бисмо ли чули лет гранате... Видимо како војници оне батерије истрчаше код топова и почеше пуцати... Сада је немогућно прићи... Још се они нису ни склонили, а батерија утону у дим и прашину. Ми несвесно окретосмо коње пред овом навалом челика. Једна граната удари негде лево од нас, и као муњом ошинути, скретосмо нагло надесно, појурисмо кроз неку врзину, и једва се заустависмо у једном кукурузишту. Ушли смо већ у опасну зону. Сагибамо се од страшног праска и вијамо бесциљно, као звери кад их прогоне. Коњи дрхте, а и ми смо уплахирили.

Вели Груја:

— Кад бих знао да мене гађа, умео бих да се чувам. Кад овако обасипа, човек да изгуби главу.

Договарамо се да сачекамо кад паљба мало престане, а тада да се залетимо и у пролазу запитамо... Пред нама је један виноград. Гледамо како читави чокоти одлећу у ваздух. Стабљике трепере кроз онај дим као мртвачке кости. Стрепимо при помисли, ако онај случајно само мало повећа даљину. Присетих се тада да нас официри посматрају са брега позади. Осетих се посрамљен, па већ избезумљен викнух:

— Хајдемо! — и ударих коња.

Нешто страховито груну лево. Нисам свестан себе, а коњ јури трком. Нешто прескочи... Чини ми се никад краја овој јурњави, а батерија као да одмиче испред нас. Ваздух пишти као фијук оне гранате, сагибам се, сада ће... сад... Нерви су као струне, и, преда мном, наједном испаде батерија. Војници нешто вичу и машу рукама, сигурно да се склонимо. Зачух како Груја викну:

— Која је батерија?

— Дринска... Бежите!

Један официр виче љутито из заклона, али ми пролетесмо као ветар, скретосмо низбрдо... Згрчисмо се од ужаса. Пред нама сукну пламен, један, два,... четири, а у ушима нешто писну од страховитог треска, као да се брдо проломи. Несвесно затегох

дизгине, док Груја протрча и викну да бежимо лево. Опустих дизгине, коњ опружи врат. У трку налетесмо на живу ограду, коњ поклецну, ја се одвојих од седла и, као бачен, треснух са оне стране ограде о земљу.

Ваљда је само искра свести трептала. Покушавам да се дигнем, али ме нешто неодољиво вуче земљи, и, ослоњен на руку, кретао сам главом, док ми је у ушима нешто пиштало, а пред очима трепериле разнобојне искрице. Пипнух се по глави и грудима... Жив сам... Сетих се одмах да на овоме месту могу погинути. С напором се подигох и тада угледах коња, који је стајао позади и сав дрхтао. Дохватих га за дизгине и пођох трчећи низбрдо.

Груја ми је јурио у сусрет.

Шта је са вама? — Он скочи са коња, и поче да брише прашину са мога одела. Рече ми да једне еполете немам. Хтеде да се врати, али га задржах, и пођосмо пешке низ косу.

Зачусмо неке чудне гласове, као вику, те застадосмо... Угледасмо једнога старијега човека разбарушене косе, раздрљена одела, који нам журно приђе, и поче говорити неке неразумљиве речи. Био је у сељачком оделу. Говорио је нешто о своме имању, о богу душманину, призивао свеце, па се наједном дохвати за одело и поче га цепати... Онда изненада скочи на Грују и дохвати га рукама за гушу. Ја прихватих дизгине његовога коња. Груја размахну снажним рукама, тресну га о земљу, у магновењу скиде пушку, и упери је у груди безумнога човека. А онај испусти страشان крик, и, дижући руке, повика:

— Не, Бога ради!

Груја спусти пушку, али га је нетремице посматрао... Онај се придиже, гледајући у цев пушке, и лагано одмаче, па викну:

— Народе... народе, дођи и носи, узми... Свети Илија...

Био је свакако неки од оних мирних лудака, који служе на увесељавање села, а сада је, под утиском ове паљбе, сасвим помахнутао.

Узјахујући коња, Груја каже:

— Славу му, остадох читав горе, а овде замало да настрадам од овога лудака.

Командант је отишао са онога места где смо га оставили. Једва га пронађосмо. Приђох му и саоптих за ону батерију. Али он, и не гледајући ме, као да га се не тиче то што му саопштавам, проговори:

— Аха, добро! — и продужи разговор.

РОВОВИ СУ ОСТАЛИ ПРАЗНИ

У

току ноћи батерије су изишле на положај и већ сутрадан отпочеле дејство.

Али још истога дана појавила се једна нова, дотле непредвиђена неман. Били су то аероплани. Обично око десет часова почну летети, и као што орлушина шестари тражећи своју жртву, тако су и они прелетали преко положаја, и почињали да се вију над неком батеријом. Тада би започела дејство и непријатељска артиљерија. И нико није могао помоћи нашој батерији, јер је непријатељска артиљерија гађала са такве даљине да ни пуцањ топа не чујемо. Пурња земља, разлама се ваздух, лете комади земље измешани са деловима људскога тела. Али ипак, нико од војника не узмиче од топова.

Посматрамо једнога дана агонију суседне батерије. Тек ће потпуковник Петар рећи:

— Ово су само генералне пробе. А тек како ли ће бити, кад наступи „премијера“.
— Он значајно климну главом и пућну једним крајем усана.

Лука упаде:

— Велики малер нам је направио Танаско Рајић...

— Вала, заиста, због неке традиције сви ћемо изгинути. Зашто се не нареди да се људи склоне од топова негде позади, кад и тако не могу сада да дејствују! — одобрава Војин.

— Хвала богу, да се и вас двојица у нечему сложите! — добацује капетан Веља.

— Ех, зорт их је сложио. Знају они да ће сутра мечка и пред њиховом кућом да заигра! — дира их поручник Бранко.

— Баш ми је мило што ти једва чекаш сутрашњи дан, да испрсиш твој јуначки „рикверц“, кипислцауф — одврати му поручник Лука.

Кад изврши детаљно осматрање, аероплан одлети. Онда долети нови, који кружи над неком другом батеријом... Или аероплан почне да шестари над пешачким

рововима, где гранате огромних тежина разарају или разносе по ваздуху импровизоване заклоне, као да су од песка направљени.

Био је то мучан приказ, кад пешаци проносе делове тела својих другова, па ређају уз неку стрњику, да би их распознали. У почетку су радили марљиво, саветујући се да ли нека глава припада овом или оном трупу. Али људи су се најзад заморили и отупели, те су доцније све обезглављене лешеве, заједно са деловима тела, бацали у општу рупу, над којом је ударен крст, где би писало: војници те и те чете, погинули за отаџбину.

Једнога дана, била је киша, она ситна, јесења, и вода се млитаво истезала из облака као растегљиво уље. Сипила је по гранама, одакле су падале крупне капи и тело се јежило од влаге и хладноће. Потоци су жуборили, земља је била расквашена да су ноге западале до чланака у пуну пишталину. Под тежином оловних облака и огромних граната, душа се скупила и занемела, као да смо над неком огромном провалијом на крају света.

Задесио сам се у штабу пука, где су се са ађутантом водили разговори о утрошку муниције. Опет су се они из позадине правили важни, и хитно тражили обавештење за неких двадесет граната, колико се јавила разлика између утрошка и пријема.

— Ја!... као да су те гранате кобасице, те их командири појели — љути се ађутант пука. — Или ће историја правити питање, да ли је на коси „Врбовац“ утрошено двадесет граната више или мање.

Код команданта пука био је дошао командант дивизије. У току нашег разговора, ушао је журно командант дивизиона.

— Господо — обрати нам се узрујаним гласом — извештавају да је овога момента један батаљон напустио положај и ровови су остали празни. Најхитније пожури да вратите делове батаљона и да ми доставите имена официра који су напустили положаје.

Без иједне речи појахасмо коње, и појурисмо на разне стране.

Силазио сам према некој ували и баш у потоку угледах једну групу војника. Не више од једног вода. Међу њима је био и један потпоручник, готово дечак. Били су жалосна изгледа. Лица им зарасла у браду, бледа, образи упали, а очи зверале застрашено. Одело им уваљано у блато. Чак и лице и руке. Били су мокри до коже.

Зауставих нагло коња. Онда званичним гласом, у име команданта дивизије, наредих да се одмах врате. Али они су ме гледали тупо, као да не разумеју шта им говорим. Поновио сам наредбу и још нагласио да је положај без људи и да непријатељ свакога часа може прећи.

— Знам, господине — обрати ми се потпоручник, јер испод хавелока није видео моје знаке. — Али батаљон не постоји више... Ако са ово мало људи могу да штитим фронт целог батаљона, онда идем — говорио је искрено.

Осетио сам тога момента дивљење према овом дечаку. Војници су нас нетремице гледали, готови да следују заповестима овога младића. А киша је лила, па им се цеди низ лице и одело, које је већ давно било засићено водом.

Саветовао сам им благим и пријатељским гласом да се врате, док не стигне попуна. Колико да скину одговорност са себе. Али сам и сам увиђао, колико се много тражи од ових јадних људи, јер ће сви изгинути пре но што их и узму на одговорност.

— Хајдемо назад — обрати се потпоручник својим људима.

Војници без поговора пођоше.

Тада зауставих потпоручника и запитах га за име.

Он ме упитно погледа и трепну очима. Сасвим полако изговори своје име. Ја извукох нотес да запишем. Он се одједном прену.

— Молим, зашто ће вам?... Господине, ја ћу пре погинути него што ћу дозволити да се о мени говори као о бегунцу. — Његове очи се напунише сузама. — Ја... ја... Четири дана бомбардују наше ровове, и то су сада гробнице пуне лешева... Дали смо више но што људска снага може издржати. И нико се не сећа да нас одмени... Траже још?... Добро!... Забележите: ја се зovem Станислав Петровић. — Рече одлучно и окрете се војницима: — Напред!

Осећао сам се мален према овоме великом дечаку. Било ме је стид. У мени је нешто навирало... ободох коња и стигох га. Сјахао сам, онда извадио нотес, и пред њим исцепих лист. Затим, пружајући му руку:

— Друже, ми се данас нисмо срели...

— Надам се, и даће Бог да се видимо под другим околностима...

— Здраво!

— Здраво!

Погурени и мокри, заврнутих шајкача, одмицали су пешаци, извлачећи с муком ноге из житког блата.

Одоше у оне гробнице пуне лешева, да и они оставе тамо своје измучено тело. И он с њима. Станислав Петровић, млад потпоручник од двадесет година... Окретох се уназад, радостан што нисам у њиховој кожи. Али када бих био неко, наредио бих да се овековечи фигура младог, погуреног пешака, у изгужваном шињелу и заврнутој шајкачи, са подераним опанцима и испалим прстима.

Враћајући се срео сам ађутанта. Предложих му да не одајемо имена, ма били кажњени, јер је и та казна ништавна према ономе што они подносе.

Уђосмо у собу где је био командант.

— Господине пуковниче — поче први ађутант — извршио сам заповест. Срео сам само остатак једне чете са ђаком поднаредником и, на мој позив, вратили су се одмах на своје место.

— Дајте ми његово име!

Ађутант се узврда. Поче да пипа по џеповима, као да нешто тражи. Онда направи збуњено лице и рече:

— Господине пуковниче, изгубио сам цедуљу.

— Лепо, богами! — климну командант главом и погледа строго ађутанта. Затим се очима обрати мени.

— Господине пуковниче, срео сам само један вод са потпоручником. Остатак чете је изгинуо. И они су се вратили на положај.

— Његово име?

Осетио сам лаку дрхтавицу пред леденим гласом команданта дивизије. Брзо се прибрах и одговорих:

— Заборавио сам да запитам за име.

Чини ми се да ни трепнуо нисам, кад сам изговорио ову лаж.

Командант учини један нервозан покрет, па нам се обрати љутитим гласом:

— Тако се, дакле, извршује заповест!... Један изгубио, а други заборавио? — На лицу команданта јави се гримаса као да нас омаловажава. — Слушајте!... У другим приликама ја бих можда ценио вашу оданост према својим друговима, чија имена нећете сада да одате. Али не заборавите: ми не ратујемо ни за мој, ни за рачун вас двојице, већ сада бранимо државу. А пред именом отаџбина, сасвим су безначајне личности: Јанка, Марка, Петра, Павла... — застаде, гледајући нас строго. Чини ми се, хтео је још нешто рећи, али га је загушила љутина и само кроз зубе проговори: — Идите!

